

ISSN 1829-2003

ՎԱՐԶԻ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՄՔՏԱՐԱԳԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ ՌԵՍԵՐՉԱՍԻՐՈՂ ԳԻՏՆԱԳՐԱՍ
RESEARCH ON ARMENIAN ARCHITECTURE

VARDZK
DUTY OF SOUL

N 22

2026

Աշոտ Բակոբյան
ՀՈՌՈՍՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՄԱՐԸ

էջ 1

Գագիկ Սարգսյան
ՍԱՐԻԿԻ ԱՄՐՈՑԸ

էջ 14

Րաֆֆի Զորթոշյան
«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՎՏԱԶՂՈՒԼՈՒԻ»
ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԶԵՌԱԳԻՐԸ

էջ 17

Գագիկ Սարգսյան, Էմմա Աբրահամյան
ԹՈՎԱՄԱՍ

էջ 50

Րաֆֆի Զորթոշյան
ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

էջ 53

Սամվել Կարապետյան
ՇԻՐԻՆԻՑ ՎԱՆՔԻ ՍԱՆՂԸ

էջ 64

N 22 2026

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱԶՄ

EDITORIAL BOARD

ԷՄՄԱ ԱԲՐԱՀԱՄՅԱՆ

EMMA ABRAHAMIAN

ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

RAFFI KORTOSHIAN

ՀԱՄԱՐԿ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

HASMIK HOVHANNISSIAN

ՀԱՄԱԿԱՐԳԶԱՅԻՆ ԶԵՎԱԿՈՐՈՐՆԵՐ

ԱՐՄԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԼԻԱՆԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ-ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Designers

ARMEN GEVORGIAN

LIANA

HOVHANNISSIAN-KORTOSHIAN

ԼՐԱՏՎԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐՈՒԹՅՈՒՆ ԻՐԱԿԱՆԱՅՆՈՐ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ
ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE FOUNDATION
Engaged in informational Activity

ՎԱՅՆԱԿԱՆ N 03U089223

ՏՐՎԱԾ 13.10.2010

Certificate No. 03U089223

Given 13.10.2010

ՀԱՄԱՐԻ ԹՈՂԱՐԿՄԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ
ՐԱՖԻ ԶՈՐԹՈՇՅԱՆ

Responsible for this issue
RAFFI KORTOSHIAN

ԵՐԵՎԱՆ, ՆԻԿՈԼ ԴՈՒՄԱՆ 16/1

Nikol Duman 16/1, Yerevan, RA

raa-am.org

armenianarchitecture.org

artsakhmonuments.org

✉ raayer@sci.am, raatransfer@yahoo.com

Հայկական ճարտարապետություն

ուսումնասիրող հիմնադրամ RAA Foundation

☎ 010 52 15 25

© ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆ

ՈՒՍՈՒՄԱՍԻՐՈՂ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄ

© Research on Armenian Architecture Foundation

ՀՈՌՈՄՈՍԻ ՎԱՆՔԻ ԾԻՍԱԿԱՄԱՐԸ

Աշոտ Հակոբյան

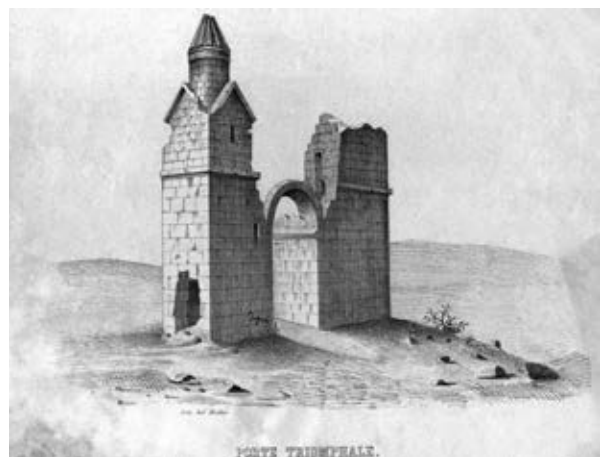
Նկ. 1 Հոռոմոսի Ներքին և Վերին վանքերը ծիսականարի մոտակայքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի (ՀԳՈՒ), 2008 թ.)

Միջնադարյան Հայաստանի հռչակավոր և խոշոր վանքերից է Հոռոմոսը, որն առանձնահատուկ դեր է ստացել Անիի՝ մայրաքաղաք հռչակվելուց հետո: Միաժամանակ այն դարձել է Բագրատունյաց արքայական տոհմի դամբարան, որտեղ էլ ամփոփվել են Աշոտ Գ Ողորմածը և նրան հաջորդած արքաները:

Վանական համալիրն Անիից 4,5 կմ հյուսիս-արևելք է՝ Ախուրյանի կիրճում՝ գետի աջափնյա բլուրների վրա: Բաղկացած է Ներքին (Հին) Հոռոմոսի և Վերին (Նոր) Հոռոմոսի վանքերից: Ներքին վանքը գտնվում է Ախուրյանի կիրճի ցածրադիր կենտրոնական բլրի վրա, իսկ նրանից 350 մ հարավ՝ ավելի բարձր կիսաշրջանաձև լեզվակի հարավային եզրին, Վերին վանքի համալիրն է (նկ. 1):

Սույն հոդվածը Ներքին վանքից 450 մ հյուսիս-արևելք՝ Ախուրյանի բարձրադիր ձորապոսին՝ Անիից Հոռոմոսի վանք ձգվող ճանապարհի վրա կառուցված և մեր կողմից ծիսականար¹ անվանումը ստացած կամարակապ շինության մասին է (նկ. 2): Անվան հիմնավորումն առավել մանրամասն կներկայացնենք հոդվածի վերջում (նկ. 3):

Կառույցի վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ չկան: Այն համառոտ հիշատակված է ԺԹ-Ի դդ. տեղագրական բնույթի որոշ աշխատություններում և հոդվածներում (նկ. 4): Մեզ հայտնի

Նկ. 2 Հոռոմոսի Ներքին վանքը, հեռվում՝ ծիսականարը ձորապոսին (լուս.՝ Ա. Վրույրի, 1900-ական թթ.)

Նկ. 3 Հոռոմոսի ծիսականարը հարավ-արևելքից (գծանկարը՝ Ս. Բրոսսեի, 1861 թ.)

¹ Ծիսականար գիտաբառի հեղինակն է լեզվաբան, խմբագիր Սերգեյ Սկրտչյանը:

Նկ. 4 Հոռոմոսի ծխականաճարը հյուսիս-արևելքից (տւա՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ., Մոսկվայի պատմության թանգարան)

առաջին վկայության հեղինակը հայր Ներսես Սարգսյանն է. «Քառորդաւ հեռի ի Հոռոմոսի վանաց ի վերայ արահետ ճանապարհին են կրկին աշտարակք առններ միմեանց քառակուսի ձևովք, և ի գագաթունսն բոլորաձև գմբէքի աւարտեալ. ի մէջ նոցա սենեակք կան, և քարեղէն աստիճանք անցանելոյ ի ստորնոյն ի վերինն, և ի վերնոյն՝ յաշտարակէ յաշտարակ, կամարաձև քարակերտ անցիւք՝ որ արդ քայքայեալ է: Արձանագիր կայր յարևմտից կուսէ միոյն, այլ եղծեալ իսպառ»²: Վկայակոչելով Ներսես վարդապետի նկարագրությունը՝ Ղևոնդ Ալիշանը հավելում է. «Ի հարավոյ կուսէ միոյ յաշտարակացն է դռնակն 12 աստիճանօք ելանել ի սենեակն. և ի հյուսիսային որմն յիշատակարան թուականաւ 1102 ամին. ՇՄԱ. ես՝ Խաչատուրս, գրեցի»³:

Հովակիմ Գեղամյանի հաղորդմամբ՝ «Այդ ձորակի հիւսիսային կողմի բարձրաւանդակի վերայ

արահետ ճանապարհում գտնվում են քառակուսի բարձր հանդիպակաց աշտարակներ...»⁴:

Ծխականաճարի մասին առավել մանրամասն և կարևոր տեղեկություններ կան Գրիգորիա Երզրնկյանի ուղեգրական նոթերում. «Ղօշավանք գիղից մէկ վերստ հեռաւորութեամբ դէպի հիւսիս գտնվում են երկու զօլերն, որոնք կառուցուած են հիւսիս-հարաւային գծի վերայ. երկոքեան հաւասարակողմն են, լայնութիւնը մէկ սաժ. և մէկ արշին, նոյնչափ է և երկայնութիւնը, միջոցքն ևս այդչափ է: Հիւսիսային զօլն գլխից խախտուած է, վերևից սենեակ է երևում, իսկ ներքևից դուռն չի նշմարվում՝ այս զօլի հիւսիսային կողմի գետնի մօտի պատի վերայ կայ արձանագրութիւն՝ միայն եղծուած: Հարաւային զօլը անխախտ մնացած է, գլխին փոքրիկ բոլորակ կաթողիկէով. հիմքը քառակուսի է: Սորա մէջ՝ թէ վերևը և թէ ներքևը խորաններ կան: Այս զօլի մէջ կայ դուռն հարաւային պատի կողմից բարձրանալու համար. այստեղով և խախտուած կամարներով գուցէ բարձրանալիս են եղել հիւսիսային զօլի վերայ: Այս զօլն ևս ունի արձանագրութիւն արևմտեան պատի վերայ գետնին մօտիկ, միայն եղծուած է»⁵:

Հուսիկ վարդապետն էլ գրում է. «Անիից դեռ Ղօշավանք չը հասած ճանապարհի վերայ գտնվում է մի կամար երկու կողմից գմբէքաղ բարձրացած ...: Այս գմբէքաղ կամարակապը 1102 թուականից առաջ շինուած է եղել, ինչպէս ցոյց է տալիս մի արձանագրութիւն նոյն և Հայոց ՇՄԱ. թուականը կրողը»⁶:

1878 թ. վանք այցելած Կարապետ Հովհաննջանյանը վկայում է, որ «Ղոշավանքի և Անիի մէջ տեղ կիսաւեր կանգնած են երկու գմբէքաւոր շինութիւնք, բայց ոչ եկեղեցի, իրարից երկու սաժէն հեռու քարեայ կամարով միացած...»⁷:

Ծխականաճարի մասին հիշատակություն ունի նաև Աբել վարդապետը. «Այս երկու զանգակատունները կոփածո սևագույն կարմիր քարով շինված են երեքհարկյան, վարի կողմեն մեկ մեկ դուռ ունենալով՝ դեմ առ դեմ իրարու կը նային, գմբէքները չորս փոքրիկ սյուներու վրա հաստատված են առանց խաչի. ցավալին այն է, որ արձանագրություն չունին»⁸:

2 Սարգիսեան Ն., Տեղագրութիւնք ի Փոքր և ի Մեծ Հայս, Վենետիկ, 1864, էջ 168:

3 Ալիշան Ղ., Շիրակ, Վենետիկ, 1881, էջ 18: Ի դեպ, Մութիաս Էփրիկյանը, օգտվելով Սարգսյանից և Ալիշանից, որևէ նորություն չի հաղորդում («...Հոռոմոսի վանքն ալ քառորդ մը հեռու, ճանապարհի վրայ կան այս անուամբ կրկին աշտարակներ, քառակուսի ձևով և գագաթները բոլորաձև սրածայր գմբէքով աւարտած: ...Մէջը սենեակներ կան և քարէ աստիճաններով վարեն վեր կ'ելլցուի. ինչպէս պատկերեն կը տեսնուի կամարով մը իրարու միացած են: Աշտարակներէս միոյն արևմտեան կողմը բոլորովին եղծուած արձանագրութիւն մը կայ. կը մնայ միայն հիւսիսային որմի վրայ 1102 թուին գրուած հետեւեալ տողը. ՇՄԱ. ես՝ Խաչատուր, գրեցի: Մեր պատկերը կը ցուցնէ Խօշունը անկործան վիճակի մէջ, ներկայիս շատ փոխուեր և խախտեր է, աշտարակներու գմբէքները բոլորովին կործաներ են») (Էփրիկեան Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, հ. Բ, Վենետիկ, 1907, էջ 229):

4 Գեղամեան Յ., Ախալցխայից մինչև Անի, «Փորձ», 1880, VIII-IX, էջ 120:

5 Երզնկեան Գ., Դանապարհորդութիւն Դարսից մինչև Անի, «Արձագանք», 1887, № 15, 3 մայիսի, էջ 230:

6 Մովսէսեան Յ., Կարսի վիճակի հնութիւնների մասին. համառոտ տեղեկություններ, «Արարատ», 1890, № 22, 3 մարտի, էջ 159: Նաև նույնի՝ Երկերի ժողովածու, «Արարատի»-ի ժառանգությունը, Բ, Ս. Էջմիածին, 2009, էջ 482:

7 Կ. Յովհ., Աղեքսանդրապոլ, «Մեղու Հայաստանի», 1878, № 27, 15 յուլիսի, էջ 2:

8 Մխիթարեանց Ա., Դանապարհորդութիւն յԱնի, Կ. Պոլիս, 1855, էջ 49: Ի դեպ, հեղինակն անկյունային գմբէքակիր որմնամույթերը համարել է սյուներ: Տես նաև Մաքսուսյան Կ., Հոռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1982, № 1, էջ 143-149:

Հուշարձանին են անդրադարձել նաև Ի դարի տարբեր հետազոտողներ: Թորոս Թորամանյանը հպանցիկ է ներկայացնում կառույցը. «Հռոմոսի վանքին պատկանող սահմանի մեջ, որ կիսանի մինչև հաղթական կամար համարված դուռը (Ղոշեք)...»⁹, իսկ հետո հավելում է. «Ձորը կամ դեպի վանքերը իջնելու նախնական ճանապարհը եղեր է Ղոշեքի մոտեն, հազիվ 30-40 քայլ անցնելով Ղոշեքեն, հայտնի կտեսնվի ճանապարհի մը դեպի աջ ծովերը...»¹⁰:

Նիկոլայ Տոկարսկին կառույցը համարում է իր տեսակի մեջ եզակի¹¹:

Հայաստանի սովետական հանրագիտարանում հուշարձանի մասին կարդում ենք հետևյալը. «Հռոմոսի վանքից հարավ՝ Անի տանող ճանապարհին, կանգուն են մի ինքնատիպ շինության՝ «հաղթական կամար» համարվող դռան (Ղոշեք) գմբեթավոր զույգ աշտարակները (հավանաբար X-XI դդ.), որի պատճառով վանքը կոչվել է նաև Ղոշավանք»¹²:

Ծխականարին է անդրադարձել նաև ճարտարապետ Վարագդատ Հարությունյանը. «Վանքային խմբերից առանձին, որոշ հեռավորությամբ, նրանցից Անի տանող ճանապարհի վրա եղել է (այժմ լիովին ավերված) «ղոշեք» կոչվող (այստեղից էլ ստուգաբանվում է վանքի մյուս Ղոշավանք անունը) հաղթականարանման կառուցվածքը: Այն դիտվում է որպես զանգակատուն, թագավորական դիտաշտարակ, նաև Անի տանող ճանապարհի հանդիսավոր դարպասը: Հայ ճարտարապետության մեջ եզակի այս հուշարձանը կամարային մեծ բացվածքով, վերևից հորիզոնական քիվով պսակված մի կառուցվածք էր՝ երկու կողմերից պսակված մատուռանման գմբեթավոր ծավալներով: Հարավային կողմից ներսում ամփոփված 12 սանդուղքներով կարելի էր բարձրանալ վերին հարթակը, մտնել հյուսիսային աշտարակը: Կառուցման ժամանակը չի վկայված, հավանաբար արդյունք է Բագրատունիների շինարարական գործունեության: Հյուսիսային պատին կա արձանագրություն՝ 1102 թվագրմամբ»¹³:

Արմեն Զարյանը, կառույցը ևս համարելով հաղթականար, այն այսպես է նկարագրում. «Սմբատյան պարիսպներից դուրս՝ դեպի վանք տանող

ճանապարհին, վեր է սլանում հաղթականարը՝ եռահարկ, քառակուսի երկու աշտարակներով, գմբեթաձաձկ վերջավորությամբ և դրանք իրար կապող լայնաթիչք կամարով»¹⁴:

Ինչ վերաբերում է կառույցի անվան բացատրությանը, ապա դրա վերաբերյալ առկա են տարբեր մեկնաբանություններ: Մինաս Բժշկյանը միակ հեղինակն է, որ Խոշավանք անվան ստուգաբանությունը կապում է ոչ թե երկաշտարակ ծխականարի, այլ Հռոմոսի զույգ վանքերի հետ. «Ի մին վիճակի է Խոշավանքն, զոր թարգմանեն զոյգ վանք ...»¹⁵:

Ըստ Ներսես վարդապետի՝ «Խոշուն գաա կոչեն, որ զոյգ նշանակե ի վրացի լեզու. և աստի Խոշավանք կոչեցեալ զՀռոմոսի վանսն»¹⁶: Հ. Գեղամյանը¹⁷ և Ս. Էփրիկյանը¹⁸ նույն կերպ են մեկնաբանում, ինչպես Սարգսյանը:

Սարգիս Ծոցիկյանը, հետևելով հայր Սարգսյանին, նույնպես համարում է, որ Խոշավանքի առաջին բաղադրիչը վրացերեն արմատ է. «Հռոմոսի վանքը Խոշավանք ալ կը կոչուի: Առաջին անունը, Հռոմոս, վանքն ստացած է այն օտարագրի կրօնականներէն, որոնք Ռոմանոս կայսրէն հալածուելով, եկան մինչև Անիի կողմերը, և այդտեղ հաստատուեցան: Իսկ «Խոշա» անունը վանքին վրայ մնացած է այն ժամանակաշրջանէն, երբ վրացիք տիրեցին Անիին: «Խոշա»-ն ծագած է վրացերէն «Խօշուն» բառէն, որ կը նշանակե «զոյգ»: Կերևայ, թէ այդ «զոյգ» թուական անունը կարևոր դեր մը կատարած է այն ժամանակները այդտեղ, որ զայն յաւերժացնելու համար, վանքը յորջորջած են «Խոշուն», և ապա «Խոշավանք»¹⁹: Հեղինակը, ցավոք, խոշուն բառն առանց հիմնավորման վրացերեն ծագում համարելով, կառույցի և վանքի Խոշավանք անվանումը կապում է վրաց տիրապետության ժամանակաշրջանի հետ:

Հուսիկ վարդապետը գրում է. «...և վանքն իր այժմեան Ղոշավանք անունը ստացել է այս զոյգ գմբեթներով կամարակապից»²⁰), իսկ Աղվանյանն էլ՝ «Վանուցս հիւսիսային արևելեան կողմը շինուած է Կօշայ անուանեալ երկու իրարու կից գրմբեթներ»²¹:

Խնդրին անդրադարձել է նաև Կարեն Մաթևոսյանը: Ըստ նրա՝ Ղոշեք թուրքերեն կոչվում է զույգ,

9 Թորամանյան Թ., Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, 1942, էջ 299:

10 Նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 304:

11 Токарский Н. М. Архитектура Армении IV-XIV вв. Ереван, 1961. С. 278-279. Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 143-149:

12 Հայաստանի սովետական հանրագիտարան, հ. 6, Երևան, 1980, էջ 547: Ի դեպ, հանրագիտարանում, ցավոք, տեղադրությունը սխալ է նշված. ծխականարը ոչ թե վանքի հարավային, այլ հյուսիսային կողմում է:

13 Հարությունյան Վ., Հայկական ճարտարապետության պատմություն, Երևան, 1992, էջ 237-239: Նշենք, որ կառույցն այժմ ոչ թե լիովին ավերված է, այլ կիսավեր է:

14 Զարյան Ա., Ակնարկներ հին և միջնադարյան Հայաստանի քաղաքաշինության պատմության, Երևան, 1986, էջ 125:

15 Բժշկյանց Մ., Ճանապարհորդություն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 70:

16 Սարգիսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 168:

17 Գեղամեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 120:

18 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 229:

19 Ծոցիկեան Ս., Արարատ-Կովկաս, հ. Ա, Ֆրեզնո, 1917, էջ 222:

20 Մովսեսեան Յ., Կարսի վիճակի հնությունների մասին. համառոտ տեղեկություններ, էջ 159: Տե՛ս նաև նույնի՝ Երկերի ժողովածու, էջ 482:

21 Եղիշե Զարենցի անվան գրականության և արվեստի բանգարան (ԳԱԹ), Գ. Մովսեսեանի ֆոնդ, բաժ. 4, գ. 17, հեղ.՝ Գր. Աղվանյան, ձեռագիր, ք. 3:

իսկ «այս փոքրիկ կառույցի Ղոշեր անունը հետագայում տարածվել է նաև ողջ վանքի վրա, որը 17-19-րդ դարերի աղբյուրներում երբեմն կոչվում է նաև Ղոշավանք կամ Խոշավանք, առաջին կիրառությունը՝ 1687 թ.»²²:

Մեր կարծիքով՝ անվան բացատրությունները խնդրահարույց են և ոչ լիարժեք, քանի որ Խոշավանք-ը ոչ թե խոշուն-ից է առաջացել, մասնավորապես այդ բառը վրացերենում ընդհանրապես գոյություն չունի, կամ էլ դոշեր-ից, այլ դոշա բառից, որը բյուրքական լեզվաբանության ծագում ունի և նշանակում է գույգ, իսկ վերջինս թուրքերեն՝ չիֆթ²³: Այժմյան աղբյուրներում գոշա-ն կոչվում է գույգ, իսկ արցախյան բարբառում փոխառված դոշա-ն նույնպես նշանակում է ճոխտ, այսինքն՝ գույգ²⁴: Հետևաբար Ղոշավանք բառացի նշանակում է գույգ վանք: Ուստի համակարծիք ենք տեղագիր հեղինակներից Բժշկյանցի հետ, բայց ոչ թե Խոշավանք, այլ Ղոշավանք ձևով: Այստեղից էլ եզրակացնում ենք, որ Ղոշավանք անունը ոչ թե ծիսականարին է վերաբերում, այլ հենց Հռոմոսի վանքին՝ Վերին և Ներքին գույգ վանքերից բաղկացած լինելու պատճառով²⁵:

Այժմ անդրադառնանք հուշարձանի նշանակությանը, որը տարբեր հեղինակներ տարբեր կերպ են մեկնաբանում:

Հայր Սարգսյանը, հիմնվելով ժողովրդական ավանդազրույցների վրա, ենթադրում է, որ կառույցը եղել է զանգակատուն կամ հաղթականար. «Պէսպէս գրոյցք են և զսոցանէ, ոմանց ասելով, եթէ զանգակատունը էին հրաւիրելոյ զաւագանին ի խորհուրդ. յայս կարծիս են, որ զնշխարատուն վանացն դատաստանարան ասեն. և այլոց՝ թէ զքօսարանք իցեն թագաւորին, որ նստեալ ի վերին կողմն կայր ի զնին զինուորական զնդիցք, որք մի առ մի անցանէին ընդ կամարան»²⁶:

Հուսիկ վարդապետն ավանդության փոքր-ինչ այլ տարբերակ է մեջբերում, ըստ որի՝ «...թագաւորների և աւագանու խորհրդանոցը Հռոմոսի վանքումն էր. երբ թագաւորն ու աւագանին հասնում էին այս կամարակալին, Հռոմոսի վանքին զանգակները հնչեցնում էին հանդիսաւոր ընդունելութեան համար»²⁷: Հովհաննջանյանցն էլ եզրակացնում է,

որ այն «...զանգակատուն է եղել Անիից Ղոշավանք, Հայ նախարարաց և թագաւորին դատաստանատուն հրաւիրելու»²⁸:

Գեղամյանը ևս, անդրադառնալով հուշարձանի նշանակությանը, թեականորեն հանգում է հետևյալ տեսակետին. «Ակադեմիկ Բրոսէն այդ աշտարակներուն յաղթական կամար է անուանում, որի տակից Բագրատունի թագաւորները անցնելով գնում էին Հռոմոսի վանքը յերկրպագութիւն կամ իրեանց նախնիքների գերեզմաններին ուխտ անում: Այս կարծիքը ինձ էլ հաւանական է թվում: Բայց քանի որ այդ պատմական և պատուական կոթողները չունին իրենց վերայ ոչինչ արձանագրութիւն և քանի որ մեր պատմութիւններից ոչ մեկում դորանց մասին ոչինչ յիշատակութիւն չէ լինում, թող թոյլ տրուի ինձ էլ հետևեալ կարծիքները յայտնել. 1) կարելի է որ այդ կամարակապ աշտարակները Անույ դուռը կամ քաղաքի սահմանագիծը լինէին. 2) գուցէ Հռոմոսի մնան մի հարուստ վանքի և թագաւորների գերեզմաններին պահպանութեան վերայ հսկող զօրաց պահակատուն լինէին. 3) կարելի է որ դիտանոց լինէին դէպի երեք կողմը ձգուած ընդարձակ դաշտերը, մանաւանդ դժնդակ ձմրան բուք ու բօրանի ժամանակ և վերջապէս 4) կարելի է որ զօրահանդէսի կամ որևէ եկեղեցական և ազգային հանդէսի ժամանակ թագաւորների և աւագանույն նստելու համար յատկացրած տեղ լինէր»²⁹: Երզնկյանը ծիսականարի մասին դարձյալ ժողովրդական ավանդազրույցը նույնությամբ մեջբերելուց հետո նշում է. «Հաւանական է, որ սա «Յաղթական դուռն» եղած լինի»³⁰: Էփրիկյանը կառույցի նշանակության մասին գրում է. «Ստույգ չի գիտցուի, թէ ժամանակաւ ինչ նպատակաւ շինուած են այս աշտարակները»³¹:

Հետագա ուսումնասիրողները նույնպես անդրադարձել են կառույցի նշանակությանը և տարբեր վերլուծություններ կատարել: Թադևոս Հակոբյանը, համակարծիք լինելով Լեոյի հետ, կառույցի մասին գրում է. «... այդ գույգ աշտարակները մնում են իբրև առեղծված: Փաստերի և գրավոր աղբյուրների բացակայությունը թույլ չի տալիս որոշ պարզություն մտցնել այդ հարցում»³², իսկ Վ. Հարությունյանն այս կերպ է մեկնաբանում. «Ըստ ընդունված կարծիքի, վերջինս հաղթական կամարի դեր էր կատարում Անի տանող ճանապարհին»³³:

Ծիսականարի նշանակության վերաբերյալ հետաքրքիր վերլուծություն է կատարել Արմեն Զարյանը, ըստ որի՝ «Միջնադարյան հասկացության

22 Մաթևոսյան Կ., Հռոմոսի վանքը և գրչատունը, «Բանբեր Մատենադարանի», 2020, № 30, էջ 172-173:

23 Դերմենջյան Մ., Հայերեն-թուրքերեն բառարան, Երևան, 2013, էջ 126:

24 Սարգսյան Ա., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, Երևան, 2013, էջ 461:

25 Ի հավելումն այս բացատրության՝ նշենք, որ Ղոշավանք է կոչվել նաև Յախսաց քարի վանքը, քանի որ այն նույնպես բաղկացած է գույգ վանքերից:

26 Սարգիսեան Ն., նշվ. աշխ., էջ 168:

27 Մովսեսեան Յ., Կարսի վիճակի հնութիւնների մասին. համառոտ տեղեկություններ, էջ 159: Տե՛ս նաև նույնի՝ Երկերի ժողովածու, էջ 482:

28 Կ. Յովհ., նշվ. հոդվ., էջ 2:

29 Գեղամեան Յ., նշվ. հոդվ., էջ 120-121:

30 Երզնկեան Գ., նշվ. հոդվ., էջ 230:

31 Էփրիկեան Ս., նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 229:

32 Հակոբյան Թ., Անիի պատմություն, Երևան, 1980, էջ 277: Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144:

33 Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 22-23:

համաձայն, հնարավոր է, որ հաղթականմարն աշխարհիկ Անին և հոգևոր կենտրոն Հռոմոսը, այսինքն՝ երկու «քաղաքները» իրար հաղորդակից դարձնող դուռ է»³⁴։ Վերջում կարևոր եզրահանգում է անում. «Այսքանից հնարավոր է պարզել քաղաքաշինական հետևյալ խնդիրը. Անին և Հռոմոսը հաղորդակից էին իրար գլխավոր ճանապարհով, որը ձորի երկայնքով զառիթափ հասնում էր Անիի բարձրավանդակի մակերևույթին, անցնում հաղթականարի տակով, երկարում մինչև Մաքատյան պարիսպները, անցնում Ավագ դռնից, միանում քաղաքի գլխավոր փողոցին ու վերջանում պալատի առաջ։ Արարողությունների և ծիսակատարությունների այս պողոտան իրար էր կապում քաղաքի կենտրոնը և Ախուրյանի ձորի թերակղզին։ Ֆիզիկաաշխարհագրական բնական կառուցվածքում պողոտան, նրա երկայնքով տեղադրված կառույցները, հաղթականարն ու պողոտայի ծայրամասերում բարձրացող շենքերի կարևորությունը, հեռավորությունների կշռականը ճարտարապետության հասկացություն է, որն ավանդաբար կապվում է արևելքի քաղաքներում գոյություն ունեցած ծիսակատարությունների ճանապարհներին»³⁵։

Ծիսականարի նշանակությունը պարզելու համար որոշ հեղինակներ նաև անդրադառնում են Անի մայրաքաղաքի արվարձանների սահմաններին։ Ըստ այդմ՝ դրանք տարածվել են մինչև Հռոմոսի վանք։ Ն. Մառի ասությամբ՝ «...քաղաքամերձ մասը հասնում էր մինչև երկու, հեռվից զանգակատների նմանվող սյուները, Անիի միջնաբերդից չորս վերստ հեռավորությամբ»³⁶։ Նույնն է հաստատում նաև Թ. Թորամանյանը՝ նշելով, որ Անիի արվարձանները հասնում էին մինչև Հռոմոսի վանք³⁷, իսկ Լեոն շեշտում է հետևյալը. «...մի քաղաքի սահմանները նրա տները չեն որոշում, մանավանդ, մի այնպիսի քաղաքի, որի բնակիչների մի մասը հողագործությամբ և անասնապահությամբ էր պարապում»³⁸։

Կարեն Մաթևոսյանը, վերլուծելով հետազոտողների կարծիքները, խնդրո առթիվ իրավացիորեն գրում է. «Չանգակատուն լինելու մասին ենթադրությունը հիմնված է միայն ժողովրդական ավանդության վրա...։ «Հաղթականար» անվանումը նույնպես չունի ոչ մի հիմնավորում։ Եթե այն կառուցված լիներ Բագրատունի որևէ թագավորի կողմից, ի նշան նրա տարած հաղթանակի, ապա չէր գտնվի

արքայանիստ քաղաքից դուրս՝ արվարձանի եզրին, երբ բոլոր գլխավոր (հատկապես թագավորաշեն) շինությունները կառուցվում էին միայն պարիսպներից ներս։ Հայ ժողովրդի պատմությունից մեզ հայտնի չէ որևէ դեպք, որ թագավորը կառուցի հաղթականար, իսկ եթե նրանցից մեկը այդպիսի բան արած լիներ, դժվար թե մեր պատմիչները անտեսեին այդ ուշագրավ փաստը, մանավանդ, եթե խոսքը վերաբերում է Անիին։ Այդ ժամանակաշրջանում, ի հավերժացումն որևէ նշանավոր իրադարձության, կարող էին խաչքար կանգնեցնել»³⁹։ Եվ վերջում հանգում է հետևյալ եզրակացության. «Ն. Մառը հուշարձանը համարում է «հաղթական դարպաս» „триумфальные ворота“, „Հետագայում գրականության մեջ այն կոչվում է «հաղթական կամար», „триумфальная арка“, „Մեր կարծիքով գերադասելի է մուտքի կամար „входная арка“, ճարտարապետության մեջ ընդունված ձևը»⁴⁰։

Կառույցի դիրքը հաշվի առնելով՝ Մաթևոսյանը նշում է նաև հետևյալը. «Անի քաղաքի արվարձանները հասնում էին մինչև Հռոմոսի վանքը, հետևաբար հիշյալ կամարը կառուցված էր քաղաքի և վանքի սահմանագրին։ Մուտքի կամարը միայնակ հուշարձան է, գուրկ պարիսպներից, սակայն ունենալով բարձր, շրջապատի վրա իշխող դիրք, այն հավանորեն ծառայել է նաև որպես քաղաքի սահմանում գտնվող դիտակետ, որովհետև գույգ աշտարակներն ունեին դռներ, պատուհաններ և ներսում վերև տանող քարե աստիճաններ, ինչպես նաև անցում մի աշտարակից մյուսը կամարի վրայով»⁴¹։ Այնուհետև անդրադառնալով Հաղպատի ավետարանի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարին՝ ներկայացնում է Ավետարանի ստեղծման ուշագրավ համառոտ պատմությունը, ըստ որի՝ այն գրվել է 1211 թ. Սահակ Անեցի քահանայի պատվերով Հաղպատի վանքում, ապա «...բերվել է Հռոմոս, որպեսզի կազմվի։ Սակայն ըստ երևույթին պատվիրատուին չի բավարարել ձեռագրի գեղարվեստական հարդարանքը, և նա Ավետարանը Հռոմոսից տարել է Անիի Բեխենց վանքը (որի ճանապարհը անցնում էր մուտքի կամարով), ուր և այն նկարագարող է Մարգարեն»⁴²։

Այնուհետև Մաթևոսյանը, համեմատելով Հաղպատի ավետարանի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարը և Հռոմոսի ծիսականարը, նշում է (նկ. 5, 6). «...դիտենք Մարգարեի «Մուտք Երուսաղեմ» նկարի և Հռոմոսից Անի տանող ճանապարհին գտնվող կամարի լուսանկարները։ Երկու դեպքում էլ աշտարակը եռահարկ է՝ գմբեթավոր։ Որոշակի է հարկերի համաչափային նմանությունը։ Բնական է, որ Մար-

34 Ջադյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125։

35 Նույն տեղում։

36 Март Н. Я. Ани, столица древней Армении (историко-археологический набросок). // Братская помощь пострадавшим в Турции армянам. М., 1898. С. 221. Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144։

37 Թորամանյան Թ., նշվ. աշխ., էջ 327-328։ Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144։

38 Լեո, Անի, Երևան, 1946, էջ 256։ Տե՛ս նաև Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 144։

39 Մաթևոսյան Կ., Հռոմոս-Անի ճանապարհին գտնվող կամարը, էջ 143։

40 Նշվ. հոդվ., էջ 148-149։

41 Նշվ. հոդվ., էջ 144-145։

42 Նշվ. հոդվ., էջ 147-148։

Նկ. 5 Հաղպատի ավետարանի «Մուտք Երուսաղեմ» մանրանկարը (հեղ.՝ Մարգարե ծաղկող, 1211 թ.)

գարե ծաղկողը չի փորձել նույնությամբ արտանկարել Անիի մուտքի կամարը»։ Պատկերը նկարագրելիս նշում է, որ Հաղպատի ավետարանի կամարի վրա գրված է Երուսաղեմ քաղաք։ Այնուհետև ավելացնում է. «Նկարված շինության և մուտքի կամարի աշտարակի կոմպոզիցիոն ու հարկերի համաչափային մնանությամբ պետք է ավելացնել փոքրիկ լուսամուտների նույնությունը, ինչպես և այն, որ երկու դեպքում էլ կամարը կապված է առաջին հարկի նույն մասում»⁴³։ Վերջում հանգում է այսպիսի եզրակացության. «Հուշարձանը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ քաղաքի արվարձանի եզրին կառուցված մուտքի կամար։ Անիից Հռոմոս գնացողների համար այն մուտք է Հռոմոս, իսկ հակառակ ուղղությամբ եկողների համար՝ մուտք Անի», և ավելի մանրամասնում. «Ո՛չ հաղթական կամ զանգակատուն, ո՛չ էլ դռներ անունները չեն համապատասխանում հուշարձանին։ Դուռ-դարպաս-մուտք, այսպիսին է հուշարձանի նշանակությունը։ Մուտքի կամարը դարձյալ ընդգծում է անեցիների ձգտումը՝ համատեղել գեղեցիկը և օգտակարը (մի սկզբունք, որն իր արտացոլումն է գտել անգամ քաղաքի պարիսպների ձևավորման մեջ)։ Մուտքի կամարը մեր կարծիքով կատարել է երկու կարևոր դեր։ Հռոմոսի կողմից Անի եկողների համար ծառայել է որպես տպավորիչ և գեղեցիկ մուտք դեպի քաղաք։ Փառահեղ եկեղեցիներով և այլ բարձրարվեստ շինություններով հռչակված քաղաքը չպետք է Անի եկող-

Նկ. 6 Հռոմոսի ծխականամարն արևելքից (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ.)

ներին ներկայանալ սոսկ խրճիթաշեն արվարձանով։ Սակայն մուտքի կամարը չի կառուցվել զուտ գեղագիտական նկատառումներով։ Այն ծառայել է նաև որպես քաղաքի արվարձանում տեղադրված դիտակետ։ Այսպիսով, Անի քաղաքի հյուսիսում գտնվող վերոհիշյալ հուշարձանը, որը տարբեր հեղինակների կողմից տարբեր անուններ է ստացել, մեր կարծիքով կառուցվել է Անիի արվարձանի եզրին իբրև մուտք 1102 թ. առաջ՝ հավանաբար Բագրատունի թագավորների օրոք, երբ «տիեզերահռչակ Անի քաղաքը» ապրում էր քաղաքական, տնտեսական և մշակութային բուռն ծաղկման տարիներ։ Սույն հուշարձանը Մարգարե ծաղկողը ընտրել է որպես քաղաքային մուտքի նախատիպ՝ «Հաղբատի ավետարանի» «Մուտք Երուսաղեմ» նկարն ստեղծելիս»⁴⁴։

Ամփոփելով ծխականամարի նշանակությանն առնչվող վերոհիշյալ տեղեկությունները՝ նշենք, որ հեղինակները տարբեր կերպ են մեկնաբանել, սակայն, մեր կարծիքով, համոզիչ պատասխան չեն տվել։ Նրանք, ցավոք, անտեսել են հուշարար մի քանի կարևոր դրվագներ՝ արևմտյան ճակատի խաչքարի և Հռոմոսի վանքում Բագրատունիների տոհմական դամբարանի առկայությունը (բացառությամբ Գեղամյանցի), կառույցի հորինվածքային առանձնահատկությունները։ Համակարծիք ենք Կարեն Մաթևոսյանի հետ, որ այն հաղթակա-

43 Նշվ. հոդվ., էջ 148:

44 Նշվ. հոդվ., էջ 148-149:

Նկ. 7 Անիի խաչակիր աշտարակի խաչաքանդակը և խաչքարը (լուս.՝ Ռ. Քորթոշյանի (ՅՃՈՒ), 2021 թ.)

Նկ. 8 Անիի Իգաձորին մայրո պարսպապատի խաչքարերը և խաչաքանդակը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նկ. 9 Կարս քաղաքի արևելյան պարսպապատի աշտարակի խաչքարը (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ.)

մար համարելն անհիմն է: Ըստ մեր հետազոտությունների՝ տեղագիր հեղինակների և ավանդազրույցների հիշատակումները, թե աշտարակների վրա զանգակատներ են, ճիշտ չեն, քանի որ նրանք, համաձայն հորինվածքի, ոչ թե զանգակատներ, այլ գմբեթավոր մատուռներ են: Կառույցը որպես դիտակետ կամ պահակատուն լինելն էլ հիմնավորված չէ, որովհետև այն բնավ էլ չունի զորանոցային հարմարություն. միջանկյալ հարկի սենյակները չունեն լուսամուտներ տարածքը հսկելու համար, իսկ վերին հարկի գմբեթավոր մատուռների լուսամուտներն էլ բարձր են և փոքր: Մյուս կողմից էլ դրանք ոչ թե պահակակետեր, այլ մատուռներ են:

Անդրադառնա՞նք Մաթևոսյանի՝ վերոնշյալ այն կարծիքին, թե հուշարձանը ծառայել է ոչ միայն որպես Հռոմոսի վանքի դարպաս, այլև միաժամանակ՝ քաղաքի արվարձանի դարպաս Հռոմոսից Անի գնացող ճանապարհին: Կարծում ենք՝ դա այնքան էլ հիմնավոր չէ, քանի որ Հռոմոսից բացի՝ Կարսից, Արգինայից, Դվինից դեպի Անի եկող գլխավոր ճանապարհների վրա՝ արվարձանների եզրերին, նման կամարակապ շինություններ չկան, որ այն համարենք քաղաքային դարպաս: Բացի այդ՝ խաչքարի գոյությունը կառույցի միայն արևմտյան ճակատին՝ Անիից Հռոմոս գնացող ճանապարհի աջ կողմում, շեշտում է, որ գլխավոր ճակատն արևմտյանն է, այլ ոչ թե արևելյանը: Ինչպես, օրինակ, Անիի և Կարսի պարիսպների արտաքին գլխավոր ճակատներում են խաչաքանդակները և խաչքարերը (նկ. 7, 8, 9): Հետևաբար ծիսական մարը գլխավոր դարպաս է միայն Հռոմոսի վանքի համար (նկ. 10):

Հավելենք, որ կառույցը ճիշտ չէ համարել Հռոմոսի վանքի՝ զուտ որպես դարպաս կամ մուտքի կամար, քանի որ Անիի շրջակայքում Բագրատունիների ժամանակ կառուցված Կարմիր վանքի (Ախուրյանի կիրճում), Բագնայրի և Արջո Առին վանքերը չունեն նման դարպասներ: Իսկ Հաղպատի ավետարանի և Հռոմոսի ծիսական մարի համեմատական վերլուծությամբ հեղինակը պնդում է, որ այն քաղաքի դարպասի նշանակությունն է փաստում: Ընդհակառակը, մեր կարծիքով, «Մուտք Ե-

Նկ. 10 Հռոմոսի ծիսական մարն արևմուտքից (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, 1900-ական թթ., Մոսկվայի պատմության թանգարան)

Նկ. 11 Անիի Կարուց դուռը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2011 թ.)

Նկ. 12 Անիի Նոր Դվնո դուռը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

րուսադեմ» մանրանկարում դարպասի կամարին գրված Երուսադեմ անունը հենց այս կառույցի պարագայում պետք է դիտել կրոնական տեսանկյունից՝ մուտք Վերին Երուսադեմ: Փորձենք հիմնավորել: Բագրատունյաց արքաները ջերմեռանդ քրիստոնյաներ էին բյուզանդական կայսրերի նման և իրենց համարում էին Աստծո փոխանորդներ երկրի վրա: Նրանց տոհմական դամբարանը եղել է Հռոմոսի վանքում, որի վկայությունը գտնում ենք Ներքին վանքի Սբ. Գևորգ եկեղեցու արևմտյան ճակատին փորագրված Հովհաննես-Սմբատ արքայի արձանագրության մեջ. «...եւ ի ՆՁԵ (1036) / քա(զաւո-րութեան) հ(այոց), ես՝ Սմայատ շահանշահ, որդի Գագկա շահանշահի, էտո/ւ զիմ գեղս զՍահռունիս ի մեր հանգստարանս ք(ա)զաւորաց ի տիէ/գերա-հռչակ վանս {ս} Հռոմոսի վասն մեր մեղաց թողո-թեան եւ գրեցի ի / ս(ուր)ք Գ(եւ)որգ...»⁴⁵:

Հետևաբար կարելի է ենթադրել, որ այդ բացառիկ նշանակության համար էլ վանքի մոտ ծիսակամար են կառուցել: Համակարծիք ենք Արմեն Զարյանի այն մտքի հետ, որ «...հաղթակամարն աշխարհիկ Անին և հոգևոր կենտրոն Հռոմոսը, ...իրար հաղորդակից դարձնող դուռ է»⁴⁶: Անիից Հռոմոս ձգվող ճանապարհը «արարողությունների և ծիսակատարությունների պողոտա»⁴⁷ համարելն էլ կարևոր է, սակայն հեղինակը, ցավոք, չի նշել, թե ինչ ծեսի հետ կարող էր կապ ունենալ:

Այս ամենի հիման վրա կարծում ենք, որ գմբեթավոր մատուռներով պսակված կամարակապ դարպասը եղել է ծիսակամար՝ կապ ունենալով արքաների հուղարկավորության ծեսի հետ: Անիից Հռոմոս ձգվող ճանապարհին, որպես վերջին հանգրվան, այն մի կամարակապ դարպաս է, որից հետո ճանապարհն իջնում է դեպի Ախուրյանի կիրճում գտնվող վանքը: Մյուս կողմից Անիից Հռոմոս այցելուների համար այն Բագրատունյաց արքա-

յական դամբարանի նախադուռն է եղել: Քրիստոնեական տեսանկյունից հուղարկավորություն բառը նշանակում է ննջեցյալին ճանապարհ դնել դեպի երկինք: Հետևաբար արքաների վախճանվելուց հետո թաղման թափորը, Անիից (երկրային կյանքից) հասնելով այս կառույցին, այսինքն՝ երկրայինից երկնայինի բաժանարար սահմանակետին, անցնում է կամարակապ երկնքի դարպաս (Վերին Երուսադեմի) խորհրդանշող ծիսակամարի միջով, մուտք է գործում երկնային տիրույթ (Հռոմոսի վանքի տարածք) և հասնելով վերջնական հանգրվանին՝ ամփոփում է արքայի աճյունը վանքի բակում: Այդ պատճառով է, որ ի տարբերություն Անիի և մյուս մայրաքաղաքների դարպասների, որոնք կազմված են զույգ աշտարակների միջև բացված կամարակապ մուտքերից (նկ. 11, 12), Հռոմոսի ծիսակամարն ունի բոլորովին տարբերվող եզակի լուծում. կամարակապ ինքնատիպ դարպաս է, որի վերին հարկում գմբեթավոր փոքրիկ զույգ մատուռներ են:

Ի մի բերելով վերոնշյալը՝ կառույցը կոչում ենք ծիսակամար, քանի որ այն ավելի է շեշտում թաղման ծեսի հետ կապված լինելը և Հռոմոսի վանքում արքայական դամբարանի առկայությունը՝ ընդգծելով մուտքը դեպի արքայական հանգստարան:

Բացառիկ կառույցը, ցավոք, երբևէ չի չափագրվել: Այն, ըստ արխիվային լուսանկարների, Ի դարի սկզբին գրեթե ամբողջությամբ կանգուն էր: Հռոմոսի Վերին վանքի Սբ. Հովհաննես եկեղեցին պայթեցվել է 1960-ական թվականներին, որից ելնելով՝ ենթադրում ենք՝ ծիսակամարը նույնպես ավերվել է այդ ժամանակաշրջանում: Այժմ դեռևս պահպանվում են հյուսիսային աշտարակը՝ կիսավեր գմբեթավոր մատուռով, և հարավային աշտարակի առաջին հարկի հյուսիսային պատի կրաշաղախ միջուկը: Առաջին հարկի երեսապատի քարերը պոկված-հափշտակված են, իսկ ավերված հատվածների փլատակները գոյություն չունեն: Քարերը հավանաբար գործածվել են թուրքական սահմանապահ մոտակա գործառնալ կառուցելու ժամանակ (նկ. 13, 14):

45 Կարապետյան Ս., Հռոմոսի վանական համալիրի վիմագրական ժառանգությունը, «Վարձք», 2021, № 16, էջ 12-13:

46 Զարյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 125:

47 Նույն տեղում:

Նկ. 13 Հոռոմոսի ծխականաձուղը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նկ. 14 Հոռոմոսի ծխականաձուղը հարավ-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

Նկ. 15 Հոռոմոսի վանքի արբանյակային լուսանկարը (լուս.՝ Google Earth-ի, 2014 թ.)

2014 թ.՝ մեր՝ ՀՃՈՒ արշավախմբի այցելության ժամանակ, հնարավորություն ունեցանք չափագրելու ծխականաձուղի հատակագիծը, իսկ ուղղաձիգ նիշերի չափագրում, ցավոք, չկարողացանք կատարել: Շինության դիրքը հատուկ է ընտրված. այն գտնվում է Հոռոմոսի Վերին և Ներքին վանքերի առանցքի վրա՝ հարթավայրի եզրին՝ Ախուրյանի կիրճի ձորապռնկին (նկ. 15): Այդտեղից հրաշալի տեսարան է բացվում դեպի Ախուրյան գետի հովիտը, որտեղ էլ գտնվում են Հոռոմոսի զույգ վանքերը:

Ծխականաձուղն արտաքուստ եռանկարդակ, ներքուստ՝ եռահարկ կառույց է (հարկերի և մակարդակների միջերը միմյանց չեն համապատասխանում), որի առաջին հարկն ուղղանկյուն հատակագծով (արտաքին չափերը՝ 3,67 x 3,74 մ), միմյանցից 4,26 մ հեռավորությամբ, հյուսիս-հարավ լայնական առանցքով երկու աշտարակ է: Դրանք վերնամասում միացված են կիսաշրջան կամարակապ թաղով: Առաջին մակարդակն արտաքուստ ավարտվում է հորիզոնական քիվագոտիով: Հյուսիսային աշտարակն առաջին հարկում ներքուստ լցված է կրաշաղախի զանգվածեղ միջուկով, իսկ հարավային աշտարակի ներսում միանալով մատուռ է՝ արևելյան կիսաշրջան խորանով, որի մասին Երզնկյանը նշում է. «Սորա մեջ՝ թե՛ վերևը և թե՛ ներքևը խորաններ կան»⁴⁸: Հարավային աշտարակի մուտքը

բացված է հարավային պատի արևմտյան եզրից, որը մտնում է միանալով մատուռի մեջ: Վերջինիս հյուսիսային պատին կից՝ հավանաբար կոնսոլային աստիճաններով բարձրացել են թաղի արևմտյան եզրին գտնվող մուտք, որը բացվում է միջանկյալ, արտաքուստ չերևացող երկրորդ հարկի հատակի մեջ (առաջին և երկրորդ հարկերը զետեղված են արտաքուստ առաջին մակարդակի ծավալի մեջ):

Երկրորդ հարկում՝ հյուսիսային և հարավային աշտարակների վերին կեսում, ներքուստ տեղավորված, ուղղանկյուն հատակագծով մեկական սենյակ է: Դրանցից հարավայինը որպես անցում է ծառայում դեպի երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռներ, իսկ հյուսիսայինը՝ միայն նկուղային սենյակ՝ գմբեթավոր մատուռի տակ: Սենյակների անկյուններից սկսվող, ծխականաձուղի կամարակապ թաղի վրա՝ արևմտյան պատին կից տեղադրված քարե աստիճանները բարձրանում են շինության երկրորդ մակարդակ՝ երրորդ հարկում տեղադրված գմբեթավոր մատուռների հատակների միջը:

Երրորդ հարկում կան աշտարակների վրա տեղադրված, արտաքուստ ուղղանկյուն հատակագծով, ներքուստ խաչաձև, արևելյան կիսաշրջան խորանով, գմբեթավոր, սիմետրիկ դասավորությամբ երկու փոքրիկ մատուռներ (արտաքին չափերը՝ 3,60 x 2,67 մ): Դրանց միակ մուտքերը բացված են միմյանց հանդիպակաց երկայնական պատերից, որոնք կից են երկրորդ հարկի սենյակներ

48 Երզնկեան Գ., նշվ. հոդվ., էջ 230:

Նկ. 16 Հոռոմոսի ծխականարի արևմտյան ճակատի խաչքարը (լուս.՝ անհայտ հեղինակի, Ժան-Միշել Թիերրիի արխիվ)

Նկ. 17 խաչքար Ամիուն (լուս.՝ Ն. Մառի, 1900-ական թթ.)

Նկ. 18 Անիի Մայր տաճարի արևմտյան ճակատի խաչքարը (լուս.՝ Պ. Տոմապետյանի, 2013 թ.)

Նկ. 19 Անիի մերձակայքում գտնվող Կարմիր վանքի եկեղեցու արևմտյան ճակատի խաչքարը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2008 թ.)

իջնող աստիճաններին: Մատուռների խաչաձև, երկլանջ տանիքները և գմբեթի անկյունային տուժքաներն ամփոփվել են հարթ ծածկասալերով, իսկ կլոր թմբուկով գմբեթները՝ կոնաձև վեղարներով, որոնք շարված են եղել ուղղանկյուն ատամնավոր ծածկասալերով: Արխիվային լուսանկարներում նկատելի են գմբեթների անկյունային տուժքաների

մնացորդները: Երրորդ հարկի մատուռների գմբեթները կազմում են կառույցի երրորդ մակարդակը:

Դեկորատիվ հարդարանքի միակ տարր կարելի է համարել հարավային աշտարակի արևմտյան ճակատի վերին հատվածում տեղադրված խաչքարը (Ժ-ԺԱ դդ.): Այն մշակված է կամարակալ շրջանակի մեջ ներառված և կենաց ծառից սկիզբ

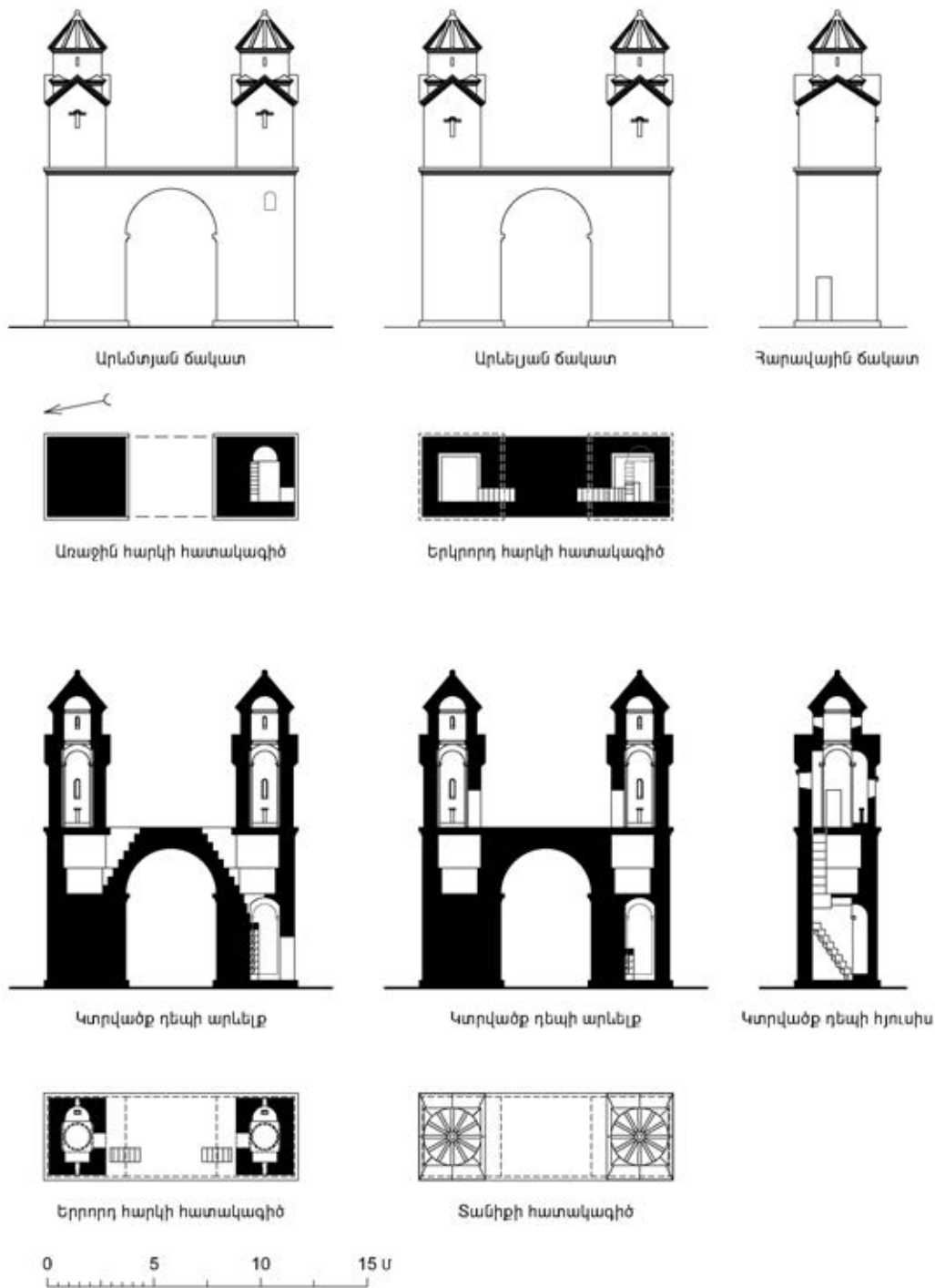

Նկ. 20 Հոռոմոսի Վերին վանքն արևելքից (լուս.՝ անհայտ հեղինակի)

Նկ. 21 Հոռոմոսի Վերին վանքի հարավային գմբեթավոր մատուռը (լուս.՝ Ա. Թամանյանի թանգարանի արխիվ)

Նկ. 22 Տեղերի վանքը հարավ-արևմուտքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2014 թ.)

Նկ. 23 Եղիպատրուշի վանքը հյուսիս-արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2009 թ.)

ՊՇ. 1 Զոռոմոսի ծխակամարի վերակազմությունը (հեղ.՝ Ա. Զակոբյան (ԶՃՈՒ), 2015 թ.)

առնող, եռաբողբոջներով ավարտվող երկնյուղ թևերով մեծադիր պարզաոճ խաչաքանդակով (նկ. 16): Նմանօրինակ խաչքարեր հանդիպում են Անի մայրաքաղաքում (նկ. 17), Մայր տաճարի (նկ. 18) և Կարմիր վանքի եկեղեցու արևմտյան ճակատներին (նկ. 19):

Ծխակամարի վերին հարկի՝ զույգ մատուռներով հորինվածքը հետագայում՝ ԺԲ-ԺԳ դդ., կիրառվել է Հոռոմոսի Վերին վանքում՝ Սբ. Հովհան-

նես գլխավոր եկեղեցու երկու կողմերի դամբարանների երկրորդ հարկերում (նկ. 20, 21), ինչպես նաև Տեղերի վանքի գավթի տանիքի արևմտյան (նկ. 22) և Եղիապատրուշի վանքի գավթի արևելյան եզրերին (նկ. 23): Ի տարբերություն Հոռոմոսի և Տեղերի վանքերի մատուռների բարձր թմբուկների՝ ծխակամարի թմբուկներն ավելի ցածր են:

Ինչպես վերն արդեն նշեցինք, ծխակամարի հյուսիսային աշտարակի հյուսիսային պատի ստո-

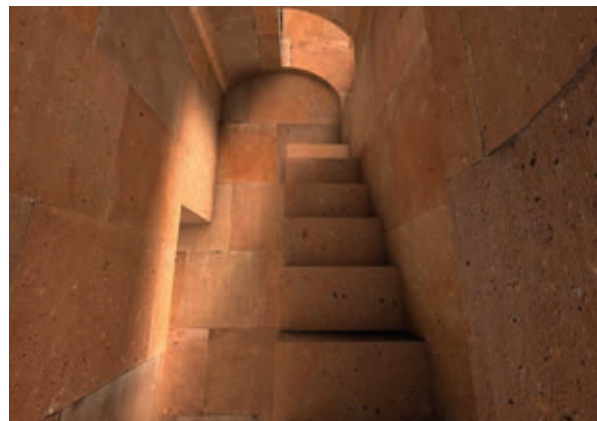
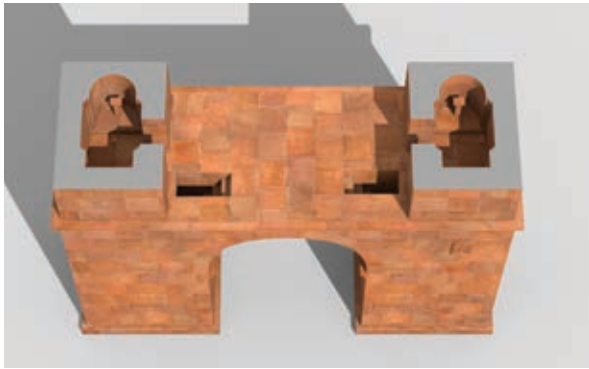
Նկ. 24 Հռոմոսի ծխականամարն արևմուտքից: Նկ. 25 Ծխականամարի արևմտյան ճակատի խաչքարը: Նկ. 26 Ծխականամարը հարավ-արևելքից: Նկ. 27 Ծխականամարը վերևից: Նկ. 28 Ծխականամարի առաջին հարկի հորիզոնական հատույթը: Նկ. 29 Ծխականամարի երկրորդ հարկի հորիզոնական հատույթը (եռաչափ մոդելավորումը՝ Պ. Ֆրանգյանի (ՀՃՈՒ), 2025 թ.)

րին շարքերում փորագրված է եղել 1102 թ. արձանագրություն: Հիմք ընդունելով գմբեթների ցածր թմբուկները և վեղարների ուղղանկյուն ատամնավոր ծածկասալերը, քիվերի լուծումները, 1102 թ. արձանագրության առկայությունը, ինչպես նաև արևմտյան ճակատի՝ Ժ-ԺԱ դարերին բնորոշ խաչքարը՝ կարծում ենք, որ Հռոմոսի ծխականամարը կառուցվել է Ժ-ԺԱ դարերում՝ Բագրատունյաց տիրապետության ծաղկուն ժամանակաշրջանում:

Նշենք, որ հատակագծային չափերի և արխիվային լուսանկարների հիման վրա կարողացանք ստեղծել ծխականամարի վերակազմության գծագիրը (գծ. 1): Ըստ այդմ՝ առաջին հարկն ունի մեկ աստիճանից կազմված 0,3 մ բարձրությամբ գետնախարիսխ: Առաջին մակարդակի բարձրությունը՝ առաջին և երկրորդ ներքին հարկերը միասին, կազմում է 7,19 մ, իսկ երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռներինը մինչև գմբեթների խնձորակների գագաթը՝ 7,37 մ: Ծխականամարի ամբողջ բարձրությունը 14,86 մ է: Հարավային աշտարակի ներսի առաջին հարկի մատուռի բարձրությունը 3,89 մ է, իսկ երկրորդ հարկի սենյակներինը՝ 2,77 մ: Երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռների հատակից մինչև գմբեթատակ քիվը 3,89 մ է, իսկ գմբեթի բարձրությունը՝ 2,27 մ: Հարավային աշտարակի առաջին հարկի մատուռի հյուսիսային պատի 9 կոնսոլային աստիճանների

հաջորդում է 3 աստիճան՝ առաստաղի արևմտյան եզրին բացված մուտքին կից, որոնք միասին կազմում են Ալիշանի նշած 12 աստիճանները: Երկրորդ հարկի սենյակները, ըստ պահպանված հատվածների, հիմքում ավելի փոքր են, քան վերին կեսում: Երկրորդ հարկի սենյակի պատին կից 8 աստիճանները բարձրանում են դեպի երրորդ հարկի գմբեթավոր մատուռներ:

Ծխականամարը կառուցվել է կարմիր և մուգ դարչնագույն տուֆի՝ արտաքուստ և ներքուստ սրբատաշ շարվածքով՝ բացառությամբ երկրորդ հարկի սենյակների, որոնց ներքին պատերն ունեն անմշակ քարերի կոպտատաշ շարվածք: Ի տարբերություն արտաքին հարուստ քիվագոտիների՝ ներքին քիվերն ավելի պարզ ոճի են: Առաջին և երրորդ հարկերի մատուռների խորաններում առկա են ցածր բեմեր: Առաջին հարկի մատուռը լուսամուտ չունի, նույնիսկ՝ խորանից բացված, իսկ երրորդ հարկի յուրաքանչյուր մատուռ լուսավորված է եղել արևելյան և արևմտյան պատերից բացված կամարակապ մեկական, ինչպես նաև գմբեթի թմբուկից բացված երկուական փոքրիկ լուսամուտով: Հարավային աշտարակի արևմտյան ճակատի խաչքարը տեղադրված է այնպես, որ հարավային գմբեթավոր մատուռի կենտրոնական առանցքը և խաչքարի հյուսիսային եզրը մեկ գիծ են կազմում:

Նկ. 30 Հռոմոսի ծխականմարի երրորդ հարկի հորիզոնական հատույթը: Նկ. 31 Ծխականմարի լայնական կտրվածքը դեպի արևելք: Նկ. 32 Ծխականմարի հարավային աշտարակի առաջին հարկի ներքին տեսքը դեպի արևելք: Նկ. 33 Ծխականմարի հարավային աշտարակի առաջին հարկի ներքին տեսքը դեպի արևմուտք (եռաչափ մոդելավորումը՝ Պ. Ֆրանգյանի, 2025 թ.)

Վերջում նշենք, որ վերակազմության գծագրերի և հիմնականում արխիվային լուսանկարների հիման վրա ՀՃՈՒ հիմնադրամի աշխատակից Պարգև Ֆրանգյանը ստեղծել է Հռոմոսի ծխականմարի եռաչափ մոդելը, որի շնորհիվ առավել պատկերավոր դարձան այս բացառիկ կառույցի ծավալային և հորինվածքային առանձնահատկությունները (նկ. 24-37):

Նկ. 34 Հռոմոսի ծխականմարի հարավային աշտարակի երկրորդ հարկի ներքին տեսքը դեպի հյուսիս: Նկ. 35 Ծխականմարի երրորդ հարկի հյուսիսային մատուռը հարավից: Նկ. 36 Ծխականմարի երրորդ հարկի հարավային մատուռի ներքին տեսքը դեպի արևելք: Նկ. 37 Ծխականմարի երրորդ հարկի հարավային մատուռի ներքին տեսքը (եռաչափ մոդելավորումը՝ Պ. Ֆրանգյանի, 2025 թ.)

ՍԱՐԻԿԻ ԱՄՐՈՅԸ

Գագիկ Սարգսյան

Ամրոցի արևմտյան ճակատի ընդհանուր տեսքը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

Տեղադրություն. գտնվում է Արցախի Հանրության շրջանի Հայկական (Սիրիկ) գյուղից 2,1 կմ արևմուտք (39.486554, 46.852255, ծ. մ.՝ 1584 մ)՝ Սարիկ գետակի հոսանքով վեր՝ ձախափնյա զգալի թեքությամբ լանջեր ունեցող ժայռազագաթին:

Անվանում. հայտնի է նաև Սիրիկ ձևով:

Պատմություն. պատմության ելեջներում ամրոցի դերակատարության մասին տեղեկություններ հայտնի չեն: Սակայն նկատի ունենալով բնությունից պաշտպանական հարմարություններով լիովին օժտված տեղանքը և պահպանված շինությունների ճարտարապետական առանձնահատկությունները (վերգետնյա խեցեղեն չի հայտնաբերվել)՝ կարող ենք նախնականորեն ասել, որ այն իր նշանակությանը ծառայել է թերևս Թ՝ դարից մինչև ԺԳ դարը:

Ամրոցը բաղկացած է պարսպից, աշտարակներից և ջրավազանից: Այն հայտնաբերել և ուսումնասիրել է 2011 թ. մեր՝ Արցախի հնագիտական արշավախումբն իմ ղեկավարությամբ:

Հնագիտական նկարագրություն. կառուցված է հյուսիս-արևմուտքից հարավ-արևելք ձգվող, նրստվածքային ապարներից կազմված լեռնաբազուկի՝ սրածայր ցից ժայռերով պսակված արևելյան՝ ամենաբարձր և նեղ ու ժայռոտ կետում (ի դեպ, ամրոցի տեղանքն ունի միջնադարյան բերդերին բնորոշ ամենաբարձր հատկանիշները՝ դժվարամատչելիություն, ջրի առկայություն, կարևոր անցքի վրա՝ ձոր՝ ճանապարհ, հսկողություն):

Մեր ուսումնասիրության ժամանակ ամրոցն արդեն խիստ ավերված էր. պահպանվում էին եզրային երկու՝ հիմնական՝ արևմտյան ստորին և բարձրադիր՝ արևելյան, նեղ ու երկար հատվածները:

Միջնամասը չի պահպանվել. կործանվել է ժայռագծի վերին հատվածի փլուզման հետևանքով: Վերջինս հավանաբար պայմանավորված է ժայռագծի բնական էրոզիայով և ուժեղ երկրաշարժով, որի պատճառով ամրոցը երկատվել է: Երկու հատվածների միջև առաջացել է մոտ 12 մ երկարությամբ և 10 մ խորությամբ փլուզում և իր հետ անհետացրել նաև ամրոցի կենտրոնական մասը: Այս ամենի հետևանքով երկու հատվածների միջև առկա է դժվարանցանելի ժայռոտ իջվածք, իսկ բարձրության նիշերի տարբերությունը կազմում է մոտ 5 մ:

Արևմտյան ստորին հատվածը տեղակայված է համեմատաբար հարթ մակերեսի վրա: Այստեղ պահպանվել է մոտ 4–5 մ բարձրությամբ ճակատային արևմտյան պարիսպը՝ շուրջ 35 մ երկարությամբ: Այն գրեթե ուղղաձիգ ձգվում է հյուսիս-արևելք՝ հարավ-արևմուտք ուղղությամբ և ունի ծավալից դուրս եկող երեք սնամեջ և քարուկիր աշտարակներ, որոնք տեղադրված են եզրերում և միջնամասում: Կենտրոնական կիսակլոր աշտարակը ճակատային պարսպագիծը բաժանում է երկու հավասար հատվածների:

Ճակատային պարսպի դիմաց տարածվում է քիչ թեքություն ունեցող հրապարակ: Պարսպի հյու-

Ամրոցի մեծ աշտարակը հեմապատով, արևմտյան ճակատի հարավային աշտարակը, երկու հատվածների միջև առաջացած փլուզվածքը և մեծ աշտարակն արևմուտքից (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

սիսային մասում պահպանվել է մոտ 2 մ լայնությամբ գլխավոր մուտքի կամարակապ բացվածքը, որը հետագայում փակվել է անկանոն շարված հողածեփ պատով: Պարսպի ներսում մուտքը բացվում է ուղղանկյուն նախասենյակի մեջ, իսկ հարավային և հյուսիսային կողմերի փլատակներում նկատվում են այլ սենյակների պատերի մնացորդներ: Ճակատային պարսպի հյուսիսային անկյունային աշտարակը կցված է ուղղահայաց, պատաման կտրած ժայռին, որը, ամենայն հավանականությամբ, պաշտպանական պարսպի դեր է կատարել: Հարավային կողմում անկյունային աշտարակից թեքվող պարսպից, ինչպես նաև հարակից շինություններից գրեթե ոչինչ չի պահպանվել, քանի որ փլուզումը հասել է գրեթե մինչև հարավային աշտարակը:

Երկրորդ՝ բարձրադիր հատվածի շինությունները գտնվում են արևմտյան ստորին հատվածի հյուսիսային աշտարակից մոտ 50 մ հեռավորության և շուրջ 5-6 մ ավելի բարձր նիշով ձգվող նեղ ու երկար ժայռային ելուստի վրա: Այստեղ՝ փլուզվածքի հարավային եզրի ամենաբարձր կետում, կանգուն է մեծ ու հզոր աշտարակ-դիտակետը: Աշտարակի հիմքն ուղղանկյուն է, իսկ մոտ 6-7 մ բարձրությամբ պահպանված վերնամասը սնամեջ է՝ կլոր, կոնաձև շարվածքով: Ուշագրավ է, որ աշտարակը կառուցված է բարձրադիր հատվածի ամենանեղ՝ մոտ 7 մ լայնությամբ ժայռագծի վրա, և նրա ուղղանկյուն

հիմնամասն ամրացնելու նպատակով ցից ժայռի ստորոտից՝ մոտ 10 մ ներքև, շարված է ուղղահայաց հեմապատ: Բարձրադիր հատվածն ընդհանուր առմամբ վատ է պահպանվել: Նրա երկարությունը կազմում է մոտ 15-17 մ, իսկ լայնությունը՝ մինչև 10 մ: Այն երկու կողմերից շրջապատված է եղել պարիսպներով: Համեմատաբար լավ է պահպանվել հյուսիսային պարսպագծի միջնամասը՝ երկու կիսաբոլորակ աշտարակներով: Հարավային կողմում պահպանվել է պարսպի միայն մի հատված:

Տարածքի մակերեսին նկատվում են առանձին փլատակված պատեր, ինչպես նաև մոտ 3-5 մ չափերով, ամուր պատերով շարված ուղղանկյուն կառույց, որը հավանաբար ծառայել է որպես ջրամբար:

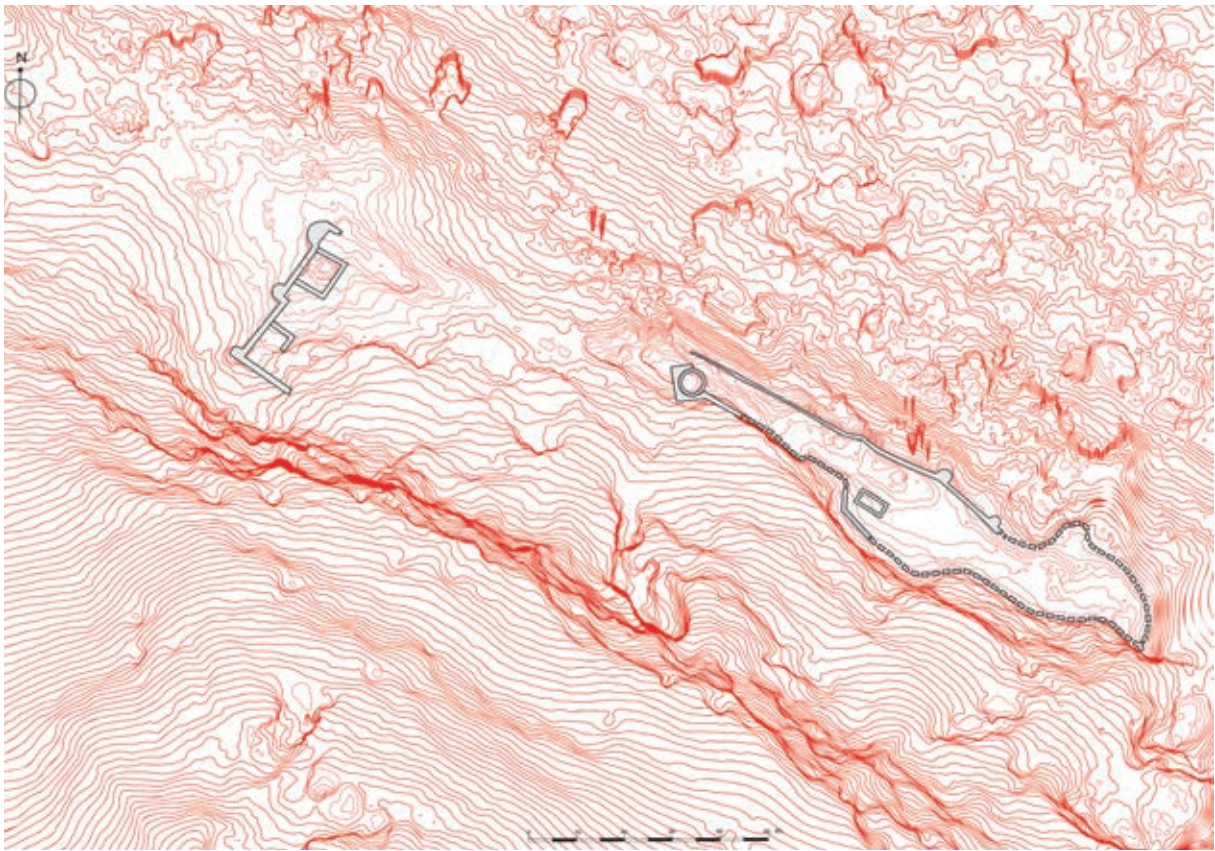
Ակնհայտ է, որ արևմտյան ստորին և բարձրադիր արևելյան հատվածները սկզբնապես ներառված են եղել մեկ միասնական պարսպագծի մեջ:

Ամրոցի բոլոր շինությունները կառուցված են տեղական, միջին չափի ճեղքած, անմշակ կրաքարով՝ կրաշաղախի համադրությամբ, և արտաքուստ սլաղված են եղել կրածեփով: Պահպանված պարիսպների և շինությունների ընդհանուր երկարությունը կազմում է մոտ 170 մ, իսկ առավելագույն լայնությունը՝ շուրջ 35 մ:

Մարիկի ամրոցը թողնում է սահմանային պահակային հենակետի և միաժամանակ ամրացված

Ամրոցի կենտրոնական բարձրադիր և արևմտյան ստորին հատվածները (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

Ամրոցի պահպանված շինությունների հատակագիծը (չափ.՝ հոդվածագրի, 2011 թ.)

իշխանական դոլակի տպավորություն: Այն ուղիղ տեսողական կապ է ունեցել Արցախի հարավային ուղղությունը փակող և ռազմավարական կարևոր դիրք զբաղեցնող Բերդաբար (Ջրաբերդ–Մյուլքու-

դարա) ամրոցի հետ և որպես պահուստային հենակետ՝ կարող էր ներգրավվել հարավից սպառնացող վտանգների չեզոքացման գործում:

«ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԹԱՀՄԱԶՂՈՒԼՈՒԻ» ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՁԵՌԱԳԻՐԸ

Բաֆֆի Բորթոշյան

Կազմված գիրքը և ձեռագիր երրորդ օրինակի ներածության էջը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2017 թ.)

2017 թ. Թեհրանի Արտակ արք. Մանուկյանի անվան հայոց ազգային-ազգագրական թանգարանի ֆոնդապահոցի¹ մեզ հաջողվեց հայտնաբերել Թամբուրի Հարությունի² «Պատմություն Թահմազղուլուի» աշխատության³ ձեռագրի երրորդ տարբերակը:

1 Թանգարանում ուսումնասիրություններ կարողացել ենք կատարել՝ շնորհիվ Թեհրանի ազգային մարմինների թույլտվության և Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի տնօրեն Շերի Ավետյանի հրավերի:

2 Հեղինակի անվանումն այս օրինակում Թամբուրի Յարութին է, Վենետիկի օրինակում՝ Թամբուրի Արութին, Թամբուրի Քուչիկ Յարութին (Դահմազղուլու խանըն թվարիքի, Վենետիկ, 1800, էջ 3, 27-28), Մատենադարանի օրինակում (№ 2722 ձեռագիր, թերթ 36-53)՝ Թամբուրի Քուչուկ Յարութին (Խորխորունի Մ., Բյուշուք Արութին. Պատմություն Թահմազ Դուլու, «Գիտական նյութերի ժողովածու», 1941, № 1, էջ 108 (բնօրինակում, էջ 40բ): Նա ԺԸ դարի առաջին կեսի հայ երաժիշտ, սազանդար-աշուղ, թամբուրահար, երգիչ, տեսաբան և մանկավարժ է: 1730-ական թթ., որպես կատարող-երաժիշտ, ծառայել է սուլթան Մահմուդ Ա-ի (1730-1756) պալատում: 1735 թ. Օսմանյան կայսրության մեծ վեզիր Մուստաֆա փաշայի շքանքի կազմում այցելել է Իրան: Երկու տարի ծառայել է Նադիր շահին՝ վերջինիս՝ Հնդկաստան արշավանքների տարիներին: Այստեղ էլ շարադրել է «Պատմություն Թահմազղուլուի» և «Արևելյան երաժշտության ձեռնարկ» աշխատությունները (Այվազեան Ա., Շար հայ կենսագրության, հ. Ա, Կ. Պոլիս, 1893, էջ 120: Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 4, Երևան, 1978, էջ 135):

3 Ձեռագրում նշված դեպքերի՝ 1735-1740 թթ. ականատեսն է Թամբուրի Հարությունը: Նա 1735 թ. ուղեկցել է Մուսթաֆա փաշային՝ Նադիր շահի արքունիքում Օսմանյան դեսպանին, շարունակել ծառայությունը Մուսթաֆա փաշայի հեռանալուց հետո: 5 տարի ծառայելով՝ Կ. Պոլիս է վերադարձել 1740 թ. (Yacoub Artin Pacha, Journal de Tambouri Aroutine sur la conquête de l'Inde par Nadir

Առաջինը, որը Վենետիկում է, հայատառ օսմաներենով հրատարակվել է 1800 թ.⁴, իսկ Մատենադարանում գտնվող աշխատության՝ հայտնի երկրորդ օրինակի հայերեն թարգմանությունը կատարվել է 1941 թ. Մ. Խորխորունու աշխատասիրությամբ⁵:

Անհայտ գրչի՝ Թամբուրի Հարությունից լսած⁶ և հայատառ օսմաներենով գրի առած ԺԸ դարի այս ձեռագիրը միևնույն կազմի մեջ ամրացված է նույն դարի⁷ տպագիր մի Ավետարանի վերջում: Համաձայն կազմի վրա թողնված 1943 թ. հետագա հիշատակության՝ Ավետարանն Էրզրումից բերվել է Թավրիզ, հետո՝ Ռաշտ. «Յիշատակ գրեց Ս. Ն. 1943 թի. փետրվար 19-ին: Էրզրում, Թավրիզ, Ռեշտ»⁸:

Schah (Tahmas Kouly Schah) 1735-1740, "Bulletin de l'institut égyptien", tome VIII, 1914, p. 170):

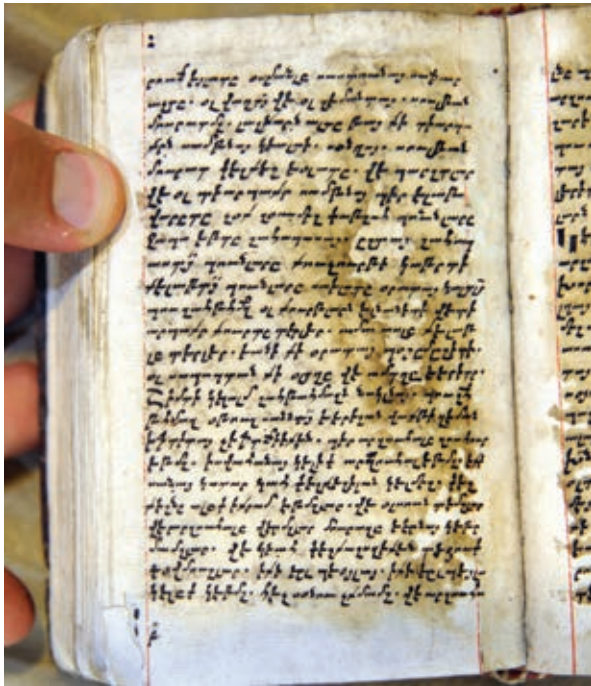
4 Ֆրանսերենով լույս է տեսել 1914 թ.՝ Bulletin de l'institut égyptien, tome VIII, 1914, pp. 174-232. Թարգմանությունը կատարել է Հակոբ Արքինը:

5 Ըստ Մ. Խորխորունու՝ դժվար թե ձեռագիրը (խոսքը Մատենադարանի օրինակի մասին է) հեղինակի՝ Թամբուրի Հարությունի ինքնագիրը լինի, որովհետև այն արտագրված է 1797 թ.՝ հեղինակի նկարագրած դեպքերից 62 տարի անց, իսկ ձեռագրի սկզբի մասում միևնույն գրչի կողմից արտագրված է մեկ այլ աշխատություն (Խորխորունի Մ., նշվ. հոդվ., էջ 128):

6 Այդ մասին նշել է անհայտ գրիչը (տե՛ս էջ 18):

7 Տիտղոսաթերթը պղծված է, հետևաբար տպագրման տարեթիվն անհայտ է:

8 Ձեռագրի մասին առաջին անգամ հրապարակել ենք 2021 թ. (Բորթոշյան Բ., Արտակ արք. Մանուկյանի անվան Թեհրանի հայոց ազգային-ազգագրական թանգարանի հավաքածուն, Երևան, 2021, էջ 66):

Ձեռագրի 2-րդ և 3-րդ էջերը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2017 թ.)

Թամբուրի Հարությունի աշխատության այս տարբերակն ունեցել է 39 թերթ՝ 1-78-ը համարակալված էջերով: Մեզ է հասել 37 թերթ (պակասում է 2 թերթ՝ 19-20 և 29-30 էջերը): Ձեռագիրն անավարտ է: Հաշվի առնելով հայտնի տարբերակների հետ առկա տարբերությունները՝ հարկ ենք համարում ներկայացնել նորահայտ ձեռագրի բնօրինակը, քարզմանությունը և համեմատական բնութագիրը մյուս երկու օրինակների հետ:

Անհրաժեշտ է նշել, որ ի տարբերություն այս ձեռագրի՝ Մատենադարանի օրինակն ունի վերնագիր՝ «Թեվայրիխի Թահմագուլու»⁹ և բաժանված է 14 գլուխների, իսկ Վենետիկի օրինակը վերնագրված է «Դահմասգուլու խանըն թեվարիքի»¹⁰ և ունի 3 բաժին:

Խնդրո առարկա մեր տարբերակը վերնագրված չէ, այն սկսվում է անհայտ գրչի ավելացրած ներածությամբ և չունի հստակ բաժանումներ: Վերջինս, ըստ իր հաղորդած տեղեկության, պատմությունը լսել է Թամբուրի Հարությունից:

Նշենք, որ երեք տարբերակների միջև առկա են բազմաթիվ տարբերություններ (հատկապես առանձնանում է նորահայտ ձեռագիրը, մինչդեռ հայտնի երկու օրինակները հիմնականում նույնական են), օրինակ՝ շարադրանքի, դեպքերի հերթականության, նախադասությունների կազմվածքի, օգտագործված բառերի: Որոշ մասերում կան նաև բաց թողնված հատվածներ: Նշվածներին անդրադարձել ենք համապատասխան տեղերում¹¹:

9 Թարգ.՝ Պատմություն Թահմագուլուի:

10 Թարգ.՝ Թահմագուլու խանի պատմությունը:

11 Համեմատականները կատարելիս ներկայացրել ենք միայն կարևոր տարբերությունները: Այստեղ կարևոր ենք համարում

Թարգմանություն

Շահ Թահմագի պատմությունը ներկայացնում է ճեզ: Ցանկանում են նկարագրել, թե ինչպիսին է եղել նա: Մի քիչ լսեք, քանի որ մենք էլ նույնպես հանդիպեցինք մի խելացի և վարպետ մարդու, որը Շահ Թահմագի գլխավոր նվագաժամ էր: Այն բոլոր երկրները, որ շահը գնում էր, նա էլ նրա հետ էր գնում: Այնպիսի գիտակ և խելացի մեկն էր, որ ինչ արել է ամբողջ տարին, տեսրակում ամբողջությամբ գրել է և մտքում պահել: Եվ քանի որ տեսանք, որ նրա խոսքը հավաստի է, ապա գրեցինք¹²: Սակայն Շահ Թահմագի արմատների մասին ավելի հին տեղեկությունները՝ մանկությունից մինչև շահ լինելը, այս վարպետին՝ Թամբուրի Հարությունին, պատմել է Շահ Թահմագի *հորեղբայրը*¹³: Նա էլ մեզ պատմեց, իսկ մենք գրեցինք: Հիմա մեզ լսող ընկերներին ասենք, և մի քիչ լսեք: Աշխարհն այսպես է եղել, այսպես էլ կզմա¹⁴:

շեշտել, որ Թամբուրի Հարությունի պատմությունն անհրաժեշտ է նաև համեմատել Նադիր շահի գլխավոր քարտուղար Միրզա Մեհդի խանի «Նադիր շահի պատերազմների պատմություն» աշխատության պարսկերեն բնօրինակի հետ:

12 Այս ներածությունը չկա Վենետիկի և Մատենադարանի օրինակներում և հաստատում է, որ պատմությունը Թամբուրի Հարությունից լսելով է գրի առնվել:

13 Վենետիկի և Մատենադարանի օրինակներում նշված է «հորեղբոր որդին»: Ներածության մեջ ներկայացված այս տեղեկությունը մյուս երկու օրինակում էլ նշված է այլ հատվածներում: Տե՛ս Դահմասգուլու խանըն թեվարիքի, էջ 63 և *Խորխորունի Մ.*, նշվ. հոդվ., էջ 119 (բնօրինակում, էջ 47բ):

14 Անհայտ գրչի ներածության ավարտը:

1099¹⁵ թվականին¹⁶ Շահ Աբասը¹⁷, **Բաղդադից** դուրս (2) գալով, հարձակվում է օսմանցիների վրա¹⁸: Այդ ժամանակ մեր Սուլթան Մուրադը¹⁹ վերցնում է իր բանակը և հասնում մինչև **Դիարբեքիր**: Հետո Սուլթան Մուրադը նվեր է ուղարկում, և հաշտվում են: Եվ այս **Դիարբեքիրում** մի աղանդ կար՝ շատ դժվար: Փաղիշահը սրանց տալիս է Շահ Աբասին, իսկ Շահ Աբասը սրանց գաղթեցնում է, **Քալաթում**²⁰ տեղավորում, և այդտեղ են մնում²¹: Այս Շահ Թահմազն այդ քրդերից էր, որ ասում են **Դիարբեքիրի** քուրդ, բայց իրականում նրան ասում են **քալաթցի**, քանի որ այդտեղ է մեծացել:

Գանք Շահ Թահմազի պատմությանը: Այս Շահ Թահմազը, երբ 30 տարեկան²² երիտասարդ հողագործ էր, մի խնդիր է ունեցել: Դրա համար գնացել է Սպահան²³ և խնդիրը ներկայացրել: Երկու տարի շարունակ նվերներով է մոտեցել: Նվերը վերցրել են, հյուրասիրել, ասել են՝ կլինի, որոշում են կայացրել, սակայն փափագը չեն կատարել: Մի օր էլ «առանց նվերի է» ասելով՝ ծեծել ու վռնդել են: Երկու տարի այսպես գնում-գալիս է, բայց արդյունքի չի հասնում, և փափագը (3) չի իրականանում:

Շահ դառնալուց հետո ձանձրությանից այս պատմությունն անձամբ էր պատմում իր *դիվանի անդամներին*²⁴ և զինակիցներին, նրանք էլ ամիսը մի քանի անգամ իր ներկայությամբ այս պատմության կրկնությունը բեմադրում էին, իսկ ինքն ասում էր. «Ահավասիկ այս սրիկաների բանն ու գործը միշտ սա է եղել»:

Գանք նրան, որ փափագը չիրականանալուց և ուզածը չստանալուց հետո նեղվում է և սկսում **Խորասանի**²⁵ շրջակայքում գողություն անել, մարդ թալանել, ճանապարհի կտրել և ուղևորներին թույլ չտալ

անցնել²⁶: Լուրը հասնում է **Խորասանի** խանին, թե քո սահմաններում այսպիսի մի ճանապարհի կտրող է երևան եկել, որը մարդ է թալանում և սպանում: Սա էլ մի տասնապետ է ուղարկում: Մի կերպ սրան բռնում, բերում է խանի մոտ: Խանը հարց է տալիս.

– Դո՞ւ ես մարդ թալանողն ու սպանողը:

Թահմազդուլուն չի ժխտում և ասում է.

– Այո՛, իմ խա՛ն, ճիշտ է, ես եմ:

– Սրիկա՛, դու չգիտե՞ս, որ այստեղ խան կա, ի՞նչ հանդգնությամբ ես այդ գործն անում, – շարունակում է խանը:

Երբ սա չի պատասխանում, խանն ասում է.

– Կտրե՛ք սրա վիզը:

(4) Թահմազդուլուն էլ սկսում է աղաչել.

– Ամա՛ն-ամա՛ն, իմ խա՛ն, մի՛ կտրիր իմ վիզը, ինձ մի դժվար գործի՛ դիր, զինվորներիդ հետ մինչև դատաստանի օրը քեզ ծառայություն մատուցեմ: Իմ կեղտոտ արյունը թափելու պատճառ մի՛ եղիր:

Դիվանում գտնվող խաները և բեկերը ևս խնդրում են խանին.

– Այսպիսի մարդու արյան մեջ մի՛ թաթախվիր: Եթե ուզում ես սպանել, մի օր պատերազմի ուղարկիր: Այդտեղ կմեռնի, արանքում դու էլ կազատվես արյան պարտքից:

Այսպիսով, խանը ներում է Թահմազին և մի տասնապետի մոտ նշանակում: Մոտավորապես այսպես է փրկվում նա:

Զինվոր դառնալուց հետո լուր է գալիս, թե ուզեկները մտել են **Խորասան**: Գյուղերի վրա են հարձակվել²⁷, քանի որ նրանց սովորությունը դա էր²⁸: Խանը լսում է և Թահմազի տասնապետին գործուղում ուզեկների դեմ պատերազմի: *Տասնապետն իր հեծյալներով հարձակվում է ուզեկների վրա: Ուզեկները լավ կռվողներ են լինում և սրանց սկսում են նեղել և ստիպում հանձնվել, սակայն այդտեղ Թահմազդուլուն մի հերոսություն է անում, վիրավորվում է և ուզեկներին ստիպում նահանջել*²⁹: Սրա տասնապետը գալիս է և խանին ասում.

15 Վենետիկի և Մատենադարանի օրինակներում պատմությունը սկսվում է Մուսաաֆա փաշայի այցով՝ 1735 թ.:

16 Հիջրի 1099 թ. համապատասխանում է 1687-1688 թթ.: Այն չի համապատասխանում նշված պատմական դեպքերի ժամանակին, ինչպես նաև այդ թվականը չկա մյուս երկու ձեռագիր օրինակներում:

17 Խոսքը պարսից Շահ Աբաս Ա-ի (1587-1629) մասին է:

18 Մեֆյան պետության կողմից Բաղդադի նվաճումը և նշված դեպքերը տեղի են ունեցել 1623-1624 թթ.:

19 Խոսքն օսմանյան սուլթան Մուրադ Գ-ի (1623-1640) մասին է:

20 Քալաթ կամ Կալաթ (کلات). քաղաք Իրանի Իսլամական Հանրապետության Ռազավի Խորասան նահանգում (36.995158, 59.767443):

21 Վենետիկի և Մատենադարանի օրինակներում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «...մինչև Ստամբուլում նորին մեծություն Սուլթան Մուրադը պատրաստվում էր, Շահ Աբասը Դիարբեքիրի շրջակա գյուղերի բնակիչներին քշում է դեպի Քալաթ»:

22 Մյուս երկու օրինակում 30 տարեկանը չի հիշատակվում: Հաշվի առնելով, որ նա ծնվել է 1688 թ., նշված դեպքերը տեղի են ունեցել 1710-ական թթ. երկրորդ կեսին:

23 Սպահան կամ Ասպահան (اصفهان). քաղաք Իրանի համանուն նահանգի կենտրոնը (32.658216, 51.672005):

24 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է «կրկնօրինակողներին»:

25 Խորասան (خراسان). երկրամաս Իրանի հյուսիս-արևելքում, այժմ ընդգրկում է 3 նահանգ՝ Հյուսիսային, Ռազավի և Հարավային Խորասաններ:

26 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև, որ մեն-մենակ է արել այս բոլորը:

27 Ուզեկ Ուրգենջ Շիր խանի հայտնի ներխուժումը Հյուսիսային Խորասան տեղի է ունեցել 1717 թ. (Encyclopedia Iranica, Editor Yarshater E., vol. XVI, Fascicle 6, Encyclopedi-Khorasan XIV, Ghahreghlou K., Khorasan. X. History in the Safavid and Afsharid Period, Leiden, 2020, p. 654), որին մախթուդ ժամանակներում եղել են նաև այլ ներխուժումներ:

28 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև, որ Խորասանի շրջակա և հարևան ուզեկական գյուղերի միջև իրար վրա հարձակվելու սովորություն է եղել:

29 Վենետիկի օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Խանն այսպիսի ժամանակներում մարդ էր նշանակում և այս անգամ նշանակում է Թահմազդուլուն տասնապետին՝ ուզեկների դեմ պատերազմելու: Սրանք՝ 10 հոգի, իսկ ուզեկները՝ 4-5 հոգի: Այդտեղ Թահմազդուլուն մի հերոսություն է անում և ուզեկներին ցիրուցան անում»: Իսկ Մատենադարանի օրինակում նշված է. «Խանը կարգադրում է այն տասնապետին, որի տասնյակի մեջ է լինում Թահմազդուլուն: Գնում է, կռվում: Եվ այդ կռվում Թահմազդուլուն քաջություն է ցույց տալիս: Ուզեկները լինում են 4-5 հոգի, իսկ սրանք 10 հոգով հույս են տալիս ու ուզեկներին ցրում»:

– Իմ խա՛ն, այս երիտասարդը, որի կյանքը բաշխեցիր, մեծ քաջություն ցույց տվեց: (5)

Խանը գոհ մնալով Թահմազին տասնապետի աստիճանի է բարձրացնում: Մերթ ընդ մերթ, երբ ուզեցները գյուղերի վրա են հարձակվում, նրանց դեմ նրան էր ուղարկում: Սա էլ գնում էր ու երեսը պարզ անում: *Խանն էլ տեսնելով, որ նրան որտեղ ծառայության էր ուղարկում, մեկին հինգով էր իրականացնում, նրան հազարապետ է նշանակում: Ապա տեսնելով, որ ծառայության մեջ շատ հավատարիմ է, նրան նշանակում է էշիկադասը*³⁰, այսինքն՝ քափուջուրաշը³¹:

Օրերից մի օր էլ, երբ խանն իր սենյակում մեռնակ գիրք էր կարդում, Թահմազը, *դռնապաններին դուրս հանելով*³², ներս է մտնում և ընկնում խանի ոտքը: Խանը հարցնում է.

– Ի՞նչ կա, որդի՛:

– Աստծու հրամանով քո աղջկա ձեռքն եմ խնդրում, – ասում է սա:

– Տալիս եմ, – պատասխանում է խանն առանց տատանվելու:

Թահմազություն դառնում է խանի փեսա:

Որոշ ժամանակ անց Մյուրվեհիզը³³ **Քանդահարից**³⁴ հարձակվում է և **Ֆերահը**³⁵ գրավում: Ավելի առաջանալով՝ գրավում է **Հերաթը**³⁶, այնտեղից էլ առաջանալով՝ գալիս է **Խորասանի** վրա, բայց ոչինչ անել չի կարողանում, որովհետև Թահմազություն աներոջ և **Խորասանի** զորքի հետ միասին փախցնում է Մյուրվեհիզին: Այդ ժամանակ Մյուրվեհիզը **Խորասանի** խանին ասում է.

– Հասնեմ, **Սպահանը** գրավեմ, և դուք այդ ժամանակ ինքներդ ինձ կաղաչեք:

Սրանք էլ (6) բշտում են Մյուրվեհիզին և ասում.

– Ինչ որ ձեռքիցդ կգա, արա՛:

Նա էլ զորքը վերցնում է և **Սպահանը** գրավում³⁷, սակայն սրա նախարարապետը Միրի Մահմուդ³⁸

անունով մեկն է լինում: Հերոսությունը սա է անում և **Սպահանը** գրավում³⁹:

Բռնում է Շահ Հյուսեինին⁴⁰, որը 34 զավակ ուներ, 27-ին սրախողխող է անում շահի աչքի առաջ, հետո նրան էլ է սպանում⁴¹: *Ապա 11 օր անց*⁴² *ինքն էլ է սատկում*⁴³, և Միրի Մահմուդը շահ է դառնում և նրատուն նրա տեղը: Հետո Միրի Մահմուդը խելագարվում է. գիժ է լինում և իր ուսից մինչև դաստակն ուտում էր: Միրի Մահմուդի նախարարապետ Շահ Էշրեֆն⁴⁴ էլ տեսնելով, որ սա անհույս է, Մահմուդի գլուխը կտրում է և ինքն էլ շահ դառնում: Սկսում է շահի՝ ողջ մնացած 7 զավակներին *փնտրել*⁴⁵, իսկ իմաստուն դայակները, նրանց փախցնելով, թաքցնում են *հեռու մի տեղ*⁴⁶: Հետո աֆղաններն են գալիս և սկսում են օսմանցիների դեմ պատերազմել, ջարդում են և ջարդվում⁴⁷: Ինչ երկարացնենք, մեզ հարկավոր է Թահմազությունի՝ շահ դառնալու պատմությունը:

Հետո Թահմազություն ասում է ամերոջը.

– Մեզ համար մահ է գրված, որովհետև մեր շահին աֆղանները սպանեցին, մեր երկիրը գրավեցին: (7) Որոշ ժամանակ անց կգան, մեզ էլ կգրավեն: Ճիշտ ժամանակը հիմա է, ե՛լ, նրա վրա հարձակվիր:

– Մեր զինվորները քիչ են, նրանք՝ շատ, ինչպե՞ս պետք է անել, – պատասխանում է խանը:

– Իմ խա՛ն, աստված եթե տա, քչին-շատին չի մայի, կտա՞⁴⁸, – ասում է Թահմազություն:

Հետո⁴⁹ Թահմազություն և խանը, վերցնելով **Խորասանի** զորքը, դուրս են գալիս, քաղաք առ քաղաք պատերազմելով՝ նվաճում են: Աֆղան զինվորներին ցրիվ տալով և կոտորելով՝ հասնում են **Սպահան**⁵⁰: *Շահ Էշրեֆն էլ դրանց դեմ է դուրս գալիս, սկսում են պատերազմել և աֆղաններին կոտորելով՝ Սպահանը գրավում են*⁵¹: *Շահ Հյուսեինի որդիներին գտնում են:*

39 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Հյուսեին շահի և զավակների սպանությունն է կատարում Միր Մահմուդը, քանի որ Մյուրվեհիզը մահանում է Սպահանը գրավելուց անմիջապես հետո»:

40 Խոսքը պարսից շահ Սուլթան Հյուսեինի (1694-1722) մասին է:

41 Սուլթան Հյուսեինը գլխատվել է 1727 թ. Միր Մահմուդ Հոթաքու հաջորդի՝ Աշրաֆ Հոթաքու հրամանով:

42 Միայլ է, քանի որ Միր Վալիս Հոթաքին արդեն վախճանվել էր:

43 Մյուս երկու օրինակում Միր Մահմուդ Հոթաքու՝ 11 օր հետո մահանալու մասին չի հիշատակվում: Վերջինս մահացել է 1725 թ.:

44 Խոսքը Պարսկաստանի շահ Աշրաֆ Հոթաքու (Շահ Աշրաֆ Ալիիջ, 1725-1729) մասին է:

45 Մյուս երկու օրինակում փնտրելու մասին խոսք չկա:

46 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «...ոմանց տանում են այլ երկրներ, ոմանց՝ թաքցնում մոտիկ վայրերում»:

47 Մատենադարանի օրինակում այս հատվածից հետո նշվում է մահ. «Հետո գնում են Գիլան և Մոսկվայի դեմ են պատերազմում, ջարդում և ջարդվում»:

48 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

49 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «...երբ աֆղանները Սպահանում էին»:

50 Տեղեկությունը 1729 թ. է:

51 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Աֆղաններին Սպահանից էլ են փախցնում»:

30 Սենեկապետ:

31 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Խորասանի խանը Թահմազությունն տասնապետությունից բարձրացնում է հիսնապետի աստիճանի և ուր և ինչ գործի որ ուղարկում է, նա հաջողությամբ է վերադառնում: Խանը նրան բարձրացնում է հարյուրապետի աստիճանի, հարյուրապետությունից՝ հազարապետության, և որովհետև չափազանց գործունյա է լինում, մի օր էլ նրան բարձրացնում է սենեկապետության աստիճանի»:

32 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «ոտմամանները հանելով»:

33 Խոսքն Աֆղանստանի կառավարիչ Միր Վալիս Հոթաքու (1673-1715) մասին է:

34 Քանդահար կամ Կանդահար (کندهار), քաղաք Աֆղանստանում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (31.618551, 65.711808):

35 Ֆարահ (فراه), քաղաք Աֆղանստանում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (32.382167, 62.111419):

36 Հերաթ (هرات), քաղաք Աֆղանստանում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (34.358603, 62.185988):

37 Սպահանի գրավումը տեղի է ունեցել Միր Մահմուդ Հոթաքու կողմից 1722 թ., իսկ Միր Վալիս Հոթաքին մահացել է 1715 թ.:

38 Խոսքը Պարսկաստանի շահ Միր Մահմուդ Հոթաքու (Շահ Մահմուդ Ալիյի, 1722-1725) մասին է:

*Թահմազ*⁵² անունով 14 տարեկան որդի ուներ: Ասում են՝ շատ սիրում էր: Նրան բերում են և շահ դարձնում: Գլխին թագ են դնում, շահ է դառնում⁵³:

Այդ ժամանակ Թահմազդուլուի աներն ինքն իրեն նշանակում է Շահ Թահմազի նախարարապետ, իսկ փեսային էլ *իր նախկին տեղում*⁵⁴ խան է նշանակում: Սակայն, երբ Մյուրվեհիզը գրավել էր Սպահանը, քաղաքի ունեցվածքը և զանձերը տարել էր Քանդահար: Մյուրվեհիզի ոսկերչապետը *ջողայեցի մի հայ էր, մեր ընկերն էր*⁵⁵: Նա պատմեց⁵⁶ մեզ և ասաց.

– Իմ ձեռքերով կարմիր (8) խաչերի⁵⁷ վրայից ադամանդներ, սուտակներ, նոսաքարեր և զմրուխտներ պոկեցի, մի պարկի մեջ լցնելով՝ կշռեցի, մոտ 30 բաթման⁵⁸ շահթաշը⁵⁹ էր: Շահթաշը ասվածի ամեն մի բաթմանը 4,5 յողգա⁶⁰ է կշռում:

Գանք դրան, որ Խորասանի խանը նախարարապետ եղավ, սակայն փող չկա, որ մի բան անի: Օրինապահ, խելացի, վստահելի և իզիթ մարդ էր: Սա ծաղիկներով զորգի կամ կարպետի ծաղիկները երկու մատով այնպես էր տեղից հանում, որ տեսնողները կարծում էին՝ մկրատով է փորել: Ահա այսպիսի իզիթ մարդ է եղել այս Թահմազդուլուի աները:

Այս խանը մի օր մտածում է և շահին ասում.

– Հիմա պարտականությունները կատարելու ժամանակն է: Օսմանցիների հետ վատացել ենք, այդ կողմից վախ ունենք: Մոսկվան էլ մեր ամբողջ երկիրը գրավել է, եթե մեզ վրա մի արշավանք էլ կազմակերպի, փող չունենք, որ զինվորներին տանք: Այսպես մնալով չի լինում, առանց փողի գործ չի ստացվում: Ինձ Հնդկաստան դեսպան ուղարկիր, Հնդկաստանի փառլիզահից պարտքով մի քիչ փող վերցնեմ, բերեմ, զինվորներին բաժանենք և թշնամուն մեր տիրության դուրս հանենք: Հետո, եթե աստված մեզ տա, մեր պարտքը կտանք⁶¹:

Շահ Թահմազն էլ պատասխանում է.

52 Խոսքը պարսից Շահ Թահմասպ Բ-ի (1722-1732) մասին է:

53 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Շահ Հյուսեինի Թահմազ անունով տղային գտնում են, որին այդտեղ էին պահել, և նրան շահ են կարգում՝ Շահ Թահմազ անունով և հավատարմության երդում տալիս: Հազիվ 13 կամ 14 տարեկան լինել՝ մի սիրուն, ազնիվ, վիզը՝ երկար, աչքերը և հոնքերը՝ սև: Հազիվ թե այսքան վայելույ մեկը նստած լինի գահին: Մենք նրան չենք տեսել, բայց Սպահանում մեզ ցույց տվեցին նրա նկարը: Այնպիսին էր, ինչպես վերևում նկարագրեցի»:

54 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

55 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «...ձերմնի հայ էր, նրա հետ հանդիպեցի»:

56 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Լացելով պատմեց»:

57 Վենետիկի օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է՝ «ոսկի խաչերի», իսկ Մատենադարանի օրինակում՝ «ոսկի թագերի»:

58 Մեկ բաթմանը հավասար է 7,692 կգ:

59 Չափման միավոր է:

60 Մեկ յողգան հավասար է 1,282 կգ:

61 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը փոքր-ինչ այլ ձևով է ներկայացված, սակայն իմնական միտքը նույնն է՝ բացի «Մոսկվան մեր ամբողջ երկիրը գրավել է»-ից, որն առկա չէ:

– Շատ լավ, դու գիտես, սակայն ես անտեղյակ պատանի եմ: Դու որ գնաս, նախարարապետ ո՞ւմ նշանակեմ:

(9) – Իմ փեսային նշանակիր:

Շահ Թահմազն էլ Թահմազդուլուին ասում է.

– Քեզ նախարարապետ եմ նշանակում:

– Ես նախարարապետի տեղակալ չեմ լինի, ինձ մի հրամանագիր տո՛ւր, որ ոչ մեկն իմ գործերին չխառնվի, և ես էլ իմ իմացածի պես աշխատեմ,– պատասխանում է նա:

Շահ Թահմազն էլ, «շատ լավ» ասելով, ձեռքը մի հրամանագիր է տալիս: Գլխից մի ցցունք հանելով՝ դնում է նրա գլխին և ասում.

– Թող սրանից հետո քեզ անվանեն Թահմազդուլու:

Անգամ այսպիսի մի հրամանագիր է տալիս. «Եթե նույնիսկ ես քո համաձայնությամբ չշարժվեմ, ինչ նվաստացուցիչ բան ուզում ես, իմ նկատմամբ կարող ես անել»:

Թահմազդուլուն դառնում է նախարարապետ և պատրաստություններ տեսնելով աներոջը ճանապարհ է դնում: Վեց-յոթ օր էր անցել, երբ նրա հետևից մարդ է ուղարկում և մի հնարքով բերել է տալիս աներոջ գլուխը: Երբ բոլոր խաները, բեկերն այս բանը հասկանում են, սկսում են վախենալ Թահմազդուլուից: Ուժեղ խաներին և բեկերին, ամեն մեկին մի պատրվակ հնարելով, սպանում է: Հին խաներից ոչ ոք չի մնում, գործին ծառայողներին միանգամից վերացնում է, իսկ մնացածին հաշվի չի առնում: Դրանից հետո Աճեմ⁶² պետությունը վերցնելով իր ափի մեջ՝ սկսում է պատերազմել օսմանցիների դեմ և հաղթում է⁶³: Մոսկվայի դեմ էլ արշավանք է սկսում (10), Գիլանում⁶⁴ հաղթում և պարտվում, ինչևէ:

Հիմա կասեք, թե սրանք ինչպե՞ս էին գոյատևում: Փող չունեին, որտեղի՞ց էր տալիս զինվորների հասանելիքը: Լուր էր ստանում, թե մեկը մի քսակ⁶⁵ փող ունի, կանչել էր տալիս ու ձեռքից խլում: 100 դուրուշ էր տալիս և ասում. «Սա քեզ բավարար է, սրանով ապրիր»:

Այսպես բոլոր հարուստներին և վաճառականներին կողոպտեց և փողերը վերցրեց:

Երբ Շահ Թահմազն օսմանցիների դեմ էր պատերազմում, սրան մի լուր է հասնում, թե «Ի՞նչ ես կանգնել, աֆղանները գալիս են Խորասան մեծաքանակ զորքով»:

Երբ Թահմազդուլուն սա լսում է, Շահ Թահմազին ասում է.

– Մինչև իմ գալն օսմանցու դեմ մի՛ պատերազմիր: Գնամ, աֆղանների մոտից վերադառնամ, ու միասին կպատերազմենք:

– Եթե օսմանցին հարձակվի, ես կանգնե՞մ,– հարցնում է Շահ Թահմազը:

62 Իրան:

63 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Հաղթեց և պարտվեց»:

64 Գիլան (گیلان). նահանգ Իրանի հյուսիս-արևելքում՝ Կասպից ծովի հարավարևմտյան ափին:

65 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «հազար քսակ»:

– Եթե մենք չհարձակվենք, օսմանցին չի հարձակվի,– պատասխանում է Թահմազդուլուն:

– Մինչև քո գալը ես օսմանցիների դեմ չեմ պատերազմի,– հավաստիացնում է նա:

Թահմազդուլուն հասնում է **Խորասան**՝ աֆղաններից ազատելու: *Յրում, կոտորում, սպանում է, մինչև որ հաղթում է*⁶⁶, իսկ Շահ Թահմազը հարձակվում է օսմանցիների վրա, պատերազմում, սակայն պարտվում է, և շատ ձախողություններ են լինում⁶⁷: Շահ Թահմազը, երբ պարտվում է, փախչելիս (11) ձիուց ընկնում է և մնում ճանապարհին: Խելագար մի օսմանցի ուզում է նրան խփել, բայց **Բադղադի** նահանգապետ Ահմեդ փաշան⁶⁸, նրան հանդիմանելով, ասում է. «Ձեռքդ քաշիր, խո՛ղ, նա շահ է: Դու ո՞վ ես, որ նրա վրա գնդակ արձակես»: Նա էլ քաշում է ձեռքը⁶⁹:

Թահմազդուլուն **Խորասանում** հաղթում է թշնամուն: Գալիս, տեսնում է, որ շատ վատ ձևով են պարտվել: Սրտում ոխ է պահում Շահ Թահմազի նկատմամբ և նրան խմիչքի վարժեցնում: Միշտ մտածում էր, թե ի՞նչ է լինելու, եթե նրան խաբեությանը վերացնի: Ուրոշ ժամանակ անց մի խորամանկության է դիմում, այն է՝ շահին խմիչքով խաբել: *Քանի որ իշխանությունը և հրովարտակ գրելն իր ձեռքում էր*⁷⁰, ապա մի հրովարտակ է գրում և տարածում **Իրանում**: Գրում է, որ բոլոր ազդեցիկ խոսք ունեցող և հարց լուծող մարդկանց ուզում են՝ ամսի այսինչ օրը **Սպահանում** ներկա լինեն: Շահ Թահմազին էլ ասում է.

– Իմ շահ, միասին *հինգ օր*⁷¹ խրախճանք կազմակերպենք, հաճույքներին տրվենք, խրախճանքը չդադարեցնենք: Ուրախանանք, գինովնանք, դիմումներին չնայենք, դիմում տվողներին էլ վռնենք, սա էլ մի տեսակ գործ է:

Շահ Թահմազը չի մտածում, որ իր դեմ դավ է նյութում, քանի որ քրոջը Թահմազդուլուի (12) մեծ տղայի հետ էր ամուսնացրել, խնամի էին: Արդեն նրան վստահում էր և տալիս է իր համաձայնությունը:

Այդ հրովարտակներն ուղարկելուց հետո սկսում է շահի հետ խմել: 5 բաժակի տեղ 10-ն է խմում⁷² և շահին էլ խմեցնում: *Մինչև 5 օր*⁷³ բաժակը դատարկ չթողեց, խմիչքից չհեռացրեց, մինչև որ **Ղզլբաշ**⁷⁴ պետության բոլոր խաները, բեկերն ու կրոնապետներն իր ա-

սած օրը եկան և հավաքվեցին: Բոլորը եկան **Սալի-դաբադ**, որը **Սպահանում** օդատուն մի տեղ էր⁷⁵: Այստեղ գեղեցիկ պալատ ուներ՝ մաքուր օդով, խոտածածկ հրապարակով, որտեղ բոլորը շաքրով կանգնած էին իրար մոտ: Պալատում գտնվող Թահմազդուլուն, դուրս գալով հրապարակ, իր հրովարտակով հավաքվածներին հարցնում է.

– Գիտե՞ք՝ ձեզ ինչու եմ կանչել:

– Ո՛չ, մեր խա՛ն, չգիտենք:

Ապա առանց սրտի խաթի՝ գնում է, պալատից գրկելով դուրս է հանում Շահ Թահմազին, հարբած և անգիտակից վիճակում պառկեցնում խոտածածկին: Ներկաները տեսնում են՝ թագը մի կողմում է ընկած (13), թուման փաշան⁷⁶ փսխել է, գլուխը տգեղ և կեղտոտված՝ խոտերի վրա անգիտակից պառկած է: Ձգվում են Շահ Թահմազից, քանի որ խայտառակ վիճակում տեսան նրան: Այդ ժամանակ Թահմազդուլուն խաներին, կրոնապետներին և բեկերին ասում է.

– Դուք այս շահով չեք կարող իշխել: Այս շահի հետ կարծում եք՝ ձեր տիրույթներից թշնամուն դո՞ւրս եք հանելու և դրանից հետո ձեր ընտանիքներով և երեխաներով հանգի՞ստ եք ապրելու:

Նրանք անխոս կանգնած էին: Թահմազդուլուն շարունակում է.

– Ուրեմն ինձ լսեք՝ ձեզ ինչ եմ ասում: Մեր այս շահը դեռևս երիտասարդ երեխա է, *սրան կբանտարկեն*⁷⁷, մենք միասին կաշխատենք, թշնամիներին մեր տիրույթից դուրս կվռնենք: Մինչև այդ մեր շահն էլ խելքի եկած կլինի, նորից իր գահին կնստեցնենք:

Երբ բոլորը համաձայն էին և ընդունում են այս առաջարկը, Շահ Թահմազին անմիջապես նստեցնում են պատգարակի մեջ և ուղարկում **Սեբզկար**⁷⁸ քաղաք՝ բանտարկության: *Իր հայրենակիցներից մեկին պահակ է նշանակում՝ այլ մարդու չվստահելով*⁷⁹: Մեկ օր անց էլ շահի կնոջն ու երեխաներին նրա մոտ է ուղարկում: (14) Երբ Շահ Թահմազը սթափվում է, հարցնում է հազարապետին. «Ինձ ո՞վ է տանում»: Հազարապետն էլ պատասխանում է. «Կալանավորված ես, իմ շահ»: Շահը հասկանում է գլխի գալիքը և ոչ մի բան չի ասում: Այդ հազարապետը, որի հսկողությանն էր հանձնված շահը, Թահմազդուլուի բարեկամն էր և նույն նահանգից:

Այսպես կառավարումն անցնում է Թահմազդուլուի ձեռքը: Սկսում է օսմանցիների դեմ պատերազմել, ապա հաշտվում է: Եվ այնպես է ստացվում, որ *օս-*

66 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

67 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև. «Թագավորական խայտառակություն եղավ»:

68 Խոսքը Բադղադի նահանգապետ Էյուբիզադե Ահմեդ փաշայի (1724-1747) մասին է:

69 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև. «Հետո ղզլբաշները դժվարությամբ ձի են հասցնում: Այս դեպքը Սպահանում ղզլբաշները պատմեցին»:

70 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

71 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «5-10 օր»:

72 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև, որ «10-ի տեղ 15-ն է խմում»:

73 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «մինչև պատվիրակությունների ժամանումը»:

74 Իրան:

75 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև. «Նման է Քյաղըթիանե շրջանին, և որ տեսել է այն»:

76 Թուման փաշա նշանակում է շահ:

77 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Ձեր համաձայնությամբ սրան կբանտարկեն»:

78 Սեբզկար (سیزوار). քաղաք ԻԻՀ Ռազավի Խորասան նահանգում (36.205728, 57.687454):

79 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Բարեկամներից և հայրենակիցներից պահակ նշանակեց և այլ նահանգի մարդկանց չվստահեց», իսկ Մատենադարանի օրինակում մեկ պահակի փոխարեն նշվել է հազար պահակ:

մանցիները նախապես գրաված քաղաքները⁸⁰ կամավոր սկսում են հանձնել⁸¹: Մոսկվայի դեմ էլ է պատերազմում և նրանց դուրս հանում **Գիլանից**: Սակայն որոշ բերդեր, որտեղ օսմանյան զորք կար, չեն ուզում հանձնել: Չինվորներն ասում են. «Փաղիշահը տվել է, բայց մեր արյունով ենք գրավել, չենք տալու»: Թահմազդուլուն նրանց դեմ պատերազմ է սկսում: Փաղիշահից նորից հրովարտակ է բերել տալիս, որից հետո նրանք բերդերը հանձնում են, իսկ Թահմազդուլուն դեսպաններ է ուղարկում:

Այնուհետև զորքը վերցնելով՝ գնում է **Մուղանի** անապատ⁸²: Մուղանի անապատում 4000-5000 հազար **խորասանցու**՝ իր մերձավորներից, ասում է.

– Ես ձեզնից այսպիսի մի բան եմ ուզելու: Ինչպես կթելադրեմ ձեզ, այդպես էլ կասեք:

Թելադրում է այն, (15) ինչ որ ուզում էր: Եվ նորից հրովարտակներ տարածելով՝ կանչում է կրոնապետներին, նախարարներին, խաներին, բեկերին և մույնիսկ նրանց, ում խոսքը քիչ թե շատ կշիռ ունեն: Նրանք էլ, ինչպես նախորդ անգամ, գալիս են և շարվում **Մուղանի** անապատում. կրոնապետները՝ կրոնապետների, խաները՝ խաների, բեկերը՝ բեկերի մոտ⁸³: Թահմազդուլուն ասում է.

– Գիտե՞ք՝ ձեզ ինչո՞ւ եմ կանչել:

– Ո՛չ, չգիտենք, մեր խա՛ն:

– Ահավասիկ Ձեր տիրույթներից թշնամիներին հանեցի, հարգելիներ՝, այսուհետ խաղաղությո՜ւն է, և տիրում է օրենքը: Գնացե՛ք, ձեր շահին հանե՛ք դուրս, ես էլ գնամ իմ նահանգը, մի քիչ հանգստանամ:

Ապա ինչպես որ նախապես Թահմազդուլուն թելադրել էր, *հավաքվածները*⁸⁴ սկսում են խնդրել և պաղատել.

– Մեր տե՛ր, դու մեզ թողնելով ո՞ւր ես գնալու: Մենք քեզ ենք շահ ճանաչում, այլ շահ չենք ճանաչում, քեզ գիտենք և քեզ ենք ուզում:

Այսպես շահ կանչելով՝ սկսում են պաղատել: Երբ բոլորը լսում են այս պատասխանը, տասը հազար հոգի էլ նրան կողմնակից է դառնում: Եվ այնտեղ կանգնած կրոնապետներից, խաներից և բեկերից (16) ոմանք ասում են.

– Մի՞թե կարելի է նման բան, երբ շահը դեռ կա, փոխարինող շահ կլինի՞, հատկապես որ շահի որդին էլ է:

Թահմազդուլուն լսում է բոլոր չուզողների առարկությունները, սակայն դիս պահելով՝ այդ ժողովում ոչ մեկին ոչինչ չի ասում: Այդ ուզողներին հարցնում է.

– Ինձ ուզո՞ւմ եք:

– Այո՛, ուզում ենք,– ասում են նրանք:

– Եթե ինձ ուզում եք, ուրեմն մեկական *կնքված*⁸⁵ մուրհակ տվե՛ք,– շարունակում է խանը:

Նադիր շահը վեզիրի հետ (նկ.՝ ԺԸ դ., պահվում է Կանադայի ազգային պատկերասրահում)

Բոլոր ուզողները տալիս են մուրհակը և աղոթելով Թահմազդուլուն իրեց շահ նշանակում, իսկ բոլոր չուզողներին սրի է քաշում, ապա իր անունով դրամ հատում՝ վրան գրելով. «Սպիտակ դրամ, աշխարհի տիրակալ, շահնշահ Նադիրի դրամը սա է»: Դրանից հետո ինքն իրեն անվանում է Նադիր շահ⁸⁶:

12 տարեկան մի դուստր ունեն: Երբ շահ է դառնում, մտածում է. «Չլինի՞ ամուսնանա և սրիկայի մեկին իր ծոցը տանի»: Եվ աղջկան խեղդում է, քանի որ շատ խանդոտ էր:

Դրանից հետո, թագավորական գահը ցանկանալով, **Մուղանի** անապատից դուրս գալով (17), զորքի հետ գնում է **Սպահան**: Երբ **Սպահան** է հասնում, Թահմազդուլուի՝ շահ լինելու հանգամանքը *սպահանցիները՝ մեծից փոքր, սկսում են իրար հետ խորհրդակցել*⁸⁷: Թահմազդուլուն երբ տեսնում է, որ իրեն որպես շահ չեն ընդունում, այդ ժամանակ մեծ տղայի կնոջ գիրկը մի անմեղ երեխա կար⁸⁸, մոր գրկից բերում, գահին է նստեցնում և *ճակատը համբուրելով՝ շահ*⁸⁹ ընտրում: Ապա սպահանցիներին ասում է.

86 Նադիր շահ Աֆշար (1736-1747):

87 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Սպահանցիների մոտ դժգոհություն առաջացավ, և իրար հետ սկսեցին խորհրդակցել»:

88 Խոսքը 1734 թ. ծնված Շահրուխի մասին է՝ Նադիր շահի որդու՝ Ռիզագուլու և Ֆաթմա Բեգումի որդին:

89 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

80 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Օսմանցիները գրաված բերդերը կամովին տվեցին»:

81 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև. «Գերիներին էլ ուզեց, և օսմանցիները տվեցին»:

82 Մուղանի դաշտավայր կամ տափաստան:

83 Հավաքը տեղի է ունեցել 1736 թ. սկզբին:

84 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «խորասանցիները»:

85 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր բառը չկա:

– Դուք գիտե՞ք՝ սրա մայրը շահ Թահմազի բույրն է։ Շահի դուստրից է ծնվել։ Ինձ չե՞ք ուզում, թող սա լինի ձեր շահը, սրան ի՞նչ կասեք։

Նրա անունով դրամ է հատել տալիս։ Երեխան 15 ամսական⁹⁰ էր, լալիս էր և մորից կաթ էր ուզում, իսկ նա շահ էր սարքել, գահին նստեցրել։ Բոլոր խաներին ու բեկերին ժողովի է կանչում ու ասում.

– Գիտե՞ք՝ ձեր շահը ի՞նչ է հրամայում։ Ասում է՝ բարեկամիս բարեկամ եղեք, թշնամու՝ թշնամի։ Ասում է՝ ով ինձ լավ է ծառայում, նրանց լավ կպարգևատրեմ։

Ամենող (18) լալիս է, կաթ է ուզում, իսկ Թահմազ-դուլուն ժողովի մասնակիցներին այս խոսքն է ասում։ Ինչպես կզաքիսն է մտնում հավերի բույրը, և ոչ մի հավ չի փրկվում, այնպես էլ նա, երեխային մի քանի օր շահ կարգելով, մտնում է **Սպահան**։ **Սպահանում** ինչքան հակառակորդ և իրեն չուզող կար, ոչ մեկը ձեռքից չի փրկվում։ Տարածքը մաքրում է և հետո մորից շահ դառնում։

Շահ լինելուց հետո մունետիկ է կանչել տալիս 4 օր։ Առաջին օրը կանչում են, թե «Շահին հարցնելու լինեք, ապա նա չարյար⁹¹ է», երկրորդ օրը՝ թե «Շահը դզվալ⁹² է», երրորդ օրը՝ թե «Շահը հայ է», չորրորդ օրը՝ թե «Շահը հրեա է»։ Ահա այսպես է իր մասին կանչել տալիս շահը։

Հինգերորդ օրը **Սպահանի** բոլոր արհեստավորներին ժողովի է կանչում և ասում.

- Ես չորս օր մունետիկներ կանչել տվեցի, լսեցի՞ք։
- Այո՛, մեր շահ, լսեցինք, բայց չհասկացանք՝ ինչու։
- Ես այս խոսքը կանչել տվեցի, քանի որ...

(19-րդ և 20-րդ էջերը պարունակող թերթը պոկված է)։

(21) գնում ես, միմարեի նման ձողեր են կառուցված, դրանք ուղեցույց են բռնում և այդպես ես գնում, քանի որ եթե ձողերից աջ կամ ձախ շեղվեցիր, ճանապարհդ կորցնում ես։ Միմարեի չափ ավագով լցված մեկ-երկու անտեսանելի փոսեր կան։ Եթե ձին ոտքը այնտեղ դնի, ապա փրկության մասին միայն աստված գիտի. փորձելով ազատվել՝ ավելի է խրվում և գնում դրա մեջ։ Այդ ձողերը դրա համար են կառուցվել։ Երբ քամի փչի, մինչև ականջներդ ծածկվում են։ Այդ երկու քաղաքները մի սովորություն ունեն։ **Յագդում**⁹³ և **Քերմանում**⁹⁴ սուրեթ⁹⁵ են գործում և վաճառում՝ մարդու և կենդանու համար։ Դա **Դիարբեքի** կարմիր կտորի նման մի բան է։ Սուրեթով ամեն ինչ պատրաստում են՝ քթոց, բերանոց և ակնոց։ Մենք էլ գնեցինք մարդու և կենդանու համար։ Սակայն աչքի

հատվածում վարագ կոչվող ապակու նման մի բան են օգտագործում, որը նորից այդ ավագի միջից է դուրս գալիս և այն սուրեթին է ամրացվում։ Մարդը կամ կենդանին, երբ սա հագնում է, ճանապարհին նեղություն չի քաշում։

Նաղիր շահի բանակը, երբ անցնում է այստեղով, ուժեղ քամի է լինում, մոտ 1000 քսականոց ապրանք է մնում։ Իրենց կյանքի համար վախենալով՝ նույնիսկ չեն փնտրում՝ մտածելով՝ հանկարծ փոսերի մեջ չխրվեն։ (22) Սա էլ պետք է իմանալ, որ եթե նրանց գյուղերը չհասնելով՝ ճանապարհին մնացիր, ոչ մի կողմ չշեղվես, միակ ճարը ճանապարհին գիշերելն է։ Այդտեղ երեկոյան մի լեռ կտեսնես աջ կողմում, իսկ առավոտը դա արդեն ձախում է. քամին է այդ կողմ տարել։ Մարդու վիճակը շատ դժվար է, եթե այդ աշտարակները չլինեն, քանի որ քամին այդ ավագը վերցնում և այլ տեղ է կուտակում։ Ավագի մրրիկի մասին այսքանով բավարարվենք։

Հետո **Քերմանից** չորս օրում հասանք **Փալանկ**⁹⁶։ Տեսանք Չալօղլու Ռուստամի սերնդին։ Այդ խանին Նաղիր շահը տվել էր **Փալանկի** խանությունը, որը Ռուստամի սերնդից էր և նախապես էլ այդտեղի խանն էր։ Մեզ շատ լավ հյուրասիրեց։ Ինքը խելացի մի իգիթ էր, բարձրահասակ, սև ունքերով և սև աչքերով։ Նման կազմվածքով մարդ շատ կա **Ռումելիում**⁹⁷, բայց այդպիսի աչքերով մարդ չեմ տեսել, քանի որ նրա մի աչքը 3 կովի աչքի չափ էր։ (23) Իմացիր, որ ես չեմ չափազանցում, այլ քիչ եմ ասում։ Երեք տարեկան տղա զավակ ուներ, որը 12 տարեկանի նման էր։ Աչքերն էլ հոր աչքերից ավելի մեծ էին երևում։

Գանք այս շրջանի ճանապարհներին։ **Քերմանից** մինչև **Սիստան**⁹⁸ ամբողջությամբ անապատ է։ Պարսկերեն ասում են՝ **Կյուրայուպի յաբան**, իսկ թուրքերեն, կարծում եմ՝ **Կյուլիպի յաբան**։ Երեք օր մնացինք, հետո դուրս եկանք և 6 գիշեր հետո հասանք **Սիստան**, որտեղից էլ **Քանդահարը** 10 գիշեր հեռու էր։

Ինչևէ, շատ չերկարացնենք։ Հասանք **Քանդահար**։ Շատ հարգալից վերաբերմունք ցույց տվեցին և հյուրասիրեցին Թահմազդուլուն և Նաղիրն այնպես, ինչպես **Իրանի** գլխավոր դատավոր պատվարժան Աբդուլլահ և **Մոսկվայի** Սալեհ էֆենդիները։ Քանի որ Նաղիրշահին ասել էինք, որ (Մուստաֆա) փաշան փաղիշահի միջախորն⁹⁹ էր, փաշային փորձելու նպատակով այնպիսի ձի էր ընտրել, որը, սանձի 2 կողմներից 2-ական մարդ բռնելով հանդերձ, կանգնում էր հետևի ոտքերի վրա, դիմացից մոտեցողին՝ կծում, հետևից մոտեցողին (24) աքացի էր տալիս, իսկ կողքից մոտեցողին՝ հարվածում։ Ահա այսպես ոջիլի բնավորությամբ մի կենդանի էր։

90 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «15-16 ամսական»։

91 Մուննի մահմեդական։

92 Շիա մահմեդական։

93 Յագդ կամ Եգդ (يزد). քաղաք Իրան՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (31.893796, 54.369548)։

94 Քերման (كرمان). քաղաք Իրան՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (30.290785, 57.078649)։

95 Դիմակ։

96 Մեզ չի հաջողվել պարզել բնակավայրը։

97 Հարավային Բուլղարիա։

98 Սիստան (سیستان). երկրամաս Իրանի հարավարևելյան հատվածում։ Տարածվում է նաև Աֆղանստանի և Պակիստանի հարավարևմտյան սահմաններով։

99 Պալատական ձիապան։

Մի օր Թահմազդուլուն կանչում է փաշային և ասում.
– Ես մի ձի ունեմ, բոլորովին չեմ հավանում, թող
բերեն, հեծնի՛ր, տե՛ս՝ ինչպիսի՞ն է:

Ձին բերում են, ինչպես ասել էի, ոջիլի բնավորու-
թյամբ կենդանի, մի տեղ չի կանգնում: Մուստաֆա
փաշան հասկանում է Նադիր շահի նպատակը:
«Աստված մեծագոր Օսմանյան պետությունը հավերժ
պահի, նույնիսկ թշնամուն թող բարեկամ դարձնի»:
Պետական կարողությունը գործի է դնում, Աստծու
կամքով էլ բարձրահասակ է, ձիավարություն էլ գիտի:
Մյուս կողմից ձին աշխույժ շքում էր և ցատկոտում,
իսկ Նադիր շահի մարդիկ նայում էին, թե ինչպես
պետք է հեծնի, նույնիսկ զարմացել էին: Ձիուց երկու
քայլ հեռու պատրաստվեց, ոտքը դրեց ասպանդակին
և առանց վարանելու ուստյունով հեծավ: Այդ ժամա-
նակ Թահմազդուլուն և նրա բոլոր մարդիկ զարմա-
ցան. «Մի՞թե այսպիսի հեծյալ կլինի աշխարհում»:
Գովքն արեցին, ձին էլ զարմացավ, թե ինչ պատահեց
(25). այդ անհանգիստ բնավորությամբ ձին կատվի
նման էր դարձել: Մի քանի րոպե մնաց և իջավ:

Նադիր շահն ասաց.

– Աստծու կամքով, փաշա՛, փաղիշահի¹⁰⁰ հացն ես
կերել, քեզ հալալ լինի:

Այս տեսարանը աչքովս տեսա, փա՛ռք Աստծուն,
շահի ասածը չեղավ:

Մի քանի օրից գործերն ավարտելով՝ մեծապատիվ
Մուստաֆա փաշան դեպի Ռուռում¹⁰¹ շարժվեց, իսկ ես՝
որպես նվագաձու, մնացի շահի մոտ:

Այստեղ պատմեմ, թե Թահմազդուլուն ինչպիսի
խաբեությամբ գրավեց Քանդահարը և Բալխը¹⁰²:
**Քանդահարի չորս կողմերում աշտարակներ կառու-
ցեց, չորս կողմը փակեց, որ ոչ ոք դուրս չգա: Միրզալի
խանին նշանակեց այդ աշտարակների վերակացու,
իսկ ինքը գնաց, մեկ ամիս նստեց Բալխում: Տարբեր
խաբեությունների դիմեց, բայց ճար չգտավ, ապա ա-
կանապատեց բերդի աշտարակը, բարոյք լցրեց և մին-
չև ականները պատրույգ հասցրեց: Հետո այդ կողմից
հարձակվեցին բերդի վրա: Բոլոր զինյալները լցվեցին
այդ աշտարակի վրա և պատերազմեցին, ապա պատ-
րույգը վառեցին: Երբ կրակը հասավ բարոյքին, այս
(26) աշտարակը պայթեց, իսկ ներսի բոլոր զինվոր-
ները մահացան: Թահմազդուլուն ձախից մտավ
բերդ: Բալխի շահը եկավ, ընկավ ոտքը, խնդրեց, որ ի
սեր Աստծո, ժողովրդին խնայի, իսկ իրեն՝ որպես գե-
րի, ինչ ուզի, անի:**

Երբ այսպես ասաց, ապա նա (Թահմազդուլուն)
պատասխանեց.

– Աստված քեզ օրհնի, քանի որ դու, քեզ թողած,
խնդրեցիր՝ ժողովրդին խնայեմ, քեզ չեմ վերացնի, սա-
կայն հարկ եմ ուզում:

*Չիմացանք՝ քանի հազար քսակ վերցրեց: Բալխի
շահի մեծ որդուն նշանակեց խան, իր մարդկանցից
մեկին էլ, որպես քեղխուդա (մեծավոր), մոտը թողեց,
իսկ Բալխի շահին իր հետ բերեց Քանդահար*¹⁰³:

Այս Բալխի շահը երիտասարդ էր: Գեղեցիկ խոս-
քով, կարմիր դեմքով, կարճ հասակով, մաքուր մաշկով
մարդ էր: Կրոնապետներն էլ հետն էին: Հանեցին Նա-
դիր շահի դիմաց: Շահն ասաց.

– Ամեն մեկը մեկ-երկու քաղաք եք գրավել, շահ
ներկայանալով՝ հպարտանում ենք: Փաղիշահ (թա-
գավոր) կվայելի ասել Իրանի շահին, Ռուռումի շահին,
Հնդկաստանի շահին և Մոսկվայի ֆռանկին, այնպես
որ, երբ թշնամին մեկ, երկու կամ հինգ քաղաք գրավի,
ոչ մի ազդեցություն չի ունենա:

– Շահա, մեզ ուզեց անվանել եմ նրա համար, որ
մեզանից ամեն մի (27) ցեղ մի քանի քաղաք է գրա-
վում և իրեն թագավոր է հռչակում,– պատասխանեց
Բալխի շահը:

Նադիր շահը խնդաց և ասաց.

– Բարի, բայց այսպես գործելը լավ չէ ձեզ համար:

Մի քանի օր հյուրասիրեց և խալաթ հագցնելով՝ ու-
ղարկեց Բալխ՝ նորից խանություն անելու:

Սրանից հետո պատմեմ **Քանդահարի** նվաճումը,
տե՛ս՝ ինչպիսի խաբեությամբ գրավեց հազիվ 16 ամ-
սից: **Քանդահար** ասածը զառիթափ ժայռ է: Չափա-
զանց բարձր և շատ երկար, մեծ լեռ է, դրա կեսի վրա
բերդ են կառուցել, իսկ մյուս կեսը բերդից դուրս են թո-
ղել: Այնպիսի զառիթափ ժայռ է, որ ոչ մի թերություն
չունի, իսկ այդ պարսպապատը 60000 մարդ հազիվ
կկարողանա պաշարել: Ահա այսպիսի պարսպա-
պատ մեծ բերդ էր: Եթե աշտարակների հատակից դե-
պի վեր նայելու լինես, գլխարկդ վար կընկնի գլխիցդ,
այդքան բարձր է: Մեջը ռումբ էին գցում, երեխաների
հոգը չէ, իրենց խաղն էին շարունակում:

Ժամանակին Չմրութ անունով մի շահ է լինում:
Մեղա՛ Աստծո, իրեն Աստծո տեղ էր դրել, անգին քա-
րերը ծակել տալով՝ մորուքի մագերից էր կախել:
Չմրութ (28) շահ մի՛ ասեք ու անցեք: Իրականու-
թյունն այն է, որ **Քանդահարը** դրախտի ու դժոխքի է
վերածել, հարստություն էլ շատ է ունեցել: Այսպես են
մեզ պատմել քանդահարցիները:

Քանդահարն անմատչելի մի տեղ է, սակայն
դժբաշ շահերի ժամանակ Ուլախ Պուղտանի իշխա-
նությունների մնաց քանդահարցիները ևս վրացի խա-
ների են ենթակա եղել, քանի որ Մյուրվեիզի ժամանակ
վրացի խան կար: Եթե հարց տաք, թե ինչպե՞ս Մյուր-
վեիզը հայտնվեց, ապա կասեմ, որ այդ ժամանակ
վրացի խանը¹⁰⁴ հաճույքներ սիրող մի մարդ էր: Գնում
էր **Քանդահարի** գյուղերը, երկու-երեք օր զվարճա-
նում, որից հետո գալիս էր, իր ծառաների հետ մտնում
Քանդահար: Սրա քեֆ անելու մշտական ձևն այս է լի-
նում: Մյուրվեիզն այդ մահանգի բեկերից մեկն էր,

100 Մուլթան:

101 Կ.Պոլիս:

102 Բալխ (بلخ). քաղաք Աֆղանստանում՝ համանուն մարզի
կենտրոնը (36.768311, 66.900564):

103 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

104 Խոսքը Քարթլիի թագավոր Գեորգի 11-րդի (ծն. 1651-մահ.
1709) մասին է:

շատ աֆղանների իր կողմն էր հավաքել: 150-ը՝ իրեն թևափակումը, խորհրդակցել են և որոշել, որ երբ վրացի խանը մի օր նույնպես զվարճանալու գնա, գիշերը **Քանդահար** գնալու ժամանակ հարձակվեն, խանին և նրա մարդկանց սպանեն ու **Քանդահարին** տիրանան: Այդպես էլ արել են:

(29-րդ և 30-րդ էջերը պարունակող թերթը պոկված է):

... (31) ոչ մի վրիպում չեն թողում: Որոշ ժամանակ այսպես աշխատեցին, երկու կողմն էլ տեսավ, որ ճար չկա: Թահմազդուլուն զինվորներին զգուշացրեց՝ ասելով.

– Տրեխներ հագնել և մինչև առավոտ բերդն ականներով հարվածելով՝ անցք բացել, ապա բերդի ավերված հատվածով հարձակվել: Եթե մի կերպ բերդից ներս մտնենք, ապա այն շուտով կգրավենք:

Այս զգուշացումից հետո զինվորները պատրաստվեցին, սկսեցին բերդը ռմբակոծել, ապա մի հատվածն ավերեցին և հարձակվեցին: Պարզվում է, որ ներսում աֆղանները պատրաստվել էին և ամբողջ պարսպապատի վրա քարեր էին կուտակել: Ամեն մի քարը 100 յոդկա¹⁰⁵ է կշռում: Երբ ղզլբաշ զինվորներն այդ գառի-թափ լեռան կեսը բարձրացան, ներսից աֆղաններն այդ քարերը գլորեցին ներքև, Աստված ցույց չտա: Լեռն ասածս գառիթափ ժայռ է, քարերը, դեպի ներքև գլորվելով, կոտրատվեցին: Ամեն մի քարը 10 քարի բաժանվեց, ամեն մի քարը 10 մարդ կոտորեց, 10-ին էլ վիրավորեց: Տեսանք, որ զինվորներն այսպես ներքևում լցվեցին, կասես՝ ոչ մեկը չի փրկվելու: Այդ բերդի հատակը հող չէր, որ (32) քարը թաղվեր մեջը, այլ գառի-թափ ժայռ է: Քարն ընկնելու ժամանակ թռչում է և ընկնելով 10 կտոր է լինում: Այդ պատճառով ղզլբաշներից այդքան կոտորվեցին: Այդ օրը մինչև երեկո հազիվ գոհվածներին և վիրավորներին փոխադրեցին բանակ:

Այդ օրը չկարողանալով գրավել բերդը՝ սկսեց խաբեության դիմել: Դեսպան ուղարկեց բերդ և այսպես ասաց. «Հյուսիսին¹⁰⁶ խանը թող գա ինձ հետ հանդիպելու: Ինչքան կարող եմ, կհյուրասիրեմ, ոչ մի վնաս չեմ տա նրան և նույնիսկ նրա մարդկանց: Երբ գան, գրություն կուղարկեմ, կերդվեմ, որ վնաս չի լինի, որովհետև երկու մահմեդական իրար դեմ հանելը վայել չէ: Լսել եմ նաև, որ ձեր զինվորներն ու զինամթերքն էլ շատ են, 3-4 տարի բավարարելու չափ կա: Եթե ասեք, որ Թահմազդուլուն կգնա, իմացեք, որ ես գնացողներից չեմ և 15 տարի էլ կսպասեմ: Մինչև բերդը չնվաճեմ, չեմ հեռանա»:

Նրանք էլ հավաքվել են մի տեղում, որոշ մասը տրամաբանական, իսկ մյուսներն անընդունելի են համարել այս խոսքերը: Ինչևէ, ասել են.

– Թահմազդուլուն թող գրություն գրի, (33) կնիքն էլ վրան լինի, երդվի, որ մեզ չի վնասելու, մենք էլ հավատանք և գանք:

Միջնորդը բերում է այս լուրը: Թահմազդուլուն ասում է.

– Հրամայում եմ մի խելամիտ գրություն գրել:

Գրությունը գրեց, երդվեց Հյուսիսին խանին, խաներին, բեկերին և բերդում գտնվողներին, որ վնաս չի հասցնելու: Գրեց և ուղարկեց: Նրանք էլ կարդացին, հավանեցին և ասացին.

– Թահմազդուլուի խաբսիայը¹⁰⁷ կգնանք:

Առավոտյան Հյուսիսին խանը նվերներով, բեկերով և կրոնապետներով եկավ Նադիրի խաբսիայը: Թահմազդուլուն Հյուսիսին խանին հագցրեց կաֆտան՝ «Ապրե՛ս, Աստված օրհնի» ասելով: Բեկերին էլ հյուրասիրեց՝ խալաթ հագցնելով:

– Սրանից հետո իմ ծառայության մեջ եղեք, – ասաց՝ խոստանալով ամիսը 20-ական դուրուշ ուլուֆե¹⁰⁸:

– Տե՛ր, քեզ հոգով-մարմնով կծառայեմք, – ասացին նրանք և **Քանդահարը** հանձնեցին Նադիրին:

Մի քանի օր հետո Թահմազդուլուն Հյուսիսին խանին ասաց.

– Քեզ ուղարկելու եմ մեր շահի մոտ:

– Տե՛ր իմ, ինչո՞ւ: (34)

– Մեր շահը գրություն է ուղարկել մեզ: Գրել է. «Լսել եմ, թե Մուրվեհի որդի Հյուսիսին խանը **Քանդահարը** ձեզ է հանձնել և ձեզ մոտ է եկել: Ուզում եմ տեսնել, թե ինչպիսի՞ մարդ է»: Դրա համար էլ ուղարկելու եմ:

– Տե՛ր իմ, արդյո՞ք մեզ չի վնասելու, – հարցնում է Հյուսիսին խանը:

– Բոլորովին մի՛ վախեցիր, քեզ նրանից վնաս չի լինի:

Հյուսիսին խանին ուղարկեց **Սեբզևար** քաղաք՝ շահ Թահմազի մոտ: Նրա հետ մի քանի հարյուր զինվոր նշանակեց, իսկ հետո մի գրություն գրելով՝ ուղարկեց շահին. «Քեզ ուղարկում եմ Մուրվեհի որդի Հյուսիսինին, որի հայրը քո հոր և եղբայրների դահիճն է և ամբողջ երկրիդ ավերողը: Հիմա դու էլ նրանց վրեժը սրանից կառնես»:

Երբ Շահ Թահմազի ձեռքը հասավ Թահմազդուլուի նամակը, կարդաց: Նրա սուրհանդակին այսպես պատասխանեց Շահ Թահմազը.

– Ես ի՞նչ անեմ Մուրվեհի որդուն՝ Հյուսիսին խանին: Ինքն է ինձ բանտարկել, իշխանությունս վերցրել, իմ փոխարեն ինքն է կառավարում, մի շարք անհավատների (35) ինձ վրա մուսաշը¹⁰⁹ նշանակել: Բանտում նեղության մեջ եմ, խոսքս չի անցնում, ինքն էլ Մուրվեհի նման անողորք է, դաժան, ինձ Մուրվեհի որդուն է ուղարկում իբր ավար: Եթե ուզում է ինձ լավություն անել, ապա այս բանտից ինձ թող ազատի, թագավորությունն իրեն լինի: Մի տեղ թող ուղարկի, գնամ, երեխաներիս հետ մի չոր հաց ուտեմ, փառք տամ Աստծուն, իմ մոտ նշանակած անհավատների երեսը չտեսնեմ:

¹⁰⁵ Չափման միավոր, որը հավասար է 1.282 կգ:

¹⁰⁶ Խոսքը Ղիլիջ Հոթաբու դիմատիպի վերջին կառավարիչ շահ Հյուսիսին Հոթաբու (մահ. 1738) մասին է:

¹⁰⁷ Նշանակում է՝ նրա ոտք դրած հողը, գործածվում է մեծարելու նպատակով:

¹⁰⁸ Աշխատավարձ:

¹⁰⁹ Կառավարիչ, վստահված անձ:

Մինչև սուրիանդակը կհասնեն Թահմազդուլուի մոտ, Հյուսեինն խանը հասավ Շահ Թահմազի մոտ: Տարան շահի դիմաց: Ասաց.

– Ո՞վ է սա:

– Մեր շահ, սա Մուրվեհի դրոշմն է:

Իմացավ, որ Թահմազդուլուի ուղարկած մարդն է և առանց մի բան ասելու վռնդեց: Հյուսեինն խանը հենց դուրս եկավ, Թահմազդուլուն նախապես պատվիրել էր, որ եթե Շահ Թահմազը նրան չսպանի, ապա մի քանի ժամվա ճանապարհի հեռացնելով՝ դուք սպանեք: Ինչպես ասել էր, այնպես էլ արեցին. սպանեցին Հյուսեինն խանին: *Այս սուրիանդակը Շահ Թահմազի ասածները փոխանցեց Թահմազդուլուին, վերջինս երբ լսեց, (36) սրտումը քեն պահեց*¹¹⁰:

Գանք **Քանդահարին**: Այն գրավելուց հետո Թահմազդուլուն դրա դիմացի դաշտում իր համար **Քանդահար** է կառուցում: **Քանդահարի** ժողովրդին դատարկելով և բոլորին տեղ հատկացնելով՝ այնտեղ լցրեց: Իսկ հին **Քանդահարը** հիմքից այնպես քանդեց, որ նույնիսկ հայտնի չէր, թե երբևէ այնտեղ եղե՞լ են քաղաք, բերդ, տներ: Քաղաքում եղած ունեցվածքն ու եկամուտը վերցրեց, կարգ ու կանոն հաստատեց, ապա իր զինվորների հետ արշավեց դեպի **Հնդկաստան**:

Թահմազդուլուն, երբ **Քանդահարում** կարգ ու կանոն հաստատեց, այդ ժամանակ միայն ցանկացավ գնալ **Հնդկաստան**: Նախ զինվորներին վերցնելով՝ հասավ **Քալաթ**¹¹¹: **Քալաթ** ասվածը **Քիրքուքի**¹¹² նման մի երկիր է, բերդը, օդը և բնությունը նույնն են: Մի լեռան գագաթին է, ունի 10.000 աֆղան:

Թահմազդուլուն հրամայեց հարձակվել, իսկ 10.000-ն էլ, բերդից դուրս գալով, սկսեցին պատերազմել: Փամփուշտները սպառվեցին, սրերը հանվեցին, սրերը կոտրվեցին: Հրացանների կոթերով պատերազմեցին, կոթերը ջարդվեցին: Քարերով պատերազմեցին, ընդհանրապես պատերազմից (37) չփատվեցին, մինչև բոլորն այդ պատերազմում զոհվեցին: Սակայն ղզլբաշներից էլ շատ մարդ մահացավ: 10.000 աֆղան զինվորից ոչ ոք չփախավ, ոչ ոք գերի չընկավ, բոլորը զոհվեցին, սա էլ այսպես պետք է իմանալ: **Քալաթի** բերդը քանդեց, հողին հավասարեցրեց: Այդ աֆղան զինվորներից մեկի գանգը ես տեսա, գագաթը չափեցի, երկու թզաչափ էր:

Այնտեղից դուրս եկավ և հասավ **Մահմուդ Ղազնևի**¹¹³: Սրանք չղիմաղեցին և անմիջապես հանձնվեցին: Ապա գնաց **Մահմուդ Ղազնևի**¹¹⁴ դամ-

բարանն այցելելու: Այդտեղից դուրս ելավ և հասավ **Քաբուլ**¹¹⁵: Մի սուրիանդակ ուղարկեց, ուզեց որդուն և պաշարեց: **Քաբուլում** ոչ ոք Թահմազդուլուն չդիմավորեց: 7-8 օր մատցինք, ձայն-ձուն չկա: Թահմազը կասկածեց, չլինի՞ **քաբուլցիները** մի խորամանկության են դիմում, նրանք ներսն են նստած, իսկ մենք՝ դուրսը: **Քաբուլի** դիմացն այգիներ են՝ խիտ ծառերով: Շատ հովասուն մի տեղ է, և դրա մեջ է **Քաբուլ** քաղաքը՝ շրջապատված խիտ ծառերով: Թահմազը սկսեց ծառերը կտրել: Մի փոքր տեղ բերդը տեսանելի դարձավ, և այն իր տեղից սկսեց երևալ (38): Բերդի դիմաց մի քանի տուն կար, դրանք այրեց և քանդեց: Ներսից լուր եկավ, որ վաղը պատերազմելու ենք:

Ներսից 400 զինվորական 25 դուրուշով փայտ և սուր է վերցրել: Թահմազդուլուն պատրաստ է: Հետևյալ օրը բենկելիկ¹¹⁶ և շիրա խմեցին, ապա բերդի դարպասը բացելով, փայտ, սուր և վահան ձեռքերի մեջ պահած՝ հետիոտն դուրս նետվեցին: Թահմազդուլուի ձիավորները սկսեցին փախչել: Սրանք 400-ն էլ հետիոտն հետապնդեցին նրանց, ծառերի միջից հանեցին բաց տարածք: Գլլբաշներն այնքան նահանջեցին, որ այդ հիմար, հարբած և շվարած զինվորները քաղաքից հեռացան: Այդ ժամանակ շրջվեցին և 400-ին էլ շրջապատելով բռնեցին: Այդ զինվորներից երկուսին բռնեցին և բերեցին: Ներսի անցուղարձն իմացանք: Ինչևէ, քաղաքը հանձնեցին Թահմազդուլուին:

– Ո՞ւր է այս քաղաքի խանը,– հարցրեց նա:

Պարզվեց, որ քաղաքը հանձնողը խանի նշանակած քաղաքագլուխն է:

– Մեր շահ, փախել է **Ջալալաբադ**¹¹⁷,– ասացին:

Թահմազը 7 (39) դեսպան ուղարկեց, որ գա: Հաղորդեց՝ երբ գա, նրան կիյուրասիրի: **Քաբուլի** խանն այս 7 դեսպանից 6-ին սպանեց, իսկ 1-ի քիթն ու ականջը կտրելուց հետո հետ ուղարկեց:

Թահմազդուլուն սրտնեղեց: Այդ ժամանակ որդին, որը սուրիանդակ էր ուղարկել, եկավ հոր հետ տեսնվելու: Երբ որդուն տեսավ, բացահայտ ասաց. «Որդի՛, ես գնում եմ Հնդկաստան: Քեզ հետ այստեղ միասին մնալով՝ կարոտս առնեմ, այդպես գնամ Հնդկաստան»: Փաթաթվեց, երկու այտը համբուրեց և ուս ուսի տված՝ որդուն մտցրեց իր հարենը: Հետո գաղտնի ի՞նչ ասաց, ի՞նչ խոսեցին միասին՝ ոչ ոք չիմացավ: Դու մի ասա այդ հարեմում որդուն ասել է. «Լավ կլինի՛ Շահ Թահմազին և բոլոր որդիներին սպանես, որպեսզի ինձանից հետո ասպարեզը քեզ մնա: Ես գնում եմ Հնդկաստան, ո՞վ իմանա, կվերադառնա՞մ, թե՞ ոչ: Ինձնից հետո քո լինելության խնդիրն է»:

110 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

111 Քալաթ (کابل), քաղաք Պակիստանում՝ համանուն մարզի կենտրոնը (29.027204, 66.579552):

112 Քիրքուք (کركوك), քաղաք Իրաքում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (35.470012, 44.394705):

113 Ղազնևի (غزنوی), քաղաք Աֆղանստանում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (33.556856, 68.423197):

114 Ղազնևիների պետության տիրակալ (998-1030) Մահմուդ Ղազնևիի դամբարանը գտնվում է Ղազնևի քաղաքի բերդից 1 կմ արևելք (33.557548, 68.438054):

115 Քաբուլ (کابل), Աֆղանստանի մայրաքաղաքն է (34.539791, 69.162307):

116 Բանկից (կանեփից) պատրաստվող թմրեցուցիչ խմիչք:

117 Ջալալաբադ (جلال آباد), քաղաք Աֆղանստանում՝ Նանգար-հար գավառի կենտրոնը (34.423002, 70.446723):

Եթե հարցնես, թե որդուն ի՞նչ գործ հանձնեց, ապա նրան բեյլերբեյի¹¹⁸ վալի¹¹⁹ նշանակեց, որ 30 հազար զինվորով նահանգները շրջի, կարգ ու կանոն հաստատի, գործը սա էր (40): Մտածում ենք, որ գաղտնի պատվիրել է, որ Շահ Թահմազին սպանի, քանի որ հիշաչար մարդ էր¹²⁰:

Քանդահարի վրա հարձակման ժամանակ, քանի որ նրանք քաղաքով շատ դժվար զինվորներ էին սպանել, դի էր պահել: 25 հազար մարդ տարավ **Քանդահարից**՝ ամեն մեկին ամսական 20-ական դուրոշ տալով: Այս **Քալխի** բերդերը գրավելու ժամանակ ամեն մի պատերազմում քանդահարցիներին առջևից ուղարկեց, մյուսներին հետևում ստուգող նշանակեց: Երես թեքողին սպանել տվեց և այսպես բոլորին ոչնչացրեց:

Մի **քանդահարցու** հարցրի, նա ասաց. «Թահմազի հետ **Հնդկաստանից** Իրան վերադառնալու ժամանակ 25000 հազար մեր զինվորներից քարը տրաքի 3000-ն էինք մնացել»:

Որ երկիրը գրավում էր, այնտեղ իրեն ենթակա մի կառավարիչ էր դնում և հեռանում, այդպիսով՝ ամեն երկրից պաշար էր ստանում:

Որդին ելավ, ճանապարհ ընկավ դեպի Իրան, իսկ Թահմազուլուն զինվորների հետ գնաց **Ջալալաբադ**: **Ջալալաբադ** ասածը ըմբոստ մի տեղ էր: Տարբեր խաբեություններով **Ջալալաբադը** գրավեց և այդ խանին բռնեց, դազանի մեջ եռացրեց, իսկ քաղաքի¹²¹ (41) ամբողջ բնակիչներին արի քաշեց, մինչև իսկ՝ շներին ու կատուներին: Այդ ամբողջ նահանգը հրկիզեց: Այնպես քանդեց, որ կարծես ոչ մի նահանգ այստեղ երբեք էլ չէր եղել: Այնպես արեց, որ տեղում ոչ մի բան հայտնի չէր: Տեսնողները զարմանում էին՝ արդյո՞ք այստեղ էր **Ջալալաբադը**:

Բայց ձեզ զարմանալի մի բան պատմեմ, մոռացել էի ասել: Այս **Քաբուլ** քաղաքում 16 թնդանոթ կար, որ Լենկթեմուրն էր ձուլել տվել: Այնքան գեղեցիկ էին, համաչափ, որ նման գեղեցկություն գոյություն չունեին, ամբողջ մակերեսները՝ ռուսի¹²² գրիչով փորագրված: Թվում է, թե նոր է ձուլվել: Մաքուր բրոնզից էին, յուրաքանչյուրի երկարությունը 15-16 արշին¹²³ էր: Մենք ամեն օր գնում էինք դիտելու: **Քաբուլի** զինվորները շատ են ցանկացել այս թնդանոթներից մեկը բարձրացնել բերդ և Թահմազի զինվորների վրա կրակել, բայց չեն կարողացել:

Նադիր շահի որդու՝ բեյլերբեյ նշանակելու արարողությունը Դնդկաստան մեկնելու նախօրեին (նկ.՝ ԺԸ դ.)

Թահմազուլուն ցանկացավ դրանք Իրան տանել, բայց չկարողանալով՝ ճարահատյալ բոլորը տեղում կտոր-կտոր արեց: Քանի որ շարունակելու էր առաջ գնալ, վախից շատ փոքր թնդանոթ ձուլել տվեց. հանկարծ այդ զարմանալի թնդանոթներով իր գլխին մի խնդիր չբացեց:

Եվ այս **Ջալալաբադ** քաղաքը հիմնահատակ (42) քանդելուց հետո գնաց **Խալբեթի լեռնանցք**¹²⁴, որի մի ծայրից մյուսը գնալը 24 ժամ է տևում: Լեռնանցքի մյուս ծայրում **Փեշավարի**¹²⁵ Նասըր¹²⁶ անունով խանն իր զինվորներով սպասում էր:

Գանք Թահմազուլուի որդուն, որը վալի և բեյլերբեյ եղավ և շարժվեց դեպի Իրան: Հասավ, իր իշխանությունը հաստատեց և Շահ Թահմազին սպանեց:

Պատմեն ձեզ, որ երբ Թահմազը **Հնդկաստանից** Իրան վերադարձավ, ես էլ գրություն վերցրի և շարժ-

118 Իշխանաց իշխան:

119 Վատահված անձ, փոխանորդ:

120 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված: Տե՛ս Գահմասգուլու խանըն թեվարիքի, էջ 85-86 և **Խորխորունի Մ.**, նշվ. հոդվ., էջ 127:

121 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի «Դազանի մեջ եռացրեց» մասը չկա, իսկ Մատենադարանի օրինակում, ի տարբերություն այս և Վենետիկի օրինակների, նշվում է, որ խանին չի կարողացել բռնել:

122 Ոճավորված բարդ զարդանախշի տեսակ՝ բաղկացած ծիլերից, տերևներից և կենդանական մոտիվներից:

123 Մեկ արշինը 690 սմ է:

124 Լեռնային կարևոր անցում Պակիստանի համանուն շրջանում՝ Աֆղանստանի սահմանին (34.098296, 71.156634): Ընդհանուր երկարությունը Ջամրուդից մինչև Լանդի Կոտալ 40 կմ է, լեռնանցքի ավելի փոքր հատվածը ձգվում է 13 կմ դեպի արևմուտք՝ մինչև Աֆղանստանի Լոյա Դակո քաղաք: Լայնությունը՝ 15-130 մ, զագաթնակետը՝ ծ. մ.՝ 1028 մ:

125 Փեշավար (پشاور). քաղաք Պակիստանում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (33.992483, 71.551311):

126 Խոսքը Մեծ մողոլների կայսրության Փեշավարի նահանգապետ Նավաբ Նասիր խանի մասին է:

վեցի դեպի **Ռում**: Հասա **Սեբգևար** քաղաք, որտեղ Շահ Թահմազին բանտարկել էր, բայց սպանելը չգիտեի: Մի քանի օր մնացի այնտեղ: Միրզա Ալի անունով մեկի հետ բարեկամացա, երկար գրուցեցինք և ծանոթացանք: Ես էլ տեղեկացա Շահ Թահմազի սպանության մասին: *Ասաց. «Եղբայր Հարութին, չէի սպի, բայց տեսնում եմ՝ դու Օսմանյան պետության հայերից ես: Գաղտնիք պահում ես, ասում եմ, որ իմանաս՝ ինչ վատ բան է եղել»*¹²⁷:

Այդ ժամանակ, որ մենք լեռնանցքում էինք, Թահմազի որդին եկավ, **Սեբգևար** քաղաքից 5 ժամ հեռու կանգնեց, բանակը տեղավորեց և հազարապետներից մեկին ասաց.

– Գնա՛, Շահ Թահմազի որդուն և կնոջը հարեմում սպանիր: Նրան էլ առավոտ կանուխ (43) հանիր և մեկերկու ժամ ճանապարհ բերելով՝ այնտեղ սպանիր:

Հազարապետը պատասխանում է.

– Ես Շահ Թահմազի հացն ուտելով եմ մեծացել, ես նրան պարտական եմ, ինձ վրա իրավունք ունի: Ընդունելի չէ, որ այդպիսի բան անեմ, բայց ընդունելի է, եթե դու ինձ սպանես հանուն նրան: Ինձ սպանե՛ք, սպանե՛ք, միայն այդպիսի գործ մի՛ հանձնարարեք: Ձեր հորը՝ շահին լսելով՝ հո չեմ սպանելու: Եթե նույնիսկ ինձ սպանես, ես մահը կնախընտրեմ, քան նման մարդու վրա սուր բարձրացնեմ:

– Ա՛յ անպատիվ, հրամանս չե՞ս կատարում: *Դա-հիճ բերեք*¹²⁸, – արտենդեց Թահմազուլուի որդին:

Այս հազարապետն ընդհանրապես չնվնձաց, և *խեղճը կանգնեց դահճի դիմաց: Հետո մոտը կանգնածները խնդրեցին, և հազարապետին չսպանեց*¹²⁹: Հետո **Խորասանի** քրդերից մի հազարապետի կանչեց, նույն հրամանը նրան էլ փոխանցեց: Այդ քուրդն էլ հանձն առավ.

– Իմ խա՛ն, ես կսպանեմ:

Այս քուրդ հազարապետը մի քանի մարդկանցով մտավ Շահ Թահմազի հարեմը: Վշտալի Շահ Թահմազը լսեց գլխի գալիքը: Այս քուրդն առանց խղճմտանքի սպանելու նպատակով նախ բռնեց Շահ Թահմազի որդուն:

– Գիտեմ, որ ինձ և կնոջս (44) սպանելու ես, սակայն այս 12 տարեկան որդուս խնայիր և մի՛ սպանիր: Տա՛ր քեզ գերի, ծառա և սպասավոր, կարող է մի օր սա ձեզ համար շատ պետք գա, – պաղատելով ասաց Շահ Թահմազը:

Շատ խնդրեց Թահմազը, բայց անհավատ և անողորմ քուրդ հազարապետը նրան չլսեց: Որդին էլ այնպես էր աղաչում և *պաղատում, որ հոր և մոր սիրտը կտոր-կտոր էր լինում: Որդու պաղատանքը*

*լսելով՝ մարդ ինքն իրեն նրանց տեղը կոներ և խրնդրանքը կկատարեր, նույնիսկ քարից արցունք կհոսեր*¹³⁰:

Այս անիրավ քուրդը Շահ Թահմազի աչքի առաջ որդու գլուխը կտրեց: Կինն էլ 5-10 օրից ծննդաբերելու էր, նրա փորն էլ պատռեց: Շահ Թահմազին էլ **Սեբգևարից** մեկ-երկու ժամ հեռու հանեց և վիզը կտրեց: Սա *լացելով*¹³¹ մեզ պատմեց ընկերս՝ **սաբգևարցի** Միրզա Ալին: Ահա այսպես է կատարվել Շահ Թահմազի սպանությունը:

Հիմա անցնենք նրան, որ Թահմազուլուն վերցրեց զինվորներին և հասավ լեռնանցք: Բանակը շարեց լեռնանցքի սկիզբը, իսկ մյուս ծայրին Նասր խանը սպասում էր: Թահմազուլուն (45) մտածում էր, թե ի՞նչ խաբեությամբ կարող էր անցնել: Քանի որ լեռնանցքի միջով կա՛մ մեկ ձիավոր, կա՛մ հիմար կկարողանան անցնել, ավելին չի անցնում: *Եթե ուզում ես Հնդկաստանից գալ, ապա այդ լեռնանցքով պետք է անցնես, այլ տեղ չկա: Այս լեռնանցք ասվածն ամբողջությամբ զառիթափ ժայռեր են, լեռն էլ ո՛չ ծայր ունի, ո՛չ էլ վերջ*¹³²: Այդ միջոցին մի լրտես եկավ և ասաց.

– Իմ շա՛հ, ձեզ անցնելու մի ճանապարհ կա, բայց շատ զառիթափ է:

– Որտե՞ղ է դուրս գալիս, – հարցրեց Թահմազը:

– Նասր խանի սպասած տեղից մեկուկես կամ երկու ժամ հեռու՝ մյուս կողմում:

– Շա՞տ է զառիթափ:

– Իմ շա՛հ, հետիոտն մարդ կզնա, բայց ձիով անկարելի է գնալ:

Այդ ժամանակ Թահմազուլուն ձիերին չարխաներ հագցրեց, ցորեն բովել տվեց, ձիերի ուտելիքը վերցնելով՝ զիջելով այդ զառիթափ տեղով անցավ՝ մեծ ջանքեր թափելով: Առավոտյան երկուսուկես ժամ էր մնացել, դուրս եկավ դաշտ՝ **Փեշավարի** խանի սպասած վայրի հետևում:

Փեշավարի խանը և զինվորները լեռնանցքում քնած էին: Խանի մտքով չէր էլ անցնում, որ Թահմազուլուն այս լեռնանցքից անվնաս (46) կանցնի: Հանգիստ քնել են: Ընդհանրապես չէին մտածում, որ Թահմազուլուն այդ նեղ տեղով կանցնի: Թահմազուլուն իր հետ տարած բոլոր զինվորներին գզու-շացրեց.

– Օրն այս օր է, ժամն այս ժամն է, եթե պարտվենք, ոչ մեկս չի փրկվելու:

Եվ աղոթելով հեծան ձիերը, իսկ Նասր խանն ու զինվորները, այս բոլորից անտեղյակ, քնած են լեռնանցքում: Թահմազուլուն հասավ նրանց քնած տեղը և **Հնդկաստանի** բոլոր զինվորներին սպանեց: **Փեշավարի** Նասր խանն էլ վիրավորվեց: Թահմազուլուն 3 բլուր գանգ դիզել տվեց: *Լեռ-*

127 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված, ինչպես նաև ունի հավելյալ տեղեկություններ, որ Միրզա Ալին դժբաղ էր, որ դժբաղ երկրի մահմեդականները և հայերը ծայրաստիճան բանասերկու էին:

128 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Բավական ես»:

129 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

130 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

131 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «լացելով և գաղտնի»:

132 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

մանցքը բանալով՝ լուր ուղարկեց բանակին, նրանք էլ այդ լեռնանցքով անցան և եկան: Լեռնանցքի այս կողմում բանակը շարեց¹³³: Երեք օր այնտեղ մնաց: Հետո Թահմազդուլուն դիվան կազմեց և բերել տալով Նասր խանին՝ ասաց.

– Ով խա՛ն, լեռնանցքը լա՞վ բացեցի:

– Ո՛չ, իմ շահ, արիությանը և քաջությանը չեկար, – պատասխանեց խանը:

– Դիշտ ասացիր, խա՛ն (47), բայց սա այնպիսի մի լեռնանցք է, որ մի անգամ մեծ Ալին է գրավել: Բայց առանց խաբեության կտրիճություն չի լինում:

Խանին հյուրասիրեց, վիրաբույժ նշանակեց, քանի որ վիրավորվել էր: Երեք օրից խանը լավացավ: Մուշտակ հագցնելով՝ Թահմազդուլուն նրան նորից Փեշավար քաղաքի խան նշանակեց:

Եթեկ¹³⁴ գետի մոտ մարդ նշանակեց, կամուրջներ կապել տվեց, որի վրայով անցանք: Ապա ամեն մի քաղաք, որտեղ հասնում էինք, հնազանդվում էին: Ներսում մարդ դնելով՝ անցնում էր, բայց այդ քաղաքների անունները չեմ հիշում: Հասանք Գեյ-հուն¹³⁵ գետի մոտ, որը հոսում է դեպի Քաշմիր¹³⁶: Մեծ ջուր էր, լայնքը եթե ասես, ապա Բահչե դոնի¹³⁷ մինչև Գալաթա¹³⁸ կլինեք, սակայն Քաշմիրից մի քանի օր հեռու կամուրջներ, նավակներ և նավեր պատրաստել տվեց, մենք այդպես անցանք:

Մենք, Լահոր¹³⁹ չհասած, մեր առաջապահ Հաջի խանն առաջ է գնում: Այդ ժամանակ Բահադուր խանն¹⁴⁰ արագ ֆերման ուղարկեց, թե՛ թշնամին գալիս է, եկեք, քաղաք մտեք, հանկարծ ձեզ մի վատ բան չլինի: Այդ ֆերմանը բոլորը լսեցին և մտան քաղաք: Ով բանի տեղ չդրեց, Հաջի խանը հասավ նրանց: Դիմադրեցին, սա էլ մի մասին սպանեց: Հետո Թահմազդուլուն մի լրտես (48) ասաց.

– Ուշադիր եղիր, իմ շահ, սրան Բահադուր խան են ասում: 80 հազար ձիավորով իջնում է ու հեծնում, քանի որ սա Հնդկաստանում ուժեղ խան է, հռչակ ունի:

133 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված, մաև ունի հավելյալ տեղեկություններ. «Ես՝ Թամբուրի փոքր Հարությունն էլ, այդ բանակի հետն էի: Հասանք կիրճի մեջտեղը և քնեցինք: Ինչպես վերևում հիշել էի, կիրճի մեկ ծայրից մյուսը 24 ժամվա ճանապարհ է, մի օրում չէինք կարող անցնել: Հետևյալ օրը՝ երեկոյան, դուրս եկանք կիրճից, տեսանք՝ ջարդել, կոտրել, երեք բլուր գանգ են հավաքել»: Տե՛ս Դահմազդուլու խանըն թեվարիքի, էջ 27-28 և Խորխորունի Մ., նշվ. հոդվ., էջ 108:

134 Հավանաբար Ինդոս գետն է:

135 Հավանաբար Ջիելում կամ Ջիելամ գետն է:

136 Քաշմիր. երկրամաս, այժմ հատվածաբար Հնդկաստանի և Պակիստանի կազմում է:

137 Կ.Պոլսի պարսիկ դարպասներից մեկը (41.015027, 28.972622), որը բացվում է դեպի Ոսկեդշյուր ծոց:

138 Թաղամաս Կ.Պոլսում (41.021997, 28.975797):

139 Լահոր (لاهور). քաղաք Պակիստանում՝ Փենջաբ գավառի կենտրոնը (31.587565, 74.314423):

140 Խոսքը Մեծ մողոլների կայսրության Լահորի կառավարիչ Ջաքարիա Խան Բահադուրի (կառավարել է 1726-1745) մասին է:

– Աստված ողորմած է, կա՛ն նրան կտա, կա՛ն մեզ:

Հասանք և ամբողջ Լահորի դեմ վրամներ խփելով՝ նստեցինք: Նրանք էլ բերդի դարպասը փակել, ներսում են նստել: Երեք օր հետո Բահադուր խանը մի քանի պատգամավոր ուղարկեց Թահմազդուլուն, թե վաղը ցանկանում է հանդիպել նրա հետ: Թահմազդուլուն համաձայն էր: Հաջորդ օրն ասացին, որ Բահադուր խանը 80000 ձիավորով գալիս է:

– Մի՛ խանգարեք, թող գա, – ասաց Թահմազդուլուն:

Բահչե դոնից մինչև Սամաթիա¹⁴¹ հեռավորության վրա գործը թողեց, իսկ ինքը երեք ձիավորով առաջացավ: Մի փամփուշտի հեռավորության վրա ձիուց իջավ, այդ երեք ձիավորներին էլ այնտեղ թողեց, հետիոտն թեմեննա¹⁴² անելով՝ եկավ հանդիպման:

– Ով խա՛ն, քո մասին հայտնեցին, թե կտրիճ և քաջ մարդ է (49), պատերազմող, գործն էլ՝ շատ: Ինչո՞ւ չպատերազմեցիր, – հարցրեց Թահմազդուլուն:

– Դիշտ ես ասում, շահս, – ասաց Բահադուր խանը, – սակայն չպատերազմելու պատճառը հետևյալն է: Մենք երեք երիտասարդ եղբայր ենք, մեր հայրն¹⁴³ էլ խան էր, շատ գիտուն և բանիմաց մարդ: Միշտ մեզ խրատում էր և ասում. «Որդիներս, Իրանի կողմից մի քաջ պիտի երևան գա: Եթե այդ ժամանակ ես մահացած լինեմ, իսկ դուք՝ ողջ, այդ քաջը ձեր ժամանակ երևան գա, իսկ դուք նրան դիմադրեք, ապա շատ կվնասվեք: Եթե հյուրասիրեք նրան, ապա նա էլ ձեզ շատ կհյուրասիրի, կհարգի ու կպատվի»: Մեր հայրը միշտ խոսում էր այս մասին: Հիմա, մեր շահ, երբ Դուք երևան եկաք, ես մտածեցի՝ արդյոք մեր հոր խրատին հետևե՞նք: Վերջիվերջո ես եզրակացրի, որ հոր խրատը լսողը չի գոյա, հոր խրատը լսելը լավ է: Որոշեցի չպատերազմել:

– Աստված կամեցավ, Աստված լուսավորի ձեր հոր հոգին, (50) իմաստուն մարդ է եղել: Ձեր հոր ասած մարդը ես եմ, – ասաց Թահմազդուլուն, ապա խալաթ¹⁴⁴ հագցրեց և շարունակեց: – Քեզանից ո՛չ նվեր եմ ուզում, ո՛չ էլ քո ունեցվածքից մի բանի կարիք ունեմ, ես շարունակելու եմ առաջ գնալ, դու միայն մարդ և պաշար ինձ հասցրո՛ւ:

– Իմ շահ, գլխիս վրա, ունեցվածքս և կյանքս դնում եմ հանուն քեզ, – պատասխանեց Բահադուր խանը:

Եվ Թահմազդուլուն մունետիկ կանչել տվեց իր գործըն՝ վա՛յ նրան, ով, Լահոր մտնելով, մի դրամի թալան կանի, բայց կարող են բանակից գնալ և Լահորում առևտուր անել:

141 Թաղամաս Կ.Պոլսում (40.999785, 28.931031):

142 Ողջույնի ձև է՝ առաջ խոնարհվելով, ապա ուղղվելով և ձեռքը գլխին դնելով:

143 Խոսքը Մեծ մողոլների կայսրության Լահորի (1713-1726) և Մուլթանի (1726-1737) կառավարիչ Աբդ ալ-Սամադ Խան ալ-Անսարու մասին է:

144 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «պալափուշ»:

Ես՝ Հարություն, երբ շրջում էի շուկայում, տեսա՝ **Լահորի** և շահի մարդկանց միջև վիճաբանություն էր սրամարտով: Այդ մասին լուրը հասավ շահին: Նա կարգապահներին ուղարկեց, նրանք էլ մոտ 400 հոգու բռնեցին, բերեցին շահի մոտ: Շահը հրամայեց, որ անմեղներին բաց թողնեն, իսկ բոլոր մեղավորներին սպանեն: *Մոտ 100 մարդու (51) վիզը կտրում են*¹⁴⁵, դրանից հետո բանակում կարգ ու կանոն է հաստատվում:

Ահա այսպես Բահադուր խանը մի զարմանալի բան ասաց՝ ճիշտ կամ սուտ, որի շնորհիվ ոչ մեկի քիթը չարյունելով՝ խաղաղություն տիրեց քաղաքին, իսկ **Լահորի** խանությունը նորից իրեն տրվեց:

Դրանից հետո Թահմազդուլուն սկսեց դեպի խորքն առաջանալ: Մի լրտես եկավ և ասաց.

– Իմ շահ, ամբողջ գործով **Ջհանաբադի**¹⁴⁶ դուրս եկավ:

Թահմազդուլուն հասավ **Սիրիհնդ**¹⁴⁷, մի քանի քաղաք ևս հասանք, անունները չգիտեմ: **Սիրիհնդը** տվեցին: Անցանք, և Թահմազդուլուն հասավ Մուհամմեդ շահին¹⁴⁸: Մուհամմեդ շահը եկել էր 6-7 օր հեռու մի տեղ, այնտեղ պատնեշներ կապել, թնդանոթներ տեղադրել, խրամատներ փորել, դիտակետեր և աշտարակներ կառուցել: Թահմազդուլուն էլ, ամբողջ բանակով շրջապատյալ կատարելով, հետևից դուրս եկավ դիմացը: Օրինակ՝ Մուհամմեդ շահը, պատնեշներ դնելով, ասենք թե մատած լինի **Կ.Պոլսում**, իսկ **Ջհանաբադը** իբր **Էդիրնեն**¹⁴⁹ լինի: Ասենք թե Թահմազդուլուն գալիս է **Իզմիրից**¹⁵⁰ (52) տպավորություն թողնելով, որ **Սկյուտար**¹⁵¹ կհասնի և այստեղ դեմ դիմաց կպատերազմի, սակայն նա գործով գալիս է **Իզմիրից** և **Ադալարի**¹⁵² առջևով դիրքավորվում **Քյուչուքչեքմեչենում**¹⁵³:

Տպավորություն է ստեղծվում, թե Թահմազդուլուն ինքն է **Ջհանաբադի**ց դուրս եկել, իսկ Մուհամմեդ շահը՝ այլ երկրից, քանի որ նա իր գահից ավելի հեռու էր: Հիմա կհարցնես, թե ինչպե՞ս Թահմազդուլուն շրջանցելով հայտնվեց Մուհամմեդ շահի հետևի հատվածում: Կասեմ՝ **Հնդկաստանն** էլ *այստեղի մնամ*¹⁵⁴ է. մի կողմում **Միջերկրական** ծովն է, իսկ

մյուս կողմում՝ **Սև** ծովը: Այնպիսի մի հարթ դաշտավայր է, որտեղ *երկինքը*¹⁵⁵ պնակի կափարիչի մման կպել է գետնին: Սա էլ կողքանց անցավ նրանց թիկունքը, նրանք մեզ են տեսնում, մենք էլ՝ նրանց:

Մուհամմեդ շահը նախատեսում էր մեզ դիմավորել: Մտածում էր, որ երբ Թահմազդուլուն գործը կտեղավորի, ապա դրանց, կենտրոնում թողնելով, կոչնչացնի: Իրականում այդպես էլ սկսեց, միայն թե Թահմազդուլուն դրան պատրաստվել էր և քաղաքից եկած գործի դեմ կռվելով՝ (53) մի մասին ստիպեց փախչել և Մուհամմեդ շահի դեմ պատերազմեց:

Գանք նրան, թե ինչքա՞ն էր Թահմազդուլուի բանակի բանակը, եթե հարցնեք: Այսպես՝ ռոճիկ ստացողները *68.000*¹⁵⁶ էին, իսկ ամբողջ բանակը՝ 300.000: Մեկ էլ հնարավոր էր դրսից բանակ մտնել, բայց դուրս գալ հնարավոր չէր, մինչև շահի համապատասխան գրությունը չլիներ: Կարող ես հարցնել՝ հնարավոր չէ՞ր փախչել, կասեմ, որ հնարավոր չէր, քանի որ առջևում կան չարքաչները¹⁵⁷, հետևում՝ 3-4 ժամ հեռվում, կան սյուրյուջյուններ¹⁵⁸: Բանակի աջ և ձախ կողմերում նույնպես մման մարդիկ ունի: Եթե նրանց ձեռքն ընկար, հնարավոր չէ՝ չտանեն Թահմազդուլուի մոտ, և պարզ է, թե նա նույն վայրկյանին ինչ է անելու: Բանակում կար 50.000 կին: Սրանցից 10.000-ը պոռնկություն էին անում: Մեկը պոռնիկ է սիրել իր երկրում և հետն է բերել, մի ուրիշը՝ իր կնոջը, մյուսները՝ ջարիյեն¹⁵⁹, անգամ 3 կանանցով մարդ կար: Պետք եղած ժամանակ այդ 50.000 կանանց զինվորների հետևում ձիերի վրա նստեցնելով՝ նոսր շարքերով շարում էր կողք կողքի, իսկ գլխներին կալքակ կամ բյորկ¹⁶⁰ էր հագցնում: Երկար-երկար (54) պատի պես շարում էր՝ թշնամիներին ցույց տալով, թե իբր զինվորներ էին: Մեկ-մեկ մման խաբեություններ էր անում:

Մայրամուտին 4 ժամ էր մնացել, երբ Մուհամմեդ շահի դեմ պատերազմը սկսվեց: Մինչև մթնելը հուժկու պատերազմեցին: Այդ պատերազմի ժամանակ Թահմազդուլուն դեմքն ու աչքերը գետնին էր քսում¹⁶¹, որովհետև շատ հզոր պատերազմ եղավ:

145 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

146 Ջհանաբադ կամ Դելիի՝ Հնդկաստանի մայրաքաղաքը (28.655314, 77.239430):

147 Սիրիհնդ. քաղաք Հնդկաստանում, Փոմոջաք նահանգում (30.635644, 76.396406):

148 Խոսքը Մեծ մոլոլների կայսրության տիրակալ (1719-1748) Միրզա Նասիր ուլ-Դին Մուհամմեդ շահի մասին է:

149 Էդիրնե. քաղաք Թուրքիայում՝ համանուն նահանգի կենտրոնը (41.677659, 26.559592):

150 Իզմիր. քաղաք Թուրքիայում՝ Քոջայեյի նահանգի կենտրոնը (40.770132, 29.953683):

151 Թաղամաս Կ.Պոլսում (41.041658, 29.047618):

152 9 կղզիներից կազմված թաղամաս Կ.Պոլսում (40.871101, 29.092689):

153 Թաղամաս Կ.Պոլսում (41.008592, 28.776071):

154 Ենդագիր հատվածը հաստատում է, որ Թամբուրի Հարություն այն պատմել է Կ.Պոլսում:

155 Ենդագիր բառն ավելացվել է ըստ Մատենադարանի օրինակի:

156 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «35.000»:

157 Զինվորներ, որոնց պարտականությունն է թշնամուն շրջափակել: Մատենադարանի օրինակի թարգմանությունը սխալ է, նշված է «չարքաչ»:

158 Զինվորներ, որոնք զբաղվում են լոգիստիկայով և տրանսպորտային գործունեությամբ:

159 Երիտասարդ կին, որին առևանգել են օտար երկրներից, զրկել ազատությունից, և նա լիովին ենթարկվում էր իր տիրոջը:

160 Գլխարկի տեսակներ:

161 Արտահայտությունը փոխաբերական իմաստով նկարագրում է այն մարդուն, ով խորապես զոջում կամ ծայրահեղ տխրում է, ով գործնականում խոնարհվում է գետնին և փորձում շտկել իրավիճակը: Մատենադարանի օրինակի թարգմանությունը սխալ է, իբր «Հողոսվեց դեմքը և քիթը»: Պատերազմը տեղի է ունեցել 1739 թ. փետրվարին Հնդկաստանի Կարնալ քաղաքի մոտակայքում:

Միրզա Նասիր ուղ-Դին Մուհամմեդ շահը (նկ. ԺԸ դ.)

Հնդկաստանի զինվորները լավ դիմացան և շատ դիմադրեցին: Քանի որ երբեք պատերազմ չէին տեսել, ապա անկանխատեսելի էր այս իրողությունը: Ինչ վերաբերում է Թահմազդուլուն և նրա զինվորներին, ապա վիճակը պարզ է, այսքան ժամանակ նրանք, **օսմանցիների, Մոսկվայի** և այլ թշնամիների դեմ մշտապես պատերազմելով, հմտացել էին: Հիմա ապրեն նրանք, որ այսքան դիմացան: Երբ մթնեց, բռնեցին **Հնդկաստանի** հրամանատար Սադեթ խանին¹⁶², և երկու կողմերն էլ հետ քաշվեցին: Նրան բերեցին բանակատեղի: Առավոտյան Սադեթ խանին կանչեց իր մոտ, հարցրեց **Հնդկաստանի** զինվորների, զինամթերքի և պարենի մասին: Սադեթ խանը պատասխանեց.

– Մարդ, զինամթերք և զինվոր շատ ունենք, և ամեն բան էլ մեզ մոտ շատ է:

(55) Թահմազդուլուն համոզվեց, որ եթե մի անգամ էլ պատերազմի, ապա պարտությունն անխուսափելի է: «Այս **Հնդկաստանի** զինվորները, դեռևս պատերազմի փորձ չունենալով, արյան հոտին վարժված չլինելով, միանգամից 4 ժամ սրով կռվեցին: Եթե մի քանի օր վարժվեն, ապա իմ մոտից չեն թողնի», – խորհում է նա: Սկսեց մտածել, թե ինչ խորամանկության դիմի:

162 Խոսքը Սադեթ խան Նիշապուրու (ծն. 1680-մահ. 1739) մասին է: Հնդկաստանում Ավադի թագավորության առաջին կառավարիչն էր (1722-1739):

Կանչելով Սադեթ խանին՝ ասաց.

– Մուհամմեդ շահն իմ եղբայրն է, ես եկել եմ նրան տեսության, հյուր չի՞ ընդունի:

Սադեթ խանը չպատասխանեց:

– Գրի՛ր Մուհամմեդ շահ եղբորս, որ ես նրան տեսության եմ եկել, բարեկամության համար եմ եկել և ոչ թշնամության: Վերջապես ինչպես կուզես, գրի՛ր, միայն թե մեզ իրար դեմ չհանես, – հրամայեց Թահմազդուլուն:

Սադեթ խանն իր շահին ինչ պետք էր, գրեց և ուղարկեց: Մուհամմեդ շահը նամակը կարդաց և պատասխանեց.

– Ենթադրաբար 300.000 զինվոր¹⁶³ ունի, աշխարհում որտե՞ղ է տեսնված այսպիսի հյուր:

Թահմազդուլուն կանչեց Սադեթ խանին և դժվար կացության մեջ դնելով՝ (56) ասաց.

– Տե՛ս, խա՛ն, այս գործը դու հաջողեցրի՛ր, շատ լավ, ապա թե ոչ, ինքդ վերացած համարի՛ր: Ես չեմ եկել հետ գնալու, ես եկել եմ մեռնելու:

Սադեթ խանն էլ ի՛նչ անի, հոգին անուշ է: Ինչ արեց, չարեց, իր իմացած ձևով գրեց: Մուհամմեդ շահին հավատացրեց և լուր ուղարկեց, թե՛ առավոտյան կգամ: Նա Սադեթ խանին վստահում էր և իր վաղեմի խաներից լինելու համար շատ էր սիրում, քանի որ սուտասան չէր, և ամբողջ **Հնդկաստանը** նրան հավատում էր: **Հնդկաստանում** որտեղ **Ռաջպուտների**¹⁶⁴ դեմ պատերազմ էր լինում, նա գնում էր և նրա երեսը պարզ անում: Ահա սրա համար Մուհամմեդ շահը, Սադեթ խանին վստահելով, «կգամ» պատասխանն ուղարկեց: Եվ իր նախարարապետ Գամերդի խանը, Նիզամ ալ-Մուլքը¹⁶⁵, բոլոր նախարարները, կոռնապետները և մեծ ու փոքր իմաստուններն ասացին. «Տե՛ր մեր, ինչո՞ւ եք մեղսրտել, որ վաղը գնալու մասին եք հայտնում: Փառք Աստուծո, շատ մարդ, պարեն և զինվոր ունենք, թե՛ թնդանոթ, թե՛ զինամթերք և զանձեր շատ ունենք: Եթե նույնիսկ զինվորի պակաս եք զգում, բոլորին լո՛ւր ուղարկեք, հրամաններ արձակելով՝ (57) զինվոր հավաքե՛լ տվեք: Եթե այլ թշնամիներ էլ ունենք, լուր ուղարկե՛ք մեր հարևաններին: Ժամանակն է: Բարեկամությունն այսօրվա համար է, նման ժամանակներում մենք ձեզ հետ միասին պատերազմել ենք, հիմա եկեք մեզ օգնության, այս թշնամուն դուրս մղենք մեր տիրության, դրանից հետո նորից մեր բարեկամությունը բարեկամություն կլինի: Այսպես կասենք ու մեր տիրության թշնամուն կհանենք:

163 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «200.000 մարդ»:

164 Ցեղախումբ Հնդկաստանի հյուսիսում, ԺԸ դարի սկզբին նրանց նահանգներն ունեին ժամանակավոր անկախություն: Մատենադարանի օրինակում այս բառը չկա:

165 Խոսքը Միր Բամար ուղ-Դին Խան Միդդիքի (ծն. 1671-մահ. 1748) մասին է: Հայտնի է նաև որպես Ասաֆ Ջահ, Նիզամ Ա: Հնդկաստանում Հայդարաբադի Ասաֆ Ջահի դինաստիայի հիմնադիրն է և Հայդարաբադի առաջին նավաբը:

Աստծո հրամանով այդ Թահմազին ուժասպառ կանենք, կթողնի, կգնա»:

Այլա Մուհամմեդ շահը նորից պատասխան ուղարկեց Թահմազուլուին. «Ես քո ոտքը չեմ գա, քո դեմ պատերազմելու եմ, ժամանակին պատրաստ եղիր»:

Թահմազուլուին նորից կանչեց Սադեթ խանին և նեղանալով հանդիմանեց.

– Հենց վաղը սկսելու եմ պատերազմել: Առաջինը քեզ եմ գլխատելու և նոր միայն պատերազմի գնամ:

Եվ վնդեց: Սադեթ խանը համոզվեց, որ մեռնելու է, խաբեց Մուհամմեդ շահին և սիրտը շահելով բերել տվեց նրան: Թահմազուլուին էլ մեկ այլ օթաղ¹⁶⁶ կանգնեցրեց: Մի ծունկը՝ ներքևում, մյուսը՝ վերևում, մեջքով հենված նստած էր: (58) Երբ ասացին՝ Մուհամմեդ շահը գալիս է, ուզեց տեսնել՝ ձիո՞ւմ է գալիս, թե՞ տախտրվանով¹⁶⁷: Բայց նա գալիս էր ոչ ձիով, ոչ տախտրվանով, ոչ էլ հետիոտն, այլ, ինչպես այստեղ¹⁶⁸ է լինում, ազնվականների կամ պաշտոնյաների մակույկների մամ, որոնք հիմնականում 7 գույգ են լինում, հետևի կողմում՝ սադաֆով զարդարված շրջանակով նստատեղով: Այդպիսի մի բան էր նրա գահը: Պատրաստված էր մի քանի փայտից, շուրջը, ինչպես ասացի, 4 մատ լայնքով և նուրբ սադաֆագործությամբ շրջանակ էր կապված, և ներսում նստած էր: Սպիտակ հագած 6-ական մարդ, հետևից և առջևից ուսերին դրած, տանում է, կարծես դագաղ են տանում: Իսկ ինքը նստած մի ձեռքում նարգիլե¹⁶⁹ է բռնել, իսկ մյուսում՝ մարփիչ¹⁷⁰: Եկավ, ներքև իջավ, 5-10 քայլ արեց և գոչեց.

– Ով շահ:

Թահմազուլուին օթաղից ցատկեց, հասավ նրան: Երկուսն իրար փաթաթվեցին, համբուրվեցին և ձեռք ձեռքի բռնեցին: Թահմազուլուին իր օթաղ ուղեկցեց, և սկսեցին (59) գրուցել: Հետո ուտելիք մատուցեցին, ճաշեցին: Երբ արդեն լավ քեֆ արեցին, Մուհամմեդ շահն ասաց.

– Գնամ բանակատեղիս:

– Հատուկ ձեզ համար օթաղ ենք կանգնեցրել, – ասաց Թահմազուլուին:

– Ո՛չ, չի լինի, որ բանակատեղիս չգնամ:

Թահմազուլուին թողեց, որ գնա: Հաջորդ օրը Մուհամմեդ շահից լուր եկավ. «Պատերազմ ունեմ»: Ըստ երևույթին, նրա նախարարապետն ու նախարարները համաձայնության չեն եկել:

Թահմազուլուին նորից կանչեց Սադեթ խանին ասաց.

– Երեկ շահը մեզ մոտ էր: Եթե մեր սրտում կեղծիք, թշնամանք կամ խաբեություն լիներ, երեկ կգործադրեինք: Ասել ենք, որ բարեկամության և տեսության ենք եկել: Գրի՛ր Մուհամմեդ շահին, թող գա, մի քանի խոսք ունեմ նրան ասելու, ապա թողնեմ, այստեղից հեռանամ:

Սադեթ խանը գրեց և նորից բերել տվեց շահին: Դրանից հետո Թահմազուլուին էլ բաց չթողեց Մուհամմեդ շահին.

– Եղբայր, 6-7 օր քեզ հետ այստեղ կզվարճանանք և կգրուցենք: Հետո ես իմ (60) տիրույթը կգնամ, դու էլ՝ քոնը, և նորից մեր բարեկամությունը կմնա բարեկամություն: Բանակիդ գրություն գրի՛ր, որ ամեն մեկն իր տեղը գնա, և թողանթներն ու զինամթերքը թող հավաքեն:

Մուհամմեդ շահը մի քանի հարյուր մարդկանցով մնաց Թահմազուլուի բանակում: 6-7 օր զվարճանալուց հետո Թահմազուլուին ասաց.

– Եղբայր, քանի որ մինչև այստեղ եմ հասել, անանց **Ջհանաբադը** տեսնելու վայել չէ՝ գնամ:

Մուհամմեդ շահն էլ, ինչ անի, պատասխանեց.

– Համեցի՛ր, միասին գնանք, եղբայր:

– Մի՛ վախեցիր, իմ բանակի պաշարն ու մթերքը շատ են, քո քաղաքից ոչինչ չեմ ուզի:

Նրանք, ամեն մեկը մի ձի նստած, միասին ճանապարհ ելան դեպի **Ջհանաբադ**: Երրորդ օրը Թահմազուլուին Մուհամմեդ շահին ասաց.

– Մի գրություն գրի՛ր, որ մեզ համար տեղ պատրաստեն:

Նա էլ գրեց, որ իր պալատի մի հատվածն ազատեն, քանի որ Թահմազուլուին մի քանի օր հյուր է լինելու: Չորրորդ օրը Թահմազուլուին Մուհամմեդ շահին ասաց. (61)

– Այսպես բացահայտ մտնել չի լինի, գիշերով կմտնենք: **Ջհանաբադ** մտնելիս դու տախտրվանի մեջ նստի՛ր, չորս կողմն էլ ծածկի՛ր, որովհետև ժողովուրդը երես կառնի, հետո քեզ չի հարգի:

Մուհամմեդ շահը դյուրահավատ մարդ էր, հավատաց: Միայն նա չէ, այլ գրեթե բոլոր **հնդկաստանցիք** միամիտ են: Ինչպես որ ասել էր, այդպես էլ արեց: Մենք էլ միասին էինք: Գիշերը **Ջհանաբադ** մտնելուն պես Մուհամմեդ շահին բանտարկեց, գանձերը հափշտակեց, վաճառականներին թալանեց, ամբողջ քաղաքը արբաբ¹⁷¹ արեց: Կանչեց Սադեթ խանին և ասաց.

– Դավաճան պաշտոնյա, Մուհամմեդ շահի հացը կերար, խալաթը հագար և այսքան ժամանակ նրա իշխանության ներքո առաջնորդ եղար: Դու մի ափ արյունից վախեցար, սակայն եթե մեռնեիր հանուն քո տիրոջ, նա էլ մշտապես քեզ ողորմի կասեր: Տիրակալի՛ դավաճան, հիմա իմ առաջն ես, քեզ սպանելով ունեցվածքդ կգրավեմ, երեք որդիներդ էլ թշվառության մեջ կմնան: Կորի՛ր, դիմացս մի՛ կանգնիր:

¹⁶⁶ Վրան:

¹⁶⁷ Առանց անիվների տրանսպորտային միջոց, որն օգտագործվում է մարդկանց տեղափոխելու համար: Դրվում է մարդկանց ուսերին, իսկ երբեմն քարշ են տալիս ուղտերով, փղերով և ձիերով:

¹⁶⁸ Նկատի ունի Կ.Պոլիսը:

¹⁶⁹ Կոկլակ:

¹⁷⁰ Կոկլակի ձող:

¹⁷¹ Ծառա:

Սադեթ (62) խանն այս խոսքերը լսելուց հետո ինքնասպան եղավ: Մարդ ուղարկեց, ունեցվածքը գրավեցին և բերեցին: Այս Սադեթ խանն ապրելիս է եղել **Դեկանում**¹⁷², բնիկ իրանցի էր՝ **Իրանի Նիշապուր**¹⁷³ նահանգից: Թե՛ **Դեկանում**, թե՛ **Բենգալիայում**¹⁷⁴ տուն-տեղ է ունեցել:

Մի քանի օր հետո Մուհամմեդ շահի պալատի դռան դրսի կողմում Թահմազդուլուն բանակի շուկան սարքված էր: Դեմ դիմաց երկու շարք վրաններ էին կանգնեցվել, նրանց մեջտեղի հատվածը փողոցի էր նմանվել: Բանակի շուկայի պահպանության համար նշանակել էր 1000 ջազայիրճի¹⁷⁵, որոնք *9 տրամանոց*¹⁷⁶ փամփուշտ արծակող¹⁷⁷ էին:

Այստեղ կան էջնաս կոչվող մի խումբ մարդիկ, որոնք **Ջհանաբադում** ո՛չ տուն ունեն, ո՛չ տեղ, *բայց այդ նահանգից են*¹⁷⁸: Ինչ երկարացնենք, այս էջնասից 4-5 հարյուր թափթփուկներ խորհրդակցում են իրար հետ. «Մեզնից որոշ մասը՝ 5 տարի, մյուսներս 10 տարի այստեղ քարշ ենք գալիս, իսկ Թահմազդուլուն նահանգը գրավեց: Եկեք հարձակվենք սրա *բանակի վրա*¹⁷⁹, նրան նեղացնենք: Նա էլ կխփի: Մենք, այս առիթից օգտվելով, մի քիչ կթալանենք և մեր նահանգը կգնանք: (63) Այստեղ ինչքա՞ն անկողին պետք է մաշեցնենք, մի՞թե կարելի է»:՝

Մեկ էլ տեսնում ենք, երեկոյան՝ էգանի¹⁸⁰ ժամանակ, այս էջնասները հարձակվում են բանակի շուկայի վրա: Թահմազդուլուն տեղեկանում է, սակայն նրան չեն ասում, որ էջնասներն են հարձակվել: Ասում են, որ քաղաքաբնակներն են թալանելու նպատակով բանակի վրա հարձակվել:

– 1000 ջազայիրճի ևս թող գնա: Մինչև առավոտ փորձե՛ք կանգնեցնել, ապա թե ոչ, ես գիտեմ իմ անելիքը,– ասաց նա:

Էջնասները չկանգնեցին: Առավոտյան՝ էգանի ժամին, Թահմազդուլուն դուրս եկավ պալատից, կանգնեց բանակի շուկայի դիմաց և ցասկոտ հայացքով հրամայեց.

– Կրակի՛ տվեք և թալանե՛ք քաղաքը:

Չինվորները տարածվեցին քաղաքում, թալանեցին և կրակի տվեցին քաղաքը, երեխա, կին և աղջիկ գերի վերցրին:

Մի քանի օր անց քաղաքացիներից մի երևելի վաճառական՝ գիտակ, բարեգործ, ամուսնացած, տնով-տեղով, և մոտ 100 հոգի խորհրդակցեցին.

– Հնարավոր է՝ Թահմազդուլուն կարծում է, որ այս մեղքը մենք ենք գործել, գնանք և տեղեկացնենք: (64)

– Ա՛յ մարդ, նա անողոք, անհավատ մարդ է, եթե հիմա գնանք, մեզ էլ կսպանի,– ասացին ոմանք:

– Եթե սպանում է, թող սպանի: Մեր պատիվը, երեխաները, ունեցվածքը, գույքը գնալուց հետո մենք ինչո՞ւ ենք մնում: Դրանից հետո մի՞թե ապրելու ենք,– շարունակեցին մյուսները:

Այսպես համաձայնության եկան և Թահմազդուլունի հայտնեցին իրողությունը:

– Ա՛յ սրիկաներ, թե որ խիզախ էիք, ինչո՞ւ դրսում չկռվեցիք,– զայրացած ասաց նա:

– Մեր շահ, այս գործն անողները բոլորը էջնասներն էին և խուժանները:

Թահմազդուլուն մտածեց, որ բանակի շուկայի վրա հարձակվելն իսկապես քաղաքացիների գործը չէր կարող լինել: «Ի՛նչ անիմաստ գործ արեցի»,– ասելով լաց եղավ: Մունետիկ կանչել տվեց. «Վա՛յ նրան, ով 3 օրվա ընթացքում իր վերցրած գերուն չի ազատում, 3 օր հետո, ում մոտ որ գերի գտնեմ, նրան սպանելու եմ»:

*Կարգապահներ նշանակեց բանակի ներսում: Գերիները և ծանր ապրանքները կուտակեցին: Այդպես իմացիր, որ այդ հզոր քաղաքի գերիները կուտակելուց հետո 4 գերի չգտնվեց: Կարգապահների գլխավորին ասացին, հասան և հայտնեցին շահին (65): Այդ ժամանակ հրամայեց, և 4-ին էլ գտան, իսկ գերիներին թաքցրածների գլուխները կտրեց: Սակայն արծաթից, ոսկուց, գոհարներից և մարգարտից փաստեր չգտնվեցին, ամենավատ տանողը 1000 թումանի թալան արեց*¹⁸¹:

Դրանից հետո Թահմազդուլուն Մուհամմեդ շահին բանտից հանեց և հավաքույթ կազմակերպեց: Միասին նստեցին, ճաշեցին: Որպեսզի բոլորը տեսնեն այդ պալատի կենտրոնում գորգեր փռեցին ու նստեցին: Ինչքան կատակերգու, սազ նվագող, աճպարար, դերասան, ծաղրածու, կրկնօրինակող, հաճոյախոս, զուռնա և դիոլ նվագող կար, բոլորին մի տեղում խաղացրեց:

172 Մարահարթ Հնդկաստանում, որի խոշոր քաղաքներից է Հայդարաբադը (17.361065, 78.474881):

173 Նիշապուր կամ Նորշապուր (نیشابور), քաղաք Իրանի Իսլամական Հանրապետության Ռազավի Խորասան նահանգում (36.218217, 58.779450): Քաղաքի անվանումն այս ձեռագրում նշված է Մուշապուր, իսկ մյուս երկու օրինակներում՝ Նիշապուր:

174 Երկրամաս Գանգես և Բրահմապուտրա գետերի ստորին հոսանքի ավազանում: Այժմ հատվածաբար Հնդկաստանի և Բանգլադեշի կազմում է:

175 Պարեկ:

176 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «90»: 1 տրամը 1,77 գրամ է:

177 Մատենադարանի օրինակում կա նաև հավելյալ տեղեկություն՝ գնեթի տեսակը. «Ֆիթիլի թիֆենը (թարգ. պատրույգով հրացանից)»:

178 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Էճնազը Ջհանաբադից չեն»:

179 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Գանակի շուկայի վրա»:

180 Մահմեդական աղոթքի հրավեր:

181 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա: Դրա փոխարեն նշված է. «Ես՝ Թամբուրի փոքր Հայությունս, երեք օր հետո՝ երեկոյան, բանակի շուկայում էի: Երբ ուզում էի պալատի դռնից ներս մտնել, տեսա կանանց, երեխաների, աղջիկների, որոնց վրա միայն մեկական վարտիք կար, գլուխները ծեծելով, լաց ու կոծով դուրս էին գալիս: Մոտ 1000 հոգի կլինեին: Ես այնտեղ՝ դռների արանքում, սառած մնացի»: Տես Դահմասգուլու խանընթեքի վերջի, էջ 48 և **Խորխորունի Մ.**, նշվ. հոդվ., էջ 114-115 (բնօրինակում, էջ 44բ):

Այդ հավաքավայրի դիմաց հիմնականում **Աճեմի** շահերը Բայրամի¹⁸² ժամանակ և Նովրուզի ամսին կազմակերպում էին մաման հանդեսներ, որոնք կոչվել են Շեյալիլանթեր: Սա այնպիսի մի բան է, որ ոչ ոք մյուսի ձայնը չի լսում: Այնպիսի աղմուկ է լինում, որ ոչ մեկը մյուսին չի հասկանում: Այսպիսի խառնիխուռն մի բան է սա:

Մենք էլ այդ (66) Շեյալիլանթերի շրջանակներում սազ էինք նվագում, բայց նվագախմբի ձայնի պատճառով իրար չէինք հասկանում. մի՞թե հնարավոր էր սազ նվագել: Մեր կատարած մեղեդին չէինք հասկանում, ուր մնաց թե գործընկերների նվագածները հասկանայինք: Այնքան որ մեր ձեռքը գնում, գալիս էր, իբր միգրաբ¹⁸³ ենք խփում, բայց անիրական: Մինչդեռ դիտում էինք Թահմազդուլուն հավաքատեղիի ուղղությամբ, որտեղ Մուհամմեդ շահի հետ գրուցում էր: Ի՞նչ գրուցեցին, չլսեցի, միայն թե տեսա, որ գրույցի ընթացքում Թահմազդուլուն Մուհամմեդ շահի ցցունքը գլխից հանեց և կողքը դրեց՝ գետնի վրա: Որոշ ժամանակ անց նորից վերցրեց և Մուհամմեդ շահի գլխին դրեց: Այս բոլորը տեսանք, իսկապես մեր աչքերից էլ արտասուք հոսեց: Հետո տեսա, որ երկուսն էլ ոտքի ելան, ձեռքերը բարձրացնելով՝ աղոթեցին, գրկախառնվելով համբուրվեցին: Այնքանը լսեցի, որ Թահմազդուլուն Մուհամմեդ շահի աղջկան իր որդու համար է ուզել, և խնամի են դարձել¹⁸⁴: Այս հավաքույթից (67) հետո ևս 3-4 օր խնջույք արեց և դուրս եկավ:

Ջհանաբադի ներսում և դրսում ընդհանուր 90 օր խնջույք արեցինք: Երբ ճանապարհի ընկանք, Մուհամմեդ շահը 2-3 օր Թահմազդուլունի հետ ողջերթի եկավ: Այդտեղ իրար հրաժեշտ տվեցին, Մուհամմեդ շահը վերադարձավ **Ջհանաբադ**, իսկ Թահմազդուլուն ճանապարհվեց դեպի **Սինդ**¹⁸⁵: **Սինդը** մեր թեքված տեղից այնքան հեռու է, որքան **Էրզրումը Ստամբուլից**¹⁸⁶:

Սա էլ իմացեք, որ *Լահորից մի սուրհանդակ էր ուղարկել*¹⁸⁷՝ ասելով, որ ամսիջապես մոտոս թող գա:

Նա էլ սուրհանդակին ասել է. «Դու էլ, քո շահն էլ դալաթ եք արել: Նախ թող **Հնդկաստանը** գրավի, հետո ինձ հրաման տա: Թահմազդուլուն ինչացո՞ւ է, որ ես նրա ոտքը գնամ»:

Սուրհանդակն էլ, ինչպես լսել էր, եկավ և նույնությամբ հաղորդեց: **Հնդկաստանից** դուրս գալու ժամանակ նորից սուրհանդակ ուղարկեց: Երբ նորից չեկավ, քաշեց բանակը դեպի **Սինդ**: Սակայն ասվեց, որ ճանապարհը բավականին դժվարանցանելի է, խիտ անտառապատ, շոգ է և երկար: **Սինդի** խանը¹⁸⁸ համոզվեց, որ Թահմազդուլուն պիտի գա, հասնի, որովհետև գնացող-եկողների մաման գիշեր-ցերեկ ճանապարհի չէր կտրում և ճանապարհից գլուխ էր հանում: Ապա **Սինդի** խանն իր քաղաքացիներին կանչեց և ասաց.

– Մենք ցանկանում էինք և հույս ունեինք, որ Թահմազդուլուն (68) ճանապարհը չի գտնի, ճանապարհին ինքն էլ, զինվորներն էլ կմահանան¹⁸⁹: Սակայն մեր մտածածի պես չեղավ, որովհետև եկավ և հասավ: Հիմա շտապ մի բան ձեռնարկենք:

– Մեր խան, ելքը դու կգտնես, – ասացին նրանք:

– Բոլորդ ձեր տներն այրեք, ձեր հարստությունից ինչ կարող եք, վերցրեք, ինչ չեք կարող, թաղեք հողի տակ այնպես, որ Թահմազդուլուն երբ գա, բան չգտնի տանելու: Հետո ես բոլորիդ տները կկառուցեմ և վնասները կհատուցեմ:

Նրանք էլ այրեցին իրենց տներն ու քաղաքը¹⁹⁰, ինչ կարող էին, տարան, ինչը ոչ, թաղեցին և փախան ամառանոց, որը 6-7 օր հեռու էր: Ամռանը քաղաքը թողնում և գնում են այնտեղ, որն իրենց հարակից ծովի¹⁹¹ եզրին գտնվող ամառանոցն է: Բոլորն այնտեղ ամառանոց, ծովեզրին՝ դղյակ ունեն:

*Եվ ինչպես որ Սինդի ճանապարհը պատված է խիտ անտառներով, ապա դրանցից հետո ավելի վատ է. այդ ճանապարհին այծի ուլը կամ մեկ, կամ երկու քայլ կկարողանա անել, կամ էլ՝ ոչ մի քայլ: Ճանապարհի չարչարանքների մասին այսպես իմացիր, որ դրամով մահ էինք ցանկանում, սակայն մեզ սպանող կտրիճ չկար*¹⁹²:

182 Մահմեդականների գետնի:

183 Մատին անցկացվող նվագելու հարմարանք:

184 Մյուս երկու օրինակում կա նաև հետևյալ հավելյալ տեղեկությունը. «Չեմ տեսել, լսել եմ: Հարսանիք, բան չեղավ, որ մենք էլ իմանայինք: Ոմանք ասում էին՝ Մուհամմեդ շահի աղջիկն է, ոմանք թե՛ ուրիշի աղջիկն է: Է՛հ, դա էլ թող պակաս մնա, թող չիմանանք»:

185 Նահանգ Պակիստանի հարավարևելյան հատվածում: Հարավից սահմանակից է Արաբական ծովին:

186 Մյուս երկու օրինակում կա նաև հետևյալ հավելյալ տեղեկությունը. «Թե որտեղից թեքվեցինք դեպի Սինդ, դժվարանում եմ ճիշտ ասել, որովհետև անունները խրթին էին, և մտքումս չեմ մնացել: Այնքանը միայն գիտեմ, որ Լահորն անցել էինք, մանավանդ որ Լահորի Բահադուր խանին խալաթ հագցրեց, իսկ նա Թահմազդուլուն նվերներ տվեց: Եվ մի քանի օր զվարճացանք, Բահադուր խանին ինչ-որ պատվերներ տալուց հետո Թահմազդուլուն ճանապարհ ընկավ»:

187 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Մինչև Ջհանաբադ գնալը Սինդի խանին մի սուրհանդակ էր ուղարկել»:

188 Խոսքը Միան Նուր Մուհամմեդ Խան Կալիֆորյի (ծն. 1698-մահ. 1755) մասին է: Մեծ մողոլների կայսրության Սինդի նահանգապետն էր (1719-1737), այնուհետև ստեղծելով ինքնիշխան պետություն՝ դարձավ Սինդի առաջին նավար՝ Մեծ մողոլների պետության կայսր: Մուհամմեդ շահը նրան շնորհում է Նավար Խուդա-Յար Խան տիտղոսը:

189 Մյուս երկու օրինակում կա նաև հավելյալ տեղեկություն. «Եվ նրա ամբողջ ունեցվածքը մեզ պիտի մնա»:

190 Խոսքը մայրաքաղաք Խուդաբադի (خدا آباد) մասին է (26.647016, 67.740305), որը պատկանում էր Միան Նուր Մուհամմեդ Խան Կալիֆորյին:

191 Խոսքը Արաբական ծովի մասին է:

192 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Իսկապես որ այս Սինդի ճանապարհներն այնպիսի դժվարանցանելի և զախավեժ են, որ այծի ուլը հազիվ մեկ կամ երկու քայլ կկարողանա անել կամ էլ ոչ մի քայլ: Թո՛ղ անտառի միջով անցնող ճանապարհների մասին խոսելը: Դժիշտ ասած, ես շատ էի ետ ընկնում և ասում՝ թող սպանեն, միայն թե այս ճանապարհներից ազատվեմ: Բայց ժամանակն այնպիսին էր, որ գայլն ու գառը միասին էին ման գալիս, ո՞վ էր ուզում մարդ սպանել»:

Այս Սինդ քաղաքը, որն այրեցին, այս ճանապարհի տաքությունից ավելի էր շոգ լինում, այնպես որ եթե հուլիս ամսում խմորը, (69) լավաշի պես բանալով, արևին դնես, հնարավոր է՝ եփվի:

Այսպես, նրանք որ շոգին այդքան սովոր են, չդիմանալով տարվա 4 օրերից մեկը¹⁹³ այդ հարակից ծովեզրի դղյակներում են անցկացնում:

Այս Սինդում մի հոր փորեցինք, կենսատու ջուր դուրս եկավ, բայց պետք է հորի գլխին կանգնել և խմել. եթե մոտավորապես 5 րոպե անցավ, ապա հնարավոր չէ՝ բերանոց մոտեցնես, քանի որ լեշի հոտ է գալիս¹⁹⁴: Այնպես տհաճ, շոգ մի տեղ է: Մի գլխաշոր ունեի, մերկանում էի, ջրից հանում, առանց քամելու փաթաթում էի գլխիս և նարգիլե էի պատրաստում: Սինչև պատրաստ լինելը գլխաշորը չորանում էր: Նորից էի ջրի մեջ թաթախում և վրաս առնում, ապա նայում էի, նարգիլեի կրակը հանգել է: Նարգիլեն նորից էի պատրաստում, բայց նորից գլխաշորը չփչոր էր, գլուխս պտտվում էր: Միշտ այս վիճակում էինք, ավելին ի՞նչ ասեմ, այս երկու հաճույքը միասին չկարողացանք անել: Սա էլ այսպիսի նահանգ է:

Գանք նրան, որ Թահմազդուլուն եկավ և տեսավ, որ քաղաքն այրել են և փախել: Որոնեց և այդտեղ մի մարդ գտավ, հարցրեց.

– Իմ շահ, 6 օր եղավ, որ դրանք փախել են: (70)

Ինչ երկարացնենք, լուրն առնելուն պես, վստահելով իր բազմաթիվ ձիերին, զինվորներին վերցնելով և շունչ չբաշելով, ընկավ սրանց հետևից: Նրանք առավոտ հասան արտաքին ծովեզրի քաղաքը, Թահմազդուլուն երեկոյան արդեն նրանց պաշարեց: Այդ ծովեզրին մեծ բերդ կար, որտեղ մենք բանակի հետ միասին եկանք: Մենք բանակատեղիում էինք, Թահմազդուլուն մոտ 10.000 ձիավորներով գնաց, հարձակվեց նրանց վրա: Ինչևէ, մեկ օրում գրավեց, բայց պահակ էր նշանակել, որևէ մեկի քիթը չարյունեց¹⁹⁵: Սինդի խանին երեք¹⁹⁶ որդիներով բռնեց, բայց ամբողջ այդ քաղաքի մարդկանց, ըստ նրանց վիճակի, արքաք արձակեց¹⁹⁷: Բռնեց խանին և բերեց: Անունը չիմացա, բայց անձամբ տեսա, շուրթերը և ձեռքերը բազուկներից ավելի պեպենոտ էին, նա աֆղան էր:

Թեև Սինդ քաղաքը Հնդկաստանի տիրակալի ենթակայության տակ էր, սակայն այս խանը Հնդկաստանի շահին չէր ենթարկվում: Հետո Թահմազդուլուն այս խանին ճնշեց, ամբողջ ունեցվածքը վերցրեց, նաև՝ գետնի տակ ինչքան արծաթ կար: Վերևում սենյակն այրվում էր, տեղը էին ցույց տալիս: Կրակի տակից հանեցին, բոլորը՝ սևացած¹⁹⁸:

193 Այսինքն՝ տարվա 3 ամիսները:

194 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

195 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

196 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

197 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

198 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Թահմազդուլուն ստիպեց Սինդի խանին, որ վերջինս խոստովանի, թե իր ունեցվածքը, կարողությունը ուր է

Թահմազդուլուն (71) տվեց իր ոսկերչապետին, որ սպիտակեցնի¹⁹⁹: Եվ 3 որդիներին պատանդ վերցնելով՝ տարավ Իրան:

Սինդ քաղաքում կարգ ու կանոն հաստատելուց հետո այդ շրջանի բոլոր քաղաքներից նվերներ վերցրեց²⁰⁰: Ապա այնտեղից, որտեղից որ շեղվել էր, որ մենք ասացինք նախապես, գնաց, այնտեղ վերադառնալով՝ դեպի Իրան ճամփա բռնեց²⁰¹:

Այստեղ մի բան պատմեմ Թահմազդից, որը մոռացել էի: Երբ Ջհանաբադից 7 օր հեռացել էր, և Սինդը դեռ հեռվում էր²⁰², բանակում մունետիկ կանչել տվեց. «Ովքեր Ջհանաբադի խառնաշփոթից մի բան են վերցրել, թող բերեն, տան, իրենց պատվավոր մադկանցից կհամարեն»:

Երբ ոչ մեկի պետքը չեղավ, դու մի ասի, առանց կաշկանդվելու, իր գործն արեց: Երբ Ճեյիուն գետը հասանք, կանանց՝ կին, տղամարդկանց՝ տղամարդ խուզարկուներ նշանակեց, կամուրջ պատրաստեց և մինչև անգամ նրանց ինտիմ հատվածները խուզարկել տվեց²⁰³: Ում մոտ որ բան գտավ, սպանեց: Իսկ մեծամասնությունը թալանածը ջուրն էր գցում: Լուրը հայտնեցին շահին, թե մահվան վախից բոլորը ջուրը նետեցին, իսկ նա ասաց. «Թող գցեն, միայն թե չհարստանան, հետո չեն մնա»²⁰⁴: (72)

Եվ շատ զանձեր նետեցին այդ Ճեյիուն գետը: Մեկի ձեռքին կար մի վեներտիկյան սնդուկ՝ լիքը մարգարիտներով, որի ամեն մի հատիկը սիսեռից մեծ էր: Սնդուկը բաց արեց և նետեց ջրի մեջ: Այս Թահմազդուլուն շատ նախանձ մարդ էր, այնքան նախանձ, որ ոչ ոքի հարստանալը չէր ցանկանում: Եվ ինչքան սազ մվագող կայինք, ոչ մեկիս թույլ չէր տալիս, որ մեկի վրանում սազ մվագեինք:

Հնդկաստանից վերադառնալիս լսել էինք, որ Ջհանաբադի շահի զանձարանից 3 գահ է վերցրել՝ մեկը՝ փիրուզից, մեկը՝ հասպիսից, իսկ մյուսը թան-

թաքցրել: Սինդի խանը խոստովանեց, որ հողի տակ է թաղել: Մարդկանց ներգրավեցին, հողի տակից հանեցին և՛ արծաթեղենը, և՛ ոսկեղենը, որոնք հորեհից սևացել էին»:

199 Մյուս երկու օրինակում կա նաև հավելյալ տեղեկություն. «Խանին նորից Սինդի խան կարգեց»:

200 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

201 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված. «Դեպի Իրան վերադարձի ճամփան բռնեց այն ճանապարհով, որով գնացել էինք. այսինքն՝ Լահորից մի քանի օր այն կողմ՝ մեր թեքված կետով: Թահմազդուլուն Իրան էր վերադառնում՝ իր նպատակին»:

202 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված: Այսպես՝ «Վեներտիկի օրինակում» «Սինդ չգնացած, Ջհանաբադի թոհուրեհից և Ջհանաբադից 5-6 օր հեռանալուց հետո», իսկ Մատենադարանի օրինակում՝ «Սինչև Սինդ գնալը՝ Ջհանաբադի թոհուրեհից հետո, հենց Ջհանաբադը անցանք, 5-6 օր բանակում մունետիկ կանչել տվեց»:

203 Մատենադարանի օրինակում նշվում է միայն կանանց ինտիմ հատվածների խուզարկման մասին:

204 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Ջինվորը պետք է հարուստ չլինի»:

կարծեք քարերով էր, որը կոչվում էր Թահտ Թավուզ²⁰⁵: *Երբ հասավ, ես տեսա դա*²⁰⁶: Ճանապարհին այն էինք տեսնում, որ վարպետներին հավաքել էր, ուր որ բանակը կանգ էր առնում, մարգարիտներով վրան էր գործել տալիս: Մարգարիտներից ամենափոքր հատիկը **Յալովայի**²⁰⁷ սիսեռի չափ էր: Այս տղա վարպետները, գերգեթ²⁰⁸ տեղադրելով, այդ վրանն էին գործում²⁰⁹:

*Եվ ամեն նահանգ, որ գրավեց, այդ նահանգից բազմաթիվ մարդկանց բերեց, ինչպես Մինդիգ բերել էր և իր մարդկանց պահակ նշանակեց*²¹⁰:

Երբ Թահմազդուլուն **Հնդկաստան** էր գնում, (73) ամեն մի ռազմական կարևոր տեղում իր մարդկանցից էր նշանակում, քանի որ ավելի էր խորանում, թիկունքից չէր թողելու՝ ճանապարհը կտրելին: **Լառոքի** խանն իր ոտքով եկել էր և հպատակություն հայտնել, սակայն այնտեղ էլ մարդ նշանակեց²¹¹:

Ասացին, որ **Քանդահարում** Թահտ Թավուզ է կանգնեցնելու, չկանգնեցրեց, **Ֆերահում** չկանգնեցրեց, եկավ, **Հերաթում**՝ բերդից դուրս, կանգնեցրեց, նրա կողքին էլ՝ մարգարիտներով վրանը: Մենք էլ, ամբողջ բանակն էլ գնացինք դիտելու: Թահտ Թավուզը ներսից և դրսից միակտոր ոսկուց է՝ թանկարժեք քարերով զարդարված, ներսում 5 մարդ է տեղավորվում: Ծածկն անհեմարան կախովի կամարի նման է: Այդ կամարի վրա ոսկուց սիրամարգ են պատրաստել ու կանգնեցրել, որի փետուրների գույնը գոհարներով են ստացել, *այնպես որ տեսնողը չի կարող տարբերել իսկական սիրամարգից*²¹², այդ իսկ պատճառով այն կոչում են Թահտ Թավուզ: Չողերն ու բոլոր մասերը սեղմիչներով հավաքովի էին: Այնպիսի հարմար մի բան է, որ երբ ուզեն, քանդում են և սնդուկների մեջ տեղավորում (74): Կից կանգնեցված մարգարիտներով վրանի վրա գործվել են մարգարիտ արվեստներ և ֆրանսիական քիարիներ, երկու սյուներն էլ՝ իսկական գոհարներով զարդարված: Վրանի մի պարանը սպիտակ էր, իսկ մյուսը՝ դեղին արծաթաթելերով, ցիցերից մեկը՝ ոսկի, մյուսը՝ արծաթ: Ահա այսպիսի վրան էր անձամբ պատրաստել տվել Թահմազդուլուն:

Մեծ մողոլների կայսրության տիրակալ Շահ Ալամ Բ-ն (1760-1806)՝ նստած իր Թահտ Թավուզում (նկ.՝ ԺԸ դ.)

Այսքանից հետո սա էլ իմացեք, որ **Հնդկաստանից** 70.000 *կուլ*²¹³ տարավ **Իրան**, այնպիսի համաչափ և գեղեցիկ *կուլեր*²¹⁴: հսկա, բարձրահասակ, ծարիր աչքերով, կմճիթները²¹⁵ գետնին են քսվում: Կենդանիները Հնդկաստանում այնքան շատ են, որ 30.000-ը ճանապարհին կոտորվեցին²¹⁶, իսկ 40.000-ը հասան **Իրան**:

Այդ **Հերաթ** քաղաքում էլ մեզ ծառայությունից ազատեց, հրաման-գրություն տվեց, և մենք էլ ճանապարհի ընկանք դեպի **Ստամբուլ**: **Հերաթից Խորասան** եկանք և 3 *օր*²¹⁷ մնացինք: Այստեղ մի մզկիթ կա, որ կոչվում է Իմամ Ռեզա²¹⁸, որի կտուրը կապարի փոխարեն ոսկով է պատված, իսկ առաստաղը ներքուստ մանդալի ցանցի նման շախմատաձև է և ոսկեզօծ: Երբ Թահմազդուլուն շահ է դառնում (75), այսպես պատմեցին, կտուրի և առաստաղի ոսկիները, ինչպես նաև միմարեի ոսկուց ալեմը²¹⁹ հանել է տալիս և մետաղադրամ հատում՝ ասելով.

205 Միրամարգի գահ:

206 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Լսել էինք, բայց չէինք տեսել»:

207 Քաղաք և շրջան Թուրքիայի հյուսիս-արևմուտքում (40.633897, 29.248249):

208 Կտոր գործելու սեղան:

209 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված. «Տղա վարպետներին, կնոջ նման գերգեթ տեղադրելով, վրան էր կարել տալիս»:

210 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված. «Եվ վերադարձին, որտեղ որ իր մարդկանցից պահակ էր նշանակել, նրանց էլ իր հետ բերեց»:

211 Մյուս երկու օրինակում կան նաև հավելյալ տեղեկություններ այն մասին, որ խանի անունը Բահադուր էր, որ նա հպատակություն հայտնեց, բայց չհանձնվեց, ինչպես նաև այն, որ «Մինչև Քանդահար հասնելը վիճակն այս է»:

212 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

213 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «կով, գոմեշ և խոշոր եղջերավոր անասուն»:

214 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

215 Մեզ հայտնի չէ, թե ի՞նչ նկատի ունի: Հավանաբար կովի ստիճների մասին է:

216 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

217 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «13 օր»:

218 Իմամ Ռեզայի դամբարան (36.287838, 59.615782) համալիրը գտնվում է ԻԻՀ Մաշհադ քաղաքում:

219 Միմարեի գազաթի մետաղը:

Իմամ Ռեզայի դամբարանը (լուս.՝ համացանցից, 2020-ական թթ.)

Զաֆրան իջևանատունը (լուս.՝ Դավիդ Դադարի, 2012 թ.)

«Եթե ոտքս ուղիղ դնեմ, ոչ միայն ոսկով կպատեմ, այլև առջևս սեբիլ»²²⁰ կկառուցեմ»:

Այդպես էլ արել է: Մեքիլն էլ տեսա և հարցրի, թե կտուրը պատվա՞ծ է ոսկով: Ասացին. «Փորձաքարով ստուգելու հնարավորություն չունեինք, հավատացինք, գնաց»²²¹:

Այս **Խորասանի** ժողովուրդը շատ մոլեռանդ էր և խիստ բնավորություն ուներ: Քանի որ ասում են, թե ամեն ինչի հակառակն է հախից գալիս, ապա ձեզ **խորասանցիների** մասին մի բան փոխանցեմ: Այստեղ հնուց ամուսնացած և ընտանիքով հայեր չեն եղել: Թահմազդուլուն երբ շահ է դառնում, նպատակ է դնում **Խորասանում** հայկական մի թաղամաս հիմնել **Սպահանի Զուղայի** մասն: Ամեն գյուղից և քաղաքից *հայեր է պահանջում*²²², որ նրանց տեղափոխի **Խորասան**: Թե՛ քաղաքացիները, թե՛ գյուղացիները խորհրդակցելով որոշում են՝ ինչքան ցանկասեր, հարբեցող, անգործ, անպետք, հարկ չվճարող և մեծի-փոքրի հարգը չիմացող²²³ մարդ կա իրենց շրջակայքում, ուղարկեն, գնան: Այսպես են որոշում և ներկայացնում Թահմազդուլուն (76): Նա էլ բոլորին տանում է **Խորասան**: Տան, հողամասի, այգու և եկեղեցու տեղ է հատկացնում, կառուցելու համար էլ՝ 1000 թուման փող: *Մերն և գոնե է տալիս, որ ջուտ մշակեն*²²⁴: Մի քանի տարուց 1000 թումանն էլ, սերմերն էլ լրիվ ուտում են և ամբողջ օրը շշմամ ու հարբած շրջելով՝ **խորասանցիներին** բռնում են և ծեծում²²⁵:

Նրանք, որ մի ժամանակ ասում էին՝ եթե անհավատի շորն իրենց շորին դիպչեր, շորի այդ հատվածը կկտրեին և այդ Իմամ Ռեզա մզկիթի դիմացից անցնող հային կսպանեին: Հիմա հայերը քայլելով ներխուժում և *մտնում են մզկիթ*²²⁶, բայց Թահմազդուլուի սարսափից ոչ մեկը ոչ մի ձայն չի հանում: Մրանց հանում են դուրս, բայց մատների ծայրով իսկ չեն խփում: Ահավասիկ, իմացեք, որ մենք էլ այսպիսի քաջասիրտ մարդիկ ունենք, այսպիսի իմաստուն և առաքինի մարդիկ մեր ազգից անպակաս լինեն: Կասես՝ ինչո՞ւ: Ծնորիք ումի՞ց սովորեցիր: Անշնորհքից: Այս քաջասիրտ մարդկանց էլ տեսանք **Խորասանում**: Եկեղեցի կառուցելու համար Թահմազի հատկացրած 1000 թումանը կերել էին, քանի որ ես տեսա չորս պատերը՝ առանց ծածկի:

(77) Այս ճանապարհներով, որ գալիս էինք, *երբ Խորասանն անցանք*²²⁷, մի բարեգործի կառուցած իջևանատանը մնացինք: Քանի որ շրջանն ամայի էր, ապա *շատ է ավերվել*²²⁸: Այն կոչում էին **Զաֆրան** խան²²⁹. ամբողջ իջևանում զաֆրան²³⁰ է բուրում: **Քաղըրգա նավամատույցից**²³¹ մեծ է: Ներսում փողոցներ են, և քանի որ դրանք իրար մման են, ապա ներս մտնողը մոլորվում է: Շատ գեղեցիկ և խնամքով է կառուցված: Ասացին՝ հիմա ավագակների գիշերատեղ է, *մենք էլ մի գիշեր մնացինք*²³²: *Եկանք մի քաղաք և մեկից տեղեկացանք Զաֆրան խանի անվան բացատրության մասին*²³³:

220 Մզկիթներին կից քարե կառույց, որտեղ առկա էր խմելու ջուր: Նաև նշանակում է շատրվանով զբոսավայր:

221 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը մի քիչ այլ ձևով է ներկայացված. «Այդ սեբիլն էլ տեսա, ասացին՝ սրա ծածկն էլ է ոսկի, մենք էլ հավատացինք. հո փորձաքարով ստուգելու հնարավորություն չունեինք»:

222 Մատենադարանի օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Ամուսնացած և ընտանիքի տեր հայ է պահանջել»:

223 Բացի վերոնշյալներից՝ մյուս երկու օրինակում նշված է նաև «եանկազ և հարճավայրիս», որոնց նշանակությունը մեզ հայտնի չէ:

224 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Մերն և լծասայլ է տվել»:

225 Մյուս երկու օրինակում նշված է նաև, որ լծասայլերն էլ կերան, ինչպես նաև, որ հայիոյում էին նրանց և նրանց դավանաբը:

226 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Հարբած մտնում են մզկիթ»:

227 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածը չկա:

228 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Մի քիչ է ավերվել»:

229 Իջևանատուն Սեբգևար քաղաքից 35 կմ արևելք (36.165698, 58.086478):

230 Քրքում:

231 Նավահանգիստ Կ.Պոլսում: Հայտնի է որպես Կոնստանկալիոն, Հովիանոսի, Սոֆիայի նավահանգիստ և Պորտուս Նովուս: Գործել է 6-րդ դարից մինչև օսմանյան շրջանը: Ամբողջությամբ ոչնչացել է 1748 թ. (մոտավոր տեղը՝ 41.004025, 28.969095):

232 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Մենք էլ շատ մեջը չմտանք, իսկույն ճամփա ընկանք»:

233 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Հասնելով մի քաղաք՝ մի աճեմցու հարցրինք այս

Իմաստն ասաց: **Սպահանի** վաճառականների հռչակը նախկինում տարածված էր և՛ **Հնդկաստանում**, և՛ **Սինդում**: Հետո մուլթանցի²³⁴ մի վաճառական **Հնդկաստանում** լսում է, նեղանում, մի քարավան ուղտերով զաֆրան է բեռնում, տալիս է իր ծառային և ասում.

– Սա տա՛ր **Սպահան**, մեկ մարդու մեկ մետաղադրամով վաճառիր:

Ծառան գալիս է **Սպահան**, մի սենյակ է վարձում ու նստում²³⁵: **Սպահանի** վաճառականները գալիս են (78) և ուզում²³⁶: Նա էլ ասում է.

– Ես ամբողջը մեկ մարդու մեկ աքչե մետաղադրամով եմ վաճառում:

Սրանք լսում են և խնդալով հեռանում: Մեկուկես տարի մնում է, հետո աղային լուր է ուղարկում: Աղան էլ ասում է՝ վերցրո՛ւ և **Հնդկաստան** արի՛: Նորից բեռնում է, որ տանի **Հնդկաստան**: Կամաց-կամաց գալիս է և հասնում **Զաֆրան** իջևանատան մոտ: Այս իջևանատուն կառուցող վաճառականն էլ հիմքը փորել էր և շաղախն էր պատրաստում: Վաճառականը հարցնում է.

– Ի՞նչ է բեռը:

– **Զաֆրան**, – պատասխանում է:

– Որտեղի՞ց ես բերում և ո՞ր ես տանում:

– **Հնդկաստանից** եմ բերել, նորից **Հնդկաստան** եմ տանում:

– Ինչո՞ւ չվաճառեցիր:

– Աղաս ասաց՝ տա՛ր **Սպահան** և մեկ մարդու վաճառիր մեկ աքչե մետաղադրամով: Մեկուկես տարի սպասեցի, այդպիսի մի վաճառական չգտա: Լուր ուղարկեցի աղայիս, նա էլ լուր ուղարկեց՝ վերցրո՛ւ զաֆրանը և արի՛: Ես էլ հիմա վերադառնում եմ: Իջևանատուն կառուցող վաճառականը **Սպահանի** պատիվը չի թողնում և ասում է.

– Բո աղան ահա այսքան վաճառական է ...²³⁷

(79-րդ էջը պարունակող թերթը պոկված է):

Զաֆրան խանի անվան մասին, և պատմեց: Իսկ Վենետիկի օրինակում շարունակելով՝ ասվում է. «Հարցնելով ասաց՝ բուրմունքը չզգացի՞ր: Մենք էլ ասացինք՝ զգացինք, բայց չիմացանք՝ ինչպես է եղել»:

234 Մուլթան (ملتان). քաղաք Պակիստանի Փանջաբ նահանգում (30.187119, 71.485577):

235 Մյուս երկու օրինակում շեղագիր հատվածի փոխարեն նշված է. «Մաքսը տալով՝ մտնում է մի իջևանատուն»:

236 Մյուս երկու օրինակում շարունակելով միտքը՝ գրված է. «Վաճառականները գալիս, հարցնում են.

– Սաֆրանը ծախո՞ւ է:

– Այո՛, ծախո է:

– Ի՞նչ ես ուզում պարձանին:

– Լրիվ առնո՞ւ ես, – ասում է ծառան:

– Ամբողջն ի՞նչ եմ անելու, այդքան ուժ չունեմ: Ինչքան կուզեմ, այդքան կառնեմ, – պատասխանում է վաճառականը:

237 Շարունակությունը և ավարտը տրված են մյուս երկու օրինակներում հետևյալ ձևով. «Սակարկում է, կշեռք բերում և հարցնում, թե ինչ տեսակ փող է ուզում: Ծառան պատասխանում է՝ շախի, որը Ստամբուլի փողերի մեծ մի բան է, հազվագյուտ է, չորս հատը մի աքբասի է: Բոլորը կշռում և թափում է իջևանատան

Բնօրինակը

Շահ Թահմազն ասվը նակլըն սզայ, խտարըմքի թարիֆ էտիմ նէ շէքլ օլմասնը, տինլիսագ պիր ազպուչուղ, քի պիզտայ պիր պոյլայ ուքայ վէ ախլի ատամնայ ռաստկելտք քի, քեանտսն Շահ Թահմազն սազանտարլարն պաշիմիշ, հար հանքսի մանլարլարի կիտարքան օտայ օնտան պարապար կեզարմիշ, պիր պէյլայ ալմ ախլիմիշ քի, հէր նէ շէքլի էքմակնի թաման պիստ պիթուն սենայ տաֆտար էքմշ գէհննտայ սախլանմշ, պիզտայ պախտք քի, չօք ըսպաքնան տեար պզտայ եագտք:

Ամայ տահայ օզնտան իլարը Շահ Թահմազն ասվըն նէ օլմասնայ, Շահ Թահմազնան պիր ամոնասը վարիմիշ, քի ուշաքլտան պէրի հէր նէ օլտուքնայ թայ շահ օլմասն օյ նաքլ էտըփ պու ուքամզայ, իսմինի Թամպուրի Յարութի., օտայ սոյլատը, պզ. եագտքը, շիմտի օլ այլաշան սիսալարմզայ սոյլեաք ազտայ տինլարը: Տունեայ պէյլայ օլմուշ պէյլատայ կիտար:

Պին տօքսան տօկուզ սաննտայ Շահ Ապազ Պաղտատտան խու(2)րուն էյլատը, Օսմանը ուստունայ սաֆար աշղը, օլ վաղտյ. վէ օլ գէմանտայ, սուլթան Մուրատմզ. լաշքարն. ալտը, թայ քի Տիարպաքըն սամքնայ կեալտի, սօնոյ սուլթան Մուրատ փէշքէշ էօլատը, վէ պարշտլար, վէ օլ Տիարպաքըն սամքնայ պիր էլաք վարըտը, չօք գօրմիշ, փաքշահ պունլարը ջապա էթոի Շահ Ապասայ, ըշտայ Շահ Ապաստյ. պունլարը քուշուրթի, կաթրտի Քէլաքտյ., պունլարը սախլատը, օրատայ կալտը., պու Շահ Թիմզ. օլ քուրթլարն էլնանիտի, վէ Տիարպաքըն քուրտը տէրլէր, ամա ասլը քէլաքըն տէրլէր, եանի քի օրատայ պոյնմըշ խտի:

Շիմտի կէլայմ Շահ Թահմազն նակլնայ, պու Շ. Թիմազ. օրուզ սաննտյ. եթիշան վաքթի գէման իֆտիտայ չիֆտնի իքէն, պիր արգուիալը գուիուր էքմշ, Իսվահանայ կէլիփ արգուիալ էքմշ, իքի սանայ կատար կահ. փէշքէշիլան կէլմիշ, փէշքէշըն ալըփ իքթամ էքմշլար, վէ օլտուն տէմշլար, վէ արգուիալը վէրմշլար., մուրազը եթրնայ կէթրմամշլար, վէ կիսի փէշքաշազիքէն տէլուփ գօվմուշլար: Իքի եղլ պէօյլայ, իքի եղլ պէյլա կէլըփ կէթմշ, հէշ սօնու չքմամշ վէ արգուիա(3)լըն ալմամշ: Շահ օլտուրու գաման պունաղը արգուիլն. օզիտայ նազլ էքմշ, օզ աքթաֆի տիվան գարիֆէրինայ, վէ օլ չէնկէլէրինէ, օնլարտյ. պու արգուիալ թաքլիթինի պիր օյուն կիպի այտայ պի գաշ քարայ քէնտի հուզուրնտե էտերլէրտի, քէնտսիսէ իշտայ պու կուռումսախլարն իշի կուճի հէֆի պօյլէմիշ տէրիտի:

Կէլեմ քի պունըն մուրազը հապ օլմայլի արգուիալըն ալմատքտան սօնոյ տարըլըփ Խորասան էքրաֆնտայ խրազլայ վէ քեսիճիլղայ պաշլանմշ, ատեմ սոյար, վէ էօլարի քէսմիշ, էօլջույեայ կէջիտ վէրմամշ: Վէ Խորասան խաննայ խաքեր օլմուշ քի, սէնին սնօրնտայ շօյլայ պիր քեսիճի փէյտահ օլմուշ, ատեմ սօյուփ վէ ատեմ օլտուրիօն: Օտայ պիր տահպաշըն էօլայլի պիր թաքրիպիլեն ալտիլի իլեն ալայ կեթըրպ, խանն նազարնայ կեօթրմուշ, խնտայ. սօրմուշ քի, սանսին ատեմ սոյան վէ օլտուրեն: Թեահանագղուտյ. ինքար էյլեյմէլիփ, պէլի խանն պէնիմ տէմիշ: Խան տէմիշ քի, խուրումսաղ սէն պուլմէզմիսն, քի պուրաւտայ խան օրուրուր, նէ ճիւրահաթիլան պու իշի կէօրուրսն: Պուտայ ճէվապ վէրմէտիլի կիպի խան տէմիշքի, վուրուն շունուն պօյնունու: (4) Թահմազղուտայ եալվարտքը, աման աման խանն վուրմայ պէնմ պօյնմը, պէնի պիր աղը խզմաքնտայ գօշ, վէ էսկէրինիլեն թայ գիյամաքայ տէք սանյ. խզմէք էտէիմ, պէնմ մուրտար գանմն աքտրմաղնայ սէպէպ օլմայ: Օլ տիւանտայ էքրաֆնտաքի խանլար վէ պէկլէրտէ եալվարապ միազ էթտիլար խանայ, վէ տէտիլար քի, պէյլայ ատեմն գանընայ կիթմայ, այար օլտուրուրսն., պիր գուն պիր ճէնկէ սուրուրսն, օրատայ օլուր, ալալքտյ. սանտայ գանը օլմասն: Խանտայ Թիմզի. պունլարյ. պաղաշլարպ, պիր տահպաշնն եաննայ վէրտի, պուտայ պու թագրիպ գուրթուտու: Ասկէրի օլտուրսն սօրայ, խաքեր կէլտի քի, օպէլ կէլմիշ Խորսան., քէօյլէրինի վուրէօր, քի պէյլալմիշ ատէրի: Խան քի էշիտղի գէման, Թիմեզն. տահպաշնի. թային

շաղախի մեջ, նրա ուզած փողն էլ տալիս է և ասում.

— Գնա՛, տեսածիդ պես տիրոջդ պատմիր:

Ահա թե ինչու է այդ իջևանատան անունը Զաֆերան խան:

էրտի, օգակէրէրինճն ճնկ էքմէյէ, տահպաշի օգ արպախանան վարտի եօգակէլար ուստնայ, օգակէլար ճանկէմիշ, պունլարայ գօռ էքտղի զեման պունլար ամանյ. կէթրլար, սօնուայ Թհմազղոյ. օրոյ. պիր իկիտղ էքմէ, եարալանմշ, փօզղուն վերմշ օգակէլէրի: Վէ պունուն տահպաշըսը կէլըփ խանայ տեմշ քի, խանմ շու ազատ էտթոն օղոու էփ էյիճն մէրտիկ էքտը: (5) Վէ խանտայ հազ էտթի Թհմզը. տահպաշը էքտի, վէ պէզի պէզի եօգակէլէր. քերյ. վորմայնայ կէլտղի զեման, պունու եօլարըտը, պունտայ վարըփ եուզ աղարտրիտի: Խանտայ պաքտը քի հար եերայ խզմաքնյ. եօլատը, պիրա պէշ եերմայ կեաթրտի, վարայ վարայ պինպաշը էքտի, պաքտի քի չօք սատղանյ. խըզմաքնտայ, կէաթրայ էշիկաղարը էքտի եանի գաթունյ. պաշի: Կունլարն պիր գունունտայ խան քէնտի օտասնտայ քթապ էյիմտէ օթորիքէն, եաննտատյ. քիմսէ եօք, Թահմզ. գաթունուլարի չքարսն, կիրսն իշէրի, խանն այաղմայ գաթանն, խանտայ պունայ տէն, մէտր օղլան, պունտայ տէն քի պախն էմրիլէն սանն գզն. խսթտիմ, խանտայ հէշ քէթլայ էքմէն, վերտն տեսն: Շիմտի Թահմզղոյու. խանն տամաք օլտու:

Պիր այամտան սօրայ **Քանտարտան** Միրվէյիզ խորուն էլլատի, կեալմիշ **Ֆերաի** արմշ, տահի իլէրի եուրումիշ, **Հերաքը** արմշ, օնտան քայմշ **Խորասանյ**. կէլմիշ, պիր շէյ պաշլարմանմշ, գրյ. պու Թահմազղոյու գայնաթիլան **Խորասան** ասքէրիլէն Միրվէյիզի գաշըմշլար: Օլ զեման Միրվէյիզ **Խորասան** խաննայ սօլլանմշ քի, վարման **Խաֆհանը** պաշիմտայ սա. պէնյ. օլ վաքըք եալվարըսնը: Պունլարտայ (6) տահ էքմիշլէր Միրվէյիզի, վէ տեմիշլէր պիլտիլինտէն կալմայ: Օտայ ասքէրի չէքիպ **Խալիանի**. արմշ, աման պունուն միրի Մահմուտ. նամիմտէ պիր վէզիր վարմշ, իգիտը. պու էքմշ. (Բ) **սֆիհանը** արմշ: Շահ Յուսէնի տուրմուշ՝ օթուգտօրտ ավատը վարիտի, իկիրմիեւտի գլջտան կէշըմշ՝ Շահ Յուսէնյն կեօզ եօլնտայ, սօրայ Շահ Յուսէնիտյ. օլտուրմշ, սօրայ օգի ԺԱ (11) գունտն սօրյ. կապըփ., միրի Մահմուտ շահ օլուփ, օնն եերմտայ օթուրմուշ: Սօնրա միրի Մահմուտ ճունուն կէթրտի՝ տէլի օլուպ, օմուզ պաշնտան թա պիլէյնտէք եերիտի: Շահ Էշրէֆտէ՝ պունուն վէզիրի, պաքտի կեօրտի քի, պունուն իշի պիթմիշ, Մահմուտն. պաշնի քէտի, վէ քեանտի քի շահ օլտը, վէ պու տուրտի արամայեա օլ եեւի շահգատլար, սօնրայ ֆերասաթի լալալարի գաշտլար, ուզազ եերտայ սազլատլար: Պունտան սօնրայ ավղան կէլտի, **Օսմանլը-իլան** ճանկ էքտը, պօզտը պօզտը, նա ուզատլամ պաա լազմ օլան Թհմզղոյն. շահ օլմարտը:

Սօնրայ Թահմազղոյու տեմիշ գայինաթասնայ, պզայ օլուն ֆարգըր քի, պզմ. շահմզ աղվան օլտուրտի, մամլաքաթլար գապք էք(7)տի, պիր վաղտն. սօրյ. կէլը պզիտյ. գաֆտ էտար, վաղըք պու վաղթոր, կալ խախ օնն ուստնայ: Խան ջէվապ էքտի, պզմ. ասքարմզ ազտը, օնն քի չօք, նա՞պ էքմալի: Թահմազղոյու տէտի քի, խանմ ռապմ քի վէրսա չօքնը ազնը պաքմազ վէրըր: Սօնրայ խանտայ Թահմազղոյուտյ. ալտլար **Խորասան** ասքէրի, տիշեարի չքտլար, շհար վէ վէ շհար ճնկէ էքտղի զեման ալտլար: Աղվան ասքէրի տաղըտըփ կշտլար, թայ կէլտիլար **Խալիան** ուստնյ: Շահ Էշրէֆտէ չքտի պունլար գարշնայ, ճանկ էքտլար, աղվանի տաղըքտը, **Խալիանի** ալտլար: Շահ Յուսէնյն շահգտլուն. պուլտուլար, պիր Թահմազ աղլը վկալատը վարըտի, տիարլար չօք տիլպարիմիշ, օնտօթօրտ սանալի, կէթրտիլար շահ էքտլար: Թահի քի կօյտիլար՝ շահ օլտու: Օլ զեման Թահմազղոյունուն գայինաթասը քէնտիմէ վէզիր էքտի շահ Թահմազ., վէ վէզիրտէ տամտունը օգ եերնյ. խան էքտի:

Լաքին Միրվէյիզ **Խալիանը** ալտըր զեման պիթուն մայի, խազինէսի չէքիփ **Գանտհարյ**. կեթօրտտու: Միրվէյիզն դույում-ջիպաշը պիր **ճիլիալու** էրմանիտի, պզինան տօտիտի, օյ նազլ էքտի քի քեանիմայիմ էլիմիլէն օյ ալ (8) խաշլարն ուզարնտան, էյեր ալմաս, էյեր եագուտ, էյեր լալ, վէ էյեր գմրոք սօթտուն, պիր չուալայ տօլտուրտի տարտի՝ օթուզ պաթման շահ թաշը ճէվալիտի, շահ թաշը տէտիլիմիզ հէր պիր պաթմանը տօթտ պուշըք յօղգայ կէալըմիշ:

Կէլէլիմ քի **Խորսն**. խանը վազիր օլտու, անճաք մալ եօք եալման: Ուստու, ազը պիր մէրտ, վէ իգիտ առեմիտի, պու քի չիչաքիլի հալն վէ սէքմատէնն չիչաքլարնը իքի պարմաղիլէ էյէ պիր եերմտէն չքարըմշ քի, կեօյեայ մակալան օլուլմուշ սանը

կեօրան, իշտէ պիր պէլլայ իյիտ առեմիմիշ պու Թհմզղոյն. գայինաթասը: Պու խան պիր գուն տուշունտու, տէտի քի, շահմ մաւանազ վաքտըր, **Օսմանլըիլէն** պօզուշտուք, օյ եանտան գօթումզ վար, **Մօսկօֆտյ**. հէֆի մամլաքարմզի գապք էքմիշ, պզայ պիր սաֆար ալ վէրսայ, աղչայ եօք ասքրյ. վէրալմ, պօլլայ տուրմայիլան օլմազ, ախչասզ իշ կեօլմազ, պէնի էլիլիկէ **Հինտէ** եօլայ, **Հինտ** փատշահնան պիրազմ ախչայ թմզիլէն ալալիմ, կէթրալմ ասքարայ տաղտալմ, վէ տուշմանմզ վիլայէթմզտէն չքարալմ, սօնրայ թարի. պզի. վէրտի խէ, պօթումզի վէրիթիզ: Շահ Թահմազղոյ. ճէվապ էքտի քի, փէք կիլզէլ սէն պիլտրսն, ամայ պէն պիր սապի առեմիմիշ, քի սան կիտէրսն եայ վէզիրմ քիմ էտայիմ: (9) Օտայ տէտի, պէնմ տամտուն էյէ:

Կէթրտի Շահ Թահմազ, Թահմազղոյունու տէտի, սէնի վէզիր էքտմ: Օտայ ճէվապ վէրտի քի, պէն թէվաթիլի վազիր օլմամ, պէնն պիր հաթի հիւմայիմ վէր քի քիմասճաք պէնմ իշմայ գարշմասն, քի պէն պիլտիլիմի իշլէիմ: Փէք էյի տէտի Շահ Թահմազ., պիր հաթի հիւմայիմ վէրտի ալէնէ, քանտի պաշնտան պիր տորկան չքարըփ պաշնայ սօթտու, վէ տէտի քի, շիմտէն սօրայ սանի Թահմազղոյու չաղրսնլար: Վէ վէրտիլի հաթի հիւմայիմտէ էօլլա եազտը քի, պէն տախի սանն թիզանտէ օլմազիսէմ, նա հազարաթն վարիսէ պէնն էյէ:

Օլտու Թահմազղոյու վէզիր, վէ գայինաթասը թատարայիմի կեօրտու եօլայ ռազվան էլլատը: Այքի եեւի գօնաք կէթտի, աստան եօլատը, պիր ֆանտան գայինաթասն պաշնը կեաթրտի: Պիթուն խանլար վէ պէլլէր պու իշի աղնատըլար կիլի Թահմազղոյուն. հէֆսիտէ գօթմաղայ պաշլատըլար: Քէսկիմնէ օլան խանլարտան, վէ պէկարտան հար պիրիսիմէ պիր մըհանայ տուրմօփ օլտուրտու, եսկի խանլարտան պիրիսի գալմատը, իշէ եարալը պիրտան գըռտը., գալմաղտայ սայմազըտը: Վէ անտէն սօրայ **Աճէմ** տէվաթի աղրնայ աղրի **Օսմանլըիլէն** ճնկ էքտի՝ պօզտու: **Մօսկօֆման** սաֆար աչ.՝ (10) պօզտու-պօզտու **Կիլանտայ**, **Կիլանտյ**.՝ հարնէիյա.:

Եայ պունլար տիարսնզ քի նէ շէքի կէլնրիտի, աղչասը եօք, ասկարն մուվանայի ներտան վէրիթիտի: Խաքէր ալրիտի քի պիր աստէմն, պիր քիայ. ախչասը վար, կեաթրքի աղրնան ալրըտի, եուզ ոշ. վէրիթիտի քի պու սանայ եթար, վար պունան կէշիմ: Պէլլալըման գանկնլարը, վէ պազրկեանլար. հաֆի սօլտու, մալարի ալարիմէն ալտը:

Շահ Թահմազ **Օսմանլըիլէն** ճանկ էքտըր զեման, պունա պիր խաքէր կեալտի քի նէ տուրեթսն, աղվան չօք ասքարիլէն **Խորասանայ** կէլիեթ: Թահմազղոյու պունու էլիտղի կիլի, Շահ Թհմզղա տէտի քի, թայ պէն վաքըփ աղվանը կէլմէյիմնէ, սազն սան **Օսմանլը**. ճանկ էքմայ, քի պէնտ պարապար պուլունայըմ: Շահ Թահմազ տէտի քի, եա **Օսմանլը** կեալրիսայ պէն տուրա՞յմ մը: Թահմազղոյ. տէտի, թայ պզ. վարմայընճայ **Օսմանլը** քեանտըր. կէլմէզ, օտա թայ սան կէլմիմնէ պէն **Օսմանլըիլան** ճնկ էքմամ տէտի, վէ ինանտըրտ:

Թահմազղոյ. էղվան ալման **Խորսնը**. իլէաա էքմայայ վարտը, տաղըքտըփ, գտի, օլտուրտի, թայ քի դայիտիպ կալմասնայ, Շահ Թահմազ. տայ կէղտի **Օսմանլը** ուստունյ., ճանկ էքտի, պօզտի, փէք ճարիզիլք օլտու: Շահ Թահմազ պօզտղի վաքըք, գաշր(11)իքէն, արտան տուշմիշ վէ եօլտայ գալայ գալմշ, **Օսմանլի** տէլուսի պիրիսի վուրմաք իստամշ, **Պաղտատ** վէլիսի Անէտ փաշայ, չէք ալն տօնկուզ տէմիշ, օյ շահտը, սանն նա հատն վար օնա գուրշուն արմաք, ազարլանմշ, ալ. չաքըփ:

Թահմազղոյ. **Խորսնտյ**. տուշմանը ֆաթտտի, կեալտի կեօրտու քի փէք ֆէնայ պօզլմուշտը, եուրակնտայ դարէզ պաղլատը Շահ Թհմզյ.: Կեաթրպ շահը իշկիլէ ալտըտը, եա նատը քի, պունու պիր հիլէյլէն, շունու գալտրում տէլի տուշունուրտի հար վաքըք: Պիր այամ կէլտիլքտան սօնրայ, պիր հիլայ տիւշունտու՝ Շահը իշկիլիլան հիլայ էտանաք: Չունքի հուքմ, ֆարման ալմտայիտի, կեաթրպ ֆարման եազտը, տաղըքտը **Իրա-նայ**, օլ սօզ սահապլարը, վէ իշկուզար առեմլարը վարիսայ, օլմալարի, հաֆի իստատը, քի այըն ֆլան գունունյ., հէֆնզի **Խալիանլը**. իստարմ.: Շահ Թահմազղոյ. տէտի շահմ., սանիլան թա պէշ գունայ մէժիս դուռալմ, սաֆայէր. թայիմ օլալմ., հէշ միշլիս դալտրմալմ., սաֆայմզ էտլմ., մէտի մուտմ. տուրմալմ., արգուլարիտէ պաքմայալմ վէ գօվալմ, պունտայ պիր իշտը տէտի:

Շահ Թահմազյան, տահայ տուրումնատը քի օգնյ. հիլայ էտաճար, չունքի գզկարտաշի Թահմազյան. (12) պոյուկ էվլատնյ. վերմի՝ խամիխի, պիր քերէ ինանորմշտը, մէյլի վերիպ գապլ վերտը Թահմազյան. հիլանյան.:

Օլ ֆարմանլար գէթողտան սօրայ, շահման պաշլատլար իչ-կի իչմէ, պէշ պատա. իչարիքան, օն իչտի, վա շահայ իչտարը, թա պէշ գունայ քը. պատայի պօշ քօյմատը, իչկիտան կեօզ աշտրմատը, թայ քի **Գզպաշ** տէվլաթնտն, նէ գատար խանլար, վէ պէկլար, վէ օլամալար վարիսայ, տէտիի կուն հեփսի կէլիփ ջան օլտուլար: Կեալըփի հեփի **Մայտապաթտայ՝** քի **Բավիանտատը**, սաֆալը պիր եերտը, պիր կուզ. քեօշկու վարտը, չի-մանգեր մէյտանը, հավասի կուզէ, օրատայ հեփի սափ-սափ տուրտուլար: Օրատայ օլան, տէտիիմզ քօշկտան Թահմազյան. օլ մէյտանյ. չըքըփ, ֆերմանիլեն կէլանլարը հարքաշ եերլի եերնոյ. տուրումնատու, սօրոյ քի, պուլու՞րսնգ. սզի նէ իչին կեաթրտմ, տէտիլար խայր խանմ պիլմէյի: Հիչ թնմայըփ, կիրտի քեօշկուն իչինտ, գունաղլարփ Շահ Թահմազյան, վէ տիշխարը չըարքի, օլ չիմէնգերն ուգերնայ մէտի մուտանմ, գայ ազլը եաթրտը: Կէլեն տատկէրի պաքտուլար քի թաճ պիր եանայ (13), Թուման փաշա գունմուշ, ուստու պաշը չըքին., վէ պուլաշը, եաթըփ տուրիեօր չի-մէնգեր ուսանտայ, ըքրաի եթտիլար Շահ Թահմազյան., գրայ փէք ըքրավայիալէ հալիլիլեն կեօրտիլէր: Օլ տնմ Թահմազյան. խանլար., եօլամէլարյ. վէ պէլլէրէ պաշլատը սօյլամայեայ քի, սիզ պու շահիլէն վէլայէր պէճերէնմէփնգ, վէ պու շահիլէն վիլայէթ-տան տուշման չըարճաթնգ, վէ անտն սօրայ, օլտուլան չօյու-դուլան սզտէ ոահաթ էտէճէթիլի: Օնլարտայ հէշ վերմայըփ տուրույեօրլար: Թահմազյան քէքրար ճէվապ էթտը քի, պէնի տիլէլին սզտ տէրիմ, պույուր խանմ տէտիլէր: Պու պիզմ շահմզ տահա տէլիգանը պիր չօյուկար, պունու հափս էտարիմ, փաթ սզնիլէն պէրապէր չալըշըք, վէ տուշմանլարմզի վիլայէթմզտն գուարըք, վէ օլ գեմանայ տաք, շահմզն ազլտայ պաշնայ կէլի, կէնէ եերիմէ օթուրտուրու: Պու ճէվապայ հէրքէ ոահգի օլուփ, գայիլ օլտուլարը կիպի հէմէն թաղթաւանայ կօյալար Շահ Թահմազյան., եօլատը **Մավզուվր**. շահրնյ.՝ հափս էթտը, վէ քեանտը համշէլարման պիր ատնմ պէլլամայեյ. թայըն էթտի, գայրի ատանայ ինանմատը: Վէ գառնի, չօյուլարը, պիր գունան սօրայ արտսրայ եօլատը: (14) Շահ Թահմազյան. ազլը պաշնայ կէլտիքտէ, պինպաշնայ սօրտու քի, պէնի քիմ կեօթրիեօր., պին-պաշը ճէվապ վէրտը քի, տուսազն. շիմ., շահտայ պիլտի պաշ-նայ նէ կէլէճէրնի, հէշ թմատը: Վէ օլ պինպաշը քի շահը պէլլէ-մէյէ թայըն օլմուշտու, Թահմազյան. հէմ ազրապասը, հէմ վիլա-յէթիլիլար:

Էօյ ինտի հոքմաթ Թահմազյան. էլնոյ կալտը: Շիմտի պաշլատը **Օսմանլը** իլեն ճէնկ էթմէյէ, վէ պարշտը, վէ եերլատը շիարլարը, քեանտի ռըգասիման **Օսմանլը** վէրէճէր օլտու, վէ **Մօսկօֆնան** ճանկ էթտի՝ **Կիլանան**. չըարտը: Լաքին պազի գալէլէրնը՝ ասքերի օլան **Օսմանլը** վերմանաթ խտատը՝ գանճ. պիլանաթը պէրապէր փատիշահ վէրմշ, ամա պգ. վերմէյիզ տէ-տիլար: Թահմազյան. օնլարման ճանկ պաշլատը, փատիշահ-տան քէքրար հաթիմ հիւմայիլէր կեաթրտը, օլ գեման գալէլա-րի պօշալտար:

Թահմազյան. էլչի թէտարիքնտայ օլտու, չէթտի ասքերնի կէթտը **Մուղան** չեօլնայ: **Մուղան** Չօլնոյէ, պիր տօրտ պէշ պին քեանտիմէ մահրէմ **խորասանլը** օլանլարայ տէտի քի, պէն սզ չօյլէ պիր շէյ էտաճարնմ, սիզ օյուտ վէրտիլմ կիպի սօյլէին տէ-տի, վէ օյուտ (15) վէրտի, հար նէ մուրտ. էթտի իսէ, վէ կենա էթ-րաֆու էրնաֆ եօլամանը, վիզարասնյ., խանլարնայ, պէլլէր-նայ վէ պիր ազտայ սեօզ սահպի. վիլայէթ պայնէրնէ ֆերմանլար տաղընտի խաթէր էտայ կէթտի: Օնլարտայ, եանի էլլէրի միմ-վալ եուզրէ, կէլըփ, եուլամասը եուլամայիլէն, խանը խանիլէն, վէ պէլի պէլիլէն օլ **Մուղան** չօլունտայ տուրտուլար սաֆ-սափ: Թահմազյան. տէտի սզի նիչուն չաղրտմ պիլիթսիմի՞զ տէտի, ճէվապ վէրալար քի պիլմէյըք խանմ: Իշտայ տէտի, տուշման-լարնըք վիլայէթաթտան չըարտըմ, շիմտն սօրայ տիլիթ տի-զէնիլար պէլլէր, եմմիլիթար, վարն շահմզը չըարն, պէնտէ վի-լայէթմ. կիտէլիմ, պիր փարշայ ոահաթ էտայիմ: Թահմազյան. նէ շէլ թալիմ վէրտի, օզաթպալանայ պաշլատը. սիֆտահ ֆէրեատ էթմէյէ, էֆէնտմ. պզի. պրաթպ սան ներայեայ կիտաճէթն, պիզ

շահտայ սանի պիլլէրիզ, պիր գայրի շահ պիլմէյիզ, սէնի պիլիլիզ վէ խաթարիզ, շահ տէլի պաշլատլար վէ պատուր. ֆարեատը: Հէ-փսիտէ պու ճէվապը էշտիփ կիպի, օնպին ատնմ տահի թալիպ օլտու: Վէ օլ տուրան եուլամանտան, խանլարն. վէ պէլլտն. (16) պազլարի տէտիլար քի, հէշ պու օլամա՞ք շէյ մի, շահ տուրուր-իքան հէշ թէվաթալի շահ օլտու՞մ, շահպտէ. օլմաթտան սօն-րա: Թահմազյան. օյ խտէմէյէնլարն ճուղպի. էշտիպ, լաքին հէշ օյ ատնմէլէր, օյ մանլիստէ հիչ պիր շէյ սեօյլամատի, ամայ գարէզի եուրակնտայ սալալատը: Վէ օյ խտէրիզ տիանլարայ սօրտուքի, պէնի խտէրմիսիմի՞զ, պէլի խտէրիզ տէտիլար: Էյ չունքի պէնի խտէրմիսիմիզ, պէնի պիրար սանաթճիք մօրիլիպ վէրիմիզ տէտի: Օյ խտիէնլէրէ հափճիլի, սէնէք վէրտիլար, վէ տուվա, վէ սանա էտրփ, Թահմազյան. քեանտիլէրնէ շահ էթտիլէր: Վէյ օլ խտէյմէյիզ տիանլէրի հեփի գլըջտան գէչրտի: Վէ քեան-տիմէ պիր սիքէ գազտրտը, սիքասիմէ եազտի քի.

Միլէյի պէրզէր սալաթիմի ճիհանի շահի շահի շահան Նատըրը քրան սիքասի պուտուր:

Օնտան սօրա, ատնա Նատը Շահ գօյտուրտու: Վէ շահ օլ-տուլու կիպի, օնիքի եաշնտայ պիր գրգ վարտը, օլմայեայ քի էվլանայ վէ խտումսաղն պիրիսի գօյնունայ ալայ տէլի պօղ-տու, գրա փէք գրգկանճըտը: Օնտան սօրա կախտի վէ **Մուղան** չեօլնէն, տէտի թալիսի ար(17)գուլանըքը., չէթտի ասքերիմի **Իս-վիանլը** կէթտի: Վէ **Իսվիանլը**. կէթտը կիպի, Թահմազյան. շահ օլմաթը **խալիանլըն** պէտուքտնէ քիչունկէ կէլլի. պիր պիրիլէ մէշվարաթ պաշլատը: Թահմազյան. քէնտըսիմի շահիլա գապուլ էլլէմէտիլլէրնը աղնատող կիպի, քէնտի պէօյիլ օլտունմ գառնմ մամասնոյայ պիր մագսնը վարտը, ամասնմ գու-ճաղնտան կէթտը թաղտայ չըքարթտը, վէ քէնտի պիաթ էթտի չօյուլայ, ալնը օփտի: Միզ պուլուրսնգ, պունմ վալիտէի Շահ Թահմազյան. գզգարտաշըտը, ըշտայ շահ գզնտանտը, պէնի խտէմէյիմի՞զ, պու օլտուն շահմզ, պունա սօզունգ նէ տէտի Թահ-մազյան. **խալիանլը**: Չօյուն խանմէ սիքէ քեաստրտը, չօյուկ օնպէշ այլը, աղլէր անասնմէ մամէ խտէր, պու իսէ շահ էթմիշ թաղթա չըարտմշ, վէ պիթուն խանլար, պէլլէրի չաղրըպ, վէ տի-վան գուրուպ տէթր քի, պիլիթմիսիմի՞զ քի շահմզ նէ պուլուրիթր, տիեթր քի տօստմայ տօստ օլն, վէ տուշմէնմ տուշմէն, հար քիմ մանմ խալմաթմի էյի կեօրտիլիսէ, օնլարայ էյի մավաճիպ վէրիլիմ տէթր շահմզ: Մագսուն (18) աղլէր մէմէ խտէր, Թահմազյան. տիվան հալլանայ պու ճէվապի վէրիլ: Պիր քաշ կիմ չօյուկի շահ էթտի, **Իսվիանլըն** իչինտէ նէ գատար քէնտիմէ տավաճի վարիտը, նէ-ջալ քի սամսար կիրսա թավուք եուլաման, հէշ պիրի կուրթար-մագնշ, օյլայ կիրտի պու (**Ի**)սփիանմ իչինտէ, քեանտանի իս-տայմիանլէրիմտն պիրիսի ալինտն գուրթարմատը, օրթալը թէպ թէմիզ էթտը, վէ քեանտի քէքրարտան շահ օլտը:

Շահ օլտուքտան սօրա թէլալ չաղրտը՝ տօրտ կիմ, իփտի-տաթի կիմ չաղրթտը քի, էյէր շահի սօրաթնգ շահ չահիլարտը, իքինմէ կունի չաղրթտը՝ շահ գզպաշտը, ուշունջի կունի չաղրթը՝ շահ էրմանիլար, տօրտիմնի կունի՝ շահ եահուտիլար, քեանտի իչուն պու թէլալ չաղրտը շահ: Պէլլէրնի կունու պիթուն **Իսվիանլըն** էանաֆը չաղրտը տիվան էթտի, տէտի քի, պէն տօրտ կուն թէլալ չաղրթտմ էշի՞թտգ. մի, օնլարտա տէտիլէր, պէլի շահմ էշիթտըք, համա նէ օլտուլունու պուլմէտիք: Թահմազյան. ճէվապ էթտի քի, պէն օնան օթուրու պու թէլալ չաղրթտմ քի...

(19) և (20) *Էջերը չկան. քերթը պոկված է:*

(21)...կիտարսն պիր միմարայ կիպի միլը եափըլըտը քի գարշնայ նշան էտայ էյլէ կիտէրսն, քի միլըն սաղնա սօլնայ կի-տան. Եօլու շաշարսն: Վէ պիր իքիշար միմարասը գունունմ տօլմուշ խանտալարը վար, քի հիչ պէլի տէլի, աթըն ալաղը էյէր օրալարայ պասաճաթ օլսայ դուրթուլմաղը ալահ պիլիթ, չա-պալանտըճայ պաթար կիտար, անըն իչին օյ միլարի եափ-մշլար, էյլա քի ռուգուկարի էստղի գէման դուլլարնյ. թաթ օրթ-լուր:

Օյ իքի շահրն պիր ատէթի վար քի, **Եզտանոյ**. վէ **Քրմանոյ**. տուրէթ եափըպ սաթալար՝ համ խան իչին, համ հայվան: Մուրէթ տուրիլլէրնգ, **Տիարպաթը** գոմզը պէզի կիպի պիր շէյտը, պուտ-մուլուք, աղլըք, կեօզուք՝ հար շէլի եափալար տուրէթ ուստնյ., քի պզտայ ալտը, եա ինսան իչին, եա հայվան իչին, ամա կեօզ եերնայ վարազ տէրլէր, ճամ կիպի պիր շէյ քի կենայ օյ գունտան

չքար, օյ սիւրբէք գապլոր, օյ քի խան. վա հայկան գէյսա, տահայ եօլտայ սըլաթը. չաքմասգիմիշ:

Նատր Շահ օրոտուտ պուրտան կէշանտայ պիր քէսկին րուզկար ասմիշ, պալքետ. պին քէսաթ մալ գալմշ, քէանտիլարն մաղմայ, գօրգուտան տահա արամամշլար, քի օլմիայ խանտարարայ պաթախ:

(22) Շուրուտայ պիլմէլի քի, պալքի քէօյլքնէ վարմատան եօլտայ գալտն, պիր եէրա սափանմասն, եայ իլան քի եօլ ուզէրինտ գօնաղ էտանքսն: Վէ օրատայ ախշամման պիր տաղ կէօրուրսն՝ սաղմտայ, սապահի գալիս պաքարսն քի, օլ տաղ քի աղշամ սաղտախի, սիար սօլտատր, րուզկար կէշմիշ: Պուրման փէք մուշկուլ օլոր ատնմն հալի, այար օյ կուլար օլմասայ, գրա րուզկար օյ գուրմո գալտրըրտայ օրատայ կիպի եղղար, ըշտա գուր տարեասը իշին պու գատարմայ քէֆեթ օլայ:

Սօնրա **Քրմանան** վարտը, տօրտ կիւնէ թաք եէրիշտը **Փալանկայ**: Չալօղլու Ռուստամն ըլքնը կէօրտուր քի, Շահ Նատր **Փալանկն** խանըղը վէրմիշ օլ խանյ., քի Ռուստամն սօյման խի, ապի օրանն խանմիշ, պիզի աղմն իզրամ էթտի, քէանտախ պիր ախր պաշլը իլիտ խի, ուզմն. պօյլի, կարա գաշլի, գարա կէօզլի: Օյ ճէսաթտ, օյ պօյտ, վէ օյ կէմիքտ ատնմ չօրտուր **Ռումէլիտէ**, անճագ օյ կէօզտ իման կէօրմէտմ: Ջրա պիր կէօզու ինէկ կէօզու. ուշ կատար վարըտը, էօյլէ (23) անլիասն քի, պէն ազ սօյլէտմ, չօք սօյլէտմ: Հէմ ուշ եաշնտայ պիր էրքէք չօչուրու վարըտը, քի օն իքի եաշնտայ չօչուրայ կատր. թաղմիմն օլումուրուտու: Կէօզլէրիտէ պապասնըն կէօզլարման պօյիք կէլտի պէնէ չօչուկլուղնէ կէօրէ: Կէլէլմն քի, պու սամթն եօլարը **Քրմանան** թա **Սիսթանյ**. տաք հէփի չեօլտուր, ֆարսնա՝ կիւրախիսի եապան, թիւրքայ՝ դալիսի կիւրախի եապան տէրէր: Ուշ գուն ալանտը, սօրա գալքտը ալքի գօնաթ կէտը **Սիստանայ**, քի օնմանտայ օն գօնաթը **Գանտհարայ**:

Վար հասըլ, չօք ուզաթմալմ, **Գանտհարյ**. վարտը, տախիլ օլտուր, չօք իզգէթ իզրամ էթտի Թահմագուլու, վա Նատր, հէմ իզան գագի ասքէրի Ապտուլահ էֆէնտի գաթուշարիֆտէ, վէ **Մօսկով** Սալէ էֆէնտիտէ պիլէիտիլէր: Լաքին կէլէն փաշայ փատիշահն պէօտը միարխօռտուր տէլի, Նատր Շահ խաբէրին պիգտայ տէտը: Փաշայը թէրմուպէ էթմագ իշին, էյլէ պիր աթ թաթարիք էթմիշ քի, տիզկինին իքիշար թարաֆնտան, իքիշար ատան տուրմուշ, շահ քալքայէօր, էօյլնէ վարանը գափար, արտնէ վարանը (24) թափար, եանընէ վարանը չաքար, պէլլայ պէթ հուլու պիր հայկան: Պիր կիւն Թահմագուլ. փաշայը չադրտը վէ տէտի քի, պէնմ պիր աթմ վար, հէշ պէլէնմիթօրում, կէթիւրիլնէ շուրմա պիմնտ պար մէ շաթ արտը: Կէթիւրախիլէր աթը, մագլ էթտիլմ կիպի պէթ պիր հուլու հայկան, հէշ պիր եէրտէ տուրմագ: Աղմատը Մուստաֆայ փաշայ Նատր Շին. մագուտատընը. «Ալահ ազմիշան **Օսմանլի** տէլվէթինէ գէվալ վէրմէն, տուշմանը տախի տօտ էլլան»:¹ Դալվաթ գայրէթնի ալա ալտը՝ մաշալահն պօյուտայ ուզմն, պիմիմիլիլիտ վարմշ: Եօթէ եաննտէ, աթ ափլը ափի կէգիլիլէն վահ գալքմաթաթ, վա պիթուն Նատր Շահն թիմալարը սէյր էթմէյ, մէ շէթը պիմանը. տէլի, հէփի թաաճիստէ գալմշլարըտը տախի, աթա իքի ատմ գալարաթ շաթիմէ կէթիւրիտէ, այագի եուզանկի գօյանտ. պիր սշրատը, հէշ թմատը պասան վաղըթ պիմտի աթայ, օլ վագըթ Թահմագուլ., վէ պիթուն թիմալը շաշուար, պէլլէ պիմիմի օլուր մու տունեստայ տէլի, մէթիլմի չօք էթտար, արտայ շաշտը, վէ մէշեայ օղրա(25)տղըն պուլմատը, հանի օյ խուլի սշրիան աթ, քէտի կիպի օլտը, աթը պիր իքի տախակար. օյմաթտը, վէ անը. աշաղայ: Տէտի Նատր Շ., մաշալահն փաշայ, փաթիշահն չօրէլիմի եիէրսն, սանա հալալ օլմն: Վէ պու սէլլի պգ. կէօզմիլան կէօրտը, պիմանտուլուհահ քի շահ տէտիկի օլմատը: Վէ պիր գաշ գունման սօնրա, Մտաֆյ. փաշայ հազրէթլէրն իշին կէօրուր **Ռումուշայ** եուզ տուրտու, պգտայ գալքը շահ եանմայ՝ սագանտրլիլէն:

Պուրատայ, Թիմզն. հիլայիլէն **Գանտըհարը**, վա **Պալան** ալմասնի սօյլէլմ: Կեաթտը **Գանտըհարն** չար աթրաֆը դուլա եափտարը, տօրտ եանը գափատը, քի տշեարիէ պիր քիմնէ չքման տէլի, Սիլազիլի խան թալիմն էթրո ուստուէ, օզի վարտը **Պալխայ** պիր ալ օթուրտու, հար մա հիլայ էթտը, չարա պուլմատը, կեաթրըլի լաղմ վուրտու թայ գալանն գուլանն ալքնայ,

պարտթ տօրտի, ֆիթիլ գօյտու թայ լաղմն աղգնայ, եուրուշ էթտիլէր գալայ ուստնյ., օլ թարաֆտն թանմ թվանքիլար, օլ դուլայ տօլտուլար, ճանկ էթտար, ֆիթի քի աթտար, պարտթայ եէրիշտի գէման, պու (26) գուլա արլտը., իշինտէթի ճանկիլէր հէփի օլտու, Թահմագուլու սօլտան գալայէյ. կիրտի, **Պալխ** շահը կէլք տուշտը ալաղմէ, քի ռիայի ալահայ պաղշլայ, պէնի սէն պիլիթսն՝ սանն տուսաղմն., պէլլա տիան վաղըթ, տէտի պարիքալահ, քի սանի գօյտուն ռիայի ռիմայ էթտն, սանատ. գէվալ էօք, աման խաշլղ իսթէրիմ, տահայ պուլմատըք մէշա պին քէսայ ալտը, **Պալխի** շահն պօլիկ օլտու թիքտի խան, օզմանտա պիր քէաթխտայ կիպի գօյտու, ալտը **Պալխ** շահը օզիլան պարապար կեաթրտի **Գանտհարյ**.

Պու **Պալխ** շահը պիր կէլմն ատնմիտի, դիլպար լէնճէ, գրմըք եուզու, գամէթ գսայ, եուլամէտէ պէրապէր պիր քէօսէմ թրեաթ ատնմիտի: Չքարթուլար Նատր Շ. եուզմ., շահ տէտի քի, հէր պիրիմգ պիր իքի շիւր. գապթ էթմիշնգ, շահ տէլի թապանքսնգ: Փատիշահն տէմաթ **Իրան** շահը, **Ռումում** շահը, **Հէնտ** շահը, վէ **Մօսկով** ֆռանկայ եաքշը, քի տուշման պիր իքի պէշ շիարի գափտ էթսայ, հիշ հաճաթի տէլլ: **Պալխ** շահը տէտի, շահմ պիզէ եօզպէկ տանա-տէն մագսէտ շու քի, հէր պիրիմի(27)զին ըլղը պիրէր իքիշէր շահըր գաֆտ էթմշ, փատիշահն տէր: Նատր Շահ կիլտու, տէտի քի, գուգալ ամայ պէլլայ իշլէր էլի տէլի սգա: Վէ պիր գաշ գուն իքրամ, իզեաթ էթտը, խալաթատը, եօլատը **Պալխ**.՝ կէնայ խանըղմա:

Պունան սօրա, **Գանտհարն** ալմասնը սօյլէլմ, գօր մա հիլէլէն ալտը, օն սաքըզ ալտայ անճագ ալտը: **Գանտհար**. տէտիլէր լաշըն գայեայ, մուլալիլէր եուքսէթ, գայէթ ուզմն պիր պէթուր տաղտը, եարըսնայ կատար գալայ չափուրմիշլէր, վէ եարսիտ տշխարի քալմշ, քի լաշին գայեատը, պիր գօր քուտու էօք, օյ չէվիթմայիտէ ալթմիշ պին ատան անճագ պէճարը վարըշնը պէտաննը էթրաֆնը, պէօյլէ պիր պօյիք գալտը: Գուլալարն տիպիմէն քի պարար իսէն եուքարի պուրմուն տիշէր պաշնտն., էյլէ իսթէթտի, իշինէ գունպարայ աթարլարտի, չօչուրար օյունն օյմար հէշ հաճէթլէրին տէլիտի:

Պիր վաքթայ Ջմրուր մամիմնտ պիր շահ կէլմիշ. «Գէօպէ Եսթաֆիթ ուլլահ», թարըք. տափար էթմիշ, շափալիլէրի տէլտրմիշ, աստղալանն հափի թէլարնայ տուզմիշ: Ջիւրմուր (28) շահ տէմայրն, ասը պուտը, **Գանտհարն** իշինտէ ճէնէթ ճիանմ եափմշ, մալիտէ չօթմիշ, **գանտհարը** պգի. սեօյլէտի պու մագլը:

Գանտհարը. պիր սարսի եէրտը, լաքին գզպաշ շահլէրն վագթնտէ, **Ուլախ Պուլտան** պէլլէրի կիպի **Կիւրճու** խանլարնայ մանտայ վէրիլէրիմիշ **գանտըհարը**, Միւրվէլիզ վաքթնտէն չունի **Կուրճու** խանը վարըտը՝ Միւրվէլիզ վաքթնտայ: Եայ Միւրվէլիզ մէ շէթիլ խուրում էթտի տէրսն, օլ վագթ **Կիւրճի** պէլի պիր ահիլ գէֆգ պիր ատնմիմիշ, վարը **Գանտհարը** քէօյլէրնտէ պիր իքի ուշ գուն գէֆգ էտէր, վէ պատէհու մաշալալարիլէ կէլի **Գանտհարայ** կիրարիմիշ, պունն հէր գէման սէֆարը պու իմիշ: Մուրվէլիզտէ, օլ վիլայէթն պէճարը պիրիսի իմիշ, քէանտիմէ վաֆիր աղվան ույտումշ, եուզ ալի թանը. օզմայ դօլ դայրմշ, մաշվարաթ էթմիշլէր քի, **Կուրճի** խանը պէլլա գալգայ կէթտի գէման, գէմա **Գանտըհարայ** կիտարիլէն, պատուն վէրըք, խանը եօլտուրըք, ատաննի գուրըք, **Գանտհարը** գաֆտ էտարգ: Վէ իթտիֆարլան էթմիշլար:

(29) և (30) *Էջերը չկան. թերթը պոկված է:*

(31) ...հա հէշ գուտըր գօմագլար: Պիր գէման պէօյլէ չաշտլար, իքի թարաֆտանտայ պաքտար քի, իլանի պուլմատար: Թահմագուլ. ասքէրի թէմալի էթտի քի, չարըքլար կէլին, վէ սապահատաթ գալէլի տօյիւպ աշտրտան սօրա, գալէնն երըքք թարաֆնտան եուրուշ էտարըք, պիրեօլ գալէնն ինչինէ կիրսէթ, թէգ լարըք գալէլի: Պու թէմալէի իւզլէ, ասքէր տէ հազըր օլտու, պաշալալար գալէլի տէօկմէլէ, վէ թարաֆնը երըքլար, եուրուշ էթտիլար, մակար իշէրիտէ աղվանլար թատարիքտայ իմիշլէր, պիրուն պատան ուստլէրիմէ թաշ երղմշլար, հար պիր թաշ եուզ յօղկայ կէլի: Գըզպաշ ասքէրի օյ տիք տաղմն եարըսնա չքտիլ կիպի, իշէրիտէն աղվանլ. օյ թաշլար եուլարլատար աշաղա, ալահ կօստարմասն, տաղ տէտիքմ լաշին դայեստար., թաշլար պաշաղայ հափալանտը, գուլտը, հար պիր թաշ օն տաշ օլտու, հար պիր թաշն օն ատնմ գուր, օնիտէ եարալանտի, պաքտը քի

պու ասքեր պէօյէ բօփարլատը աշաղայ, պաս տիարսն պիր գորբոյվզ., օյ գալէն տիպի թօրփաղ տէյիլ քի թաշ (32) պաթայ, լաչին դայեայտը, թաշ տուշանտայ հավալանը, տուշար օն թաշ օյր, օյ սապապտան օյ դարթար գրգուն գզպաշայ: Օյ գին թայ աղշամայ անճաք լէ վա եարալի տէշըտը օրտուեայ, օյ կիմն ալանատը գալէյի, վէ պաշլատը հիլէ տիշինմէյէ, գալէնըն իշինէ էլի իրսալ էլլատը, քի Հուսէյն խան կեալսն պէնէ պուլուշսն, էլիմտէն կէտիի կատար օնայ իքրամ էտարիմ, վէ հիշ գարարմ եօք, ատէնէրիմն տալիս վարիմնէ ռազամ էօլարմ, անտշարթ էտալիմ գարարմ տօգանմայաճաղը իշին, եօքսայ իքի մուսուրմանը պիրի պիրիմէն տուշիւրմէք լայեգ տէյիլտը, վէ տուլտում քի գատնգ զախրանգ տէ չօքիմիշ, ուշ տօրտ սենալք գատար վարմշ: Էյ ինտի Թիմզգլ. կիտըր տերսիմիգ, կիտէնէրտէն տէյիլիմ, վէ օնպէշ իլատաք պաքլարմ, թայ պու գալէյի ալմայիմցէ կիտաման, տէյի խաքեր էօլատը իշէրիէ: Օնլարտայ հէփ պիր երտա կէմիշլէր, քիմի մագուլ, քիմի ֆէնա կեօրմուշ պու սիւգու: Վարհալ տէմիշլէր քի, Թիմզգլ. ռաղամ եազսն, օգ (33) մօհրուր իշինմէն օլսն, պգ գարար տօգունմայաճաղնայ ետմին էքսն, պգտա ինմանամ տայ էօյլէն վարըրմըգ տէտիլէր, վէ էլի պու խաքերի կաթրտի: Թահմզգլ. տէտի քի փէք մաղուլ, ռազամ եազսն տէյի ամր էքտը, վէ ռաղամ եազտը, ետմին էքտի Յուսէն խանայ, խանլարայ, վէ պէկլէր, վէ պիթուն գալատայ օլանլարայ մինպատ գարարմ տօգանմաք տէյի եազտը, վէ էօլատը: Օնլարտայ օգուտուլար, վէ պաքլար, պէգէնտիլար, վէ տէտիլար քի, Թահմազգուլունմ խաք փայիմնէ կիտարըգ: Սապալ օլտուքտայ Յուսէն խան ախր փէշէշիլան, պէլլարման, վէ ուլամասիլէն կեալտի Նատրմ խաք փայրմյ.: Թահմզգլ. Յուսէյն խանյ. գաֆտան կէտրտի, աֆէրիմ պարիքալահ տէտի, վէ պէկլարմատայ. խաք կէտրըպ իգրամ էքտը: Շիմտէն սօրայ պէնէ խզմաթմտայ օլն տէփի, այտայ էյիքիշլար դշ. օլօֆայ պաղալտը: Օնլարտայ էֆէնմ տէտիլէր, սէնի ճան պաշիլան գուլուք էտարըգ, **Գանտըհարը** թէպիմ էքտլար Նատրյ.: Վէ Յուսէյն խանայ պիր գաշ գունտան սօրայ տէտի քի, սէնի շահրմզայ էօլիխաճաղմ, խան տէտի քի, էֆէնտիմ նէ իշին: Թիմզգլ. (34) տէտի, շահմզ ռազամ եազքի պզայ, վէ պուլուրմշ քի, Մուրէյիգ օղլու Յուսէն խանը էշիտմ, քի **Գանտըհարը** սգէ թապիմ էքմշ, վէ եաննգայ կէմիշ, մասըլ ատէմտը կեօրէիմ տէմիշ, օնին իշին կեօնտարայճէյրմ տէտի: Հուսէյն խան տէտի, էֆէնտմ աճէպ պզա գարարը տօգնմաք մը: Թահմզգլ. տէտի, հիշ գօրքմայ սան օնուն սանա գարարը տօգունմաք: Էօլատը Հիւսէյն խանը **Սափ-գուվար** շէիրմայ, շահ Թահմազն եաննէ, վէ պիր գաշ եուգ ասքեր պիլապիմնէ գօլտու, վէ արտնտայ պիր ռաղամ էօլատը, քի սանա Միւրվէյիգ օղլու Հուսէյնի էօլատըմ, սանի(ն) փէտէրի վէ գարտաշլարընի օլտուրէն վէ պիթուն վալայաթի խաքայ էտէն պունուն պապասիտի, ինտի սէնտէ օնլարն հայիֆի պունան ալասն եազտը, վէ էօլատը: Շահ Թիմզգլ. էլիմն Թիմազգուլունմ քեահատի կիրտիի կիպի օգիտի, տէտի, պան մէլէյիմ Մուրէյիգ օղլու Հուսէն խանը, քեանտսի պէնէ հափս էքմշ, վիլայէթմի ալմիշ, հուքմ, հուքմաթմի քեանտի էտիէօր, պիր տա տիմ(35)սիգլէր իւգէրմն մուպաշը թայրմ էքմիշ, հափստայ ֆաքրըք չաքիէօրըմ, սեօզմ կէշմիէօր, քեանտիտ պիր Միւրվէյիգ կիպի գալըմ, գալմ պանայ Միւրվէյիգն օղլունու կեօաքի պիր շիքար էօլայէօր: Իստար քի պանայ պիր էլիլիկ էքսն, պէնի պու հափստան գուրթարսն, շահիք քեանտմն օլսն: Պէնէ պիր եր կեօտէրսն, վարայրմ օղլու, ուշաղմիլէն պիր գուռու էքմէք էէյիմ, շուքը էտէյիմ ալահայ, պանայ թայիմ էքտիի քեաֆիլիլէրմն եուգունը կեօրմէյիմ տէյի, ճէվապ էքտը շահ Թահմազ Թիմզգլունյ. չափարմայ: Չափար Թիմզգլուն. կէմէտէ, Յուսէն խան եթիշտը Շահ Թիմզգլ., կեօթուրտուլար հուգուրունայ, քիմտը պու տէտի, տէտիլէր շահն Միւրվէյիգ օղլուտուր, պուլտը քի Թահմազգլուն. Էօլատըլ ա-տէմտը, գօվու վէրտի, հէշ պիր շէյ սեօյլէմէտէն, Հիւսէյն խան տշխարը չքտղի կիպի, ալանտան սիքարիշ էքմիշ Թահմազգլի. քի, շահ Թիմզ. Էօլտուրմէգ իւէ, պիր իքի սահաթը էօլ ուգատնգ, սգ. օլտուրուգ, վէ տէտիի կիպի օլտուրտուլար Հիւսէն խանը: Պու չափար Շահ Թիմզգլ. սօլլատիի, վարքի Թիմզգլունայ. տէտի, էշտան վաքտի (36) եուրակնոյ. դարազ պաղալտը:

Կէլէիմ քի Թիմզգլ. **Գանտհարը** ալտըտան սօրայ, գարշսնյ. պիր տուգ եր վար, քէնտի պիր **Գանտհար** եափմիշտը,

Գանտհարն. հաղըն պօշարտը, հէրքէշէ եր պաղշլատը, օրայեայ տօլտուրտու, վէ էսկի **Գանտհարը** տիպտուգ էօյլէ եքքտը քի, ա-ճէպ ալանտան գալէ, էվէր, վէ շիար վարմըրմ, պէլիսգ էքտի, վէ իշինտէքի օլան մալը. ըրգզը պտի, միգամ վէրտի, վէ սօրա քենտի ասքերնի չէտի **Հիմտէ** տօղլու եուգ տուրտու:

Թահմազգուլու **Գանտհարն** միգամի վէրտըտան սօրայ **Հիմտէ**. կէթմայէ. մուրգ. էլլտը., իփտիտայ չաքտի ասքարնի **Քէլաթյ**. վարտը: **Քէլաթ** տէտիկմ այնի **Քեարքուտ** կիպի պիր մէմէքէթտը, այար գալասը, այէր հավասը, էյէր մէմէքէթի պիրտը: Պիր տաղն թափէսնտէտը, օն պին աղվանը վարտը, Թիմզգլուն. եուրիշ պուլուրտը, օն պինիտէ գալատան տշխարը չքտլար, ճանկ էքտիլէր, գուրշունլարը թիւքէնտի, գլըճ էքտիլար, գիլըրարի փարէլանտը, թուֆանկ գօնտաղի իլէն ճէնկ էքտիլէր, գօնտաղլարը փարէլանտի, թաշ իլէն տեօշուտիլէր, հէշ ճէնկտէն եուգ (37) չափուրմատլար, թայ քիմ հեփիմի օյ ճանկտայ հէլլաք օլտուլար: Ամա գզպաշտանայ. չօք ատմն օլտու, օն պին աղվան ասքերնտէն նէ պիրիսի գաշտը, նէ եէսիր տիւշտու, հափսի գուլտի, պիւնտուլ. պէլլա պուլանտ: **Քէլաթն** գալէսն եքքտը, եր-իլէն եէքսան էքտը, վէ օլ աղվան ասքէրն պիրիսիմն գուռունայ գաֆասնի կեօրտմ, թէփէսն օլտմ՝ իքի գարըշիտի:

Չքտը օրատան **Մահմուտի Ղազմէվէշ** վարտը, վէ պունլար գարշի գօմատիլէր, հէման ռայվէրտիլէր, **Մահմուտի Ղազմէվիլին** թիւրպէսիմն գիարաթյ. կէթտը:

Օնտան գալքտը **Քեապիլէ** վարտը, պիր չափը էօլատը, օղլունը իստէտի, մուհասէրէ էքտը: **Քեապիլտէն** հէշ քիմսէ գարշլա-մատը Թիմզգլունյ., եէտի սաքիգ կուն օթուրտուք, սաս սատայ եօք: Թիմզ. խայալ էքտի, աճէպ պու **քեապիլիլէրն** հիլալարի՝ մի վար տէյի, օնլար իշէրիտէ օթուրույէօր, պըգ տըշխարտայ: **Քեապիլն** օյիմնի պաղ, պաղաշտը, փէք գիատէսիլէն աղաճըք, գայէթ գիատէսիլէն միւֆէրիի պիր եէր, վէ օնն իշինտէտը **Քեապիլ** շահրի, հէշ աղաշըքտան կեօրմմաք: Պաշլարտը Թիմզ. ա-ղաճլարը գտըր, վէ գալէյի պիր ագ եէր մէլտանյ. չքտի քի, օրա-տան կեօ(38)րիւնրիտի., գալէնն գարշսնտայ. պիր գաշ էվ վա-րտը, եաքտրտը, վա եքքտրտը, վէ իշէրիտէն խաքեր կեալտը քի, եարնքի կիւն ճէնկմ վարտը: Տօրտ եուգ մօլթանը իշէրիտէն տալ, գլըճ եազմշլար իյիքմի պէշլար դըշայ., Թահմազգլ. թատա-րիքտէ, վէ պունլար էրթէսի կիւնի պէնկէլիլը, վէ չրայը իշմէշլէր, տալ, գլըճ, գալգան ալէրիմտայ եայեն գալայ գաթուտունու աշ-տլար, տշլարը օղրատլար: Թահմզգլ. արի ճէնկշիսի գաշմաք վէր-տը, պունլար տօրտեուգիտէ եայեան տուշտիլէր էնքսասիմնէ, ա-ղաճըքտան մէլտանյ. չքարտլար, վէ գզպաշլար օլ գատար գաշ-մաք վէրտլար քի, թայ օյ ֆաքը սաթիսօշ, վա շաշկն մուրթանիլէրն շէիրիլէրնտէն ուգատըպ, օլ սահաթ տեօնէկ չալտլէր, տօրտ եուգունիտէ տէրտիլէր տէվշուրտլէր, օլ մուլթանլարտն. իքի թա-նէսի տուտուպ կեթալար, իշէրիտէ օլան իշլէրի խաքար ալտը տէտիլէր: Նէյնարսն շիարի թասիմ էքտիլէր Թիմզգլ.: Տօրտու քի, հանի՝ պու շահրն խանը, մէյէր պու շահրի թասիմ էտան խա-նըն քեաթիտուտաթիմիշ: Տէտիլէր քի, շահն **Ճէլալապաթայ** գաշ-տը, վէ Թիմզ. եէտի ատմն (39) էլի էտըպ էօլատը, կէլսն տէյի, վարտըլարը կիպի օնա իգրամ էտարմ: **Քեապիլ** խանը պու էլի-լէրն ալթսն օլտուրտու, պիրիսիմն տէ պունուն, քուլաղնի քեա-տի, էօյլէ էօլատը:

Թահմազգուլունայ պիր տարգնըք կեալտի: Օլ սահաթ, օղլուն. քի չափար էօլամըշտը արտսնայ, կեալտը փէտէրնյ. պու-լուշտու., օղլու կեօրանտայ չքարտը էշքարայեայ տէտի, օղլու պէն **Հիմտէ** կիտիէօրում, սէնին իլէն պուրաճքտայ պարապէր գալըր հասքէթմի տօյայրմ, վէ էօյլէ կիտիմն **Հիմտէ** տէտի: Տուշ-տի պօյնմ., իքի եուգնը օփտի, վէ ալտը օղլունու քօլպօյնը օլուպ հէրէմիմէ կիրտը: Արթը կզիմ հար նէ տէտի, նէ կէլտը մապէն-լարման, օնը քիմսէ պուլմատը: Մէյէր տէնէ քի, օլ հարթմտէ օղլունէ տէփի քի, գաշ իտրսն շահ Թիմզգլ., գաննը օղլունը հափի օլ-տուր քի, մէլտան ինան սօրայ սանա գալսն, պէն **Հիմտէ** կիտէ-րմ, կեաթի տօնմակմ նմալմար.: Մանան սօրայ օյմնէ սանայ տօշակ տափասի: Վէ էյէր օղլունը սօրարսն նէ՝ իշ ուստնէ գօյ-տու, պէլլար պէկի, վիլայէթ մաղալը էքտը՝ օթուպիմն ասքէրիմնէ վիլայէթիլէրի կեազսն միգամ վէրսն, էշքարտը պու ի(40)տի: Կզիմն սօգուտէ ախլմգ պէլլա քեաստը քի, սքքարշ էքտը շահ Թիմզգլ. օլտուրյ., ինատըպ պիր հարըրիտը:

Գանտհար ուսումն., քի եուրուշ կիտանայ., քի օնլար քաշ-լան գզլապաշը չօք գոտլար, օյ ինստ սագլատը, **Գանտիք**. իյիր-միպէշ պին ատնէ կեօթորտու, մալաջպի եյիրմիար դշ. այրնայ, պու **Պարզ** գալալար քի պտը, հար նէ տօյուշ, քի օլտու **գանտիքը**. իրալը սալտը, օյպիլիլը կեարիտան մասաղի թայըն էթտը, եուգ տօնտարանը օլտուրիտի., պէլլայ էթմայինան հաֆի թուքաթը, **գանտիքը** պիլիսիսնէն սուվալ էթտմ, **Թիմգ. Հնտտն Իրանյ**. կէլանտէ տէտի քի, պիզըմ ասքըմգ. իյիրմիպէշ-նգիմտն ուշ պին օլսաք քաշ չաթլար:

Պիրտէ հանգսի մնէլէթը, քի պլըտը, օզնէն պիր քեաթ-խոտյ. վախան օրատայ թիքարըտը, կէլարըտը, քի գախարաթ հէր մնէլէթտնէ կէլէխո:

Օղլու գախար եուգ տութտու **Իրանայ**: Թահմագգլտյ. աս-քէրի չէթի, **Ճէլալապաթ** ուստունէ վարտը, **Ճէլալապտ**. տէտղն պիր ասը եթիմիշ, հար նէ հիլէլիլէն **Ճէլալապաթը** ատը, օլ խա-նը էլէ կեաթըտը, վէ օլ խանը գազանտայ գայնաթը, վէ օլ շիարը (41) հաֆի գլընտան կէլտի, թայ քի քէլսիլիլէն քէտիսի, վէ պիլիլն օլ վիլալէթի արէշէ վուրտու, պէլլէ երքտը քի, տիարան հէշ ալմտնէ պուրատյ. վիլալէթ եթմիշ, պէլլէ էթտը քի, հիշ եթի-տէ պէլի տէլիլիտի, կէթանլար թանգլալ քալտլէր, աճպայ. պու-րատյիմիշ. **Ճէլալապաթը** մանամէթտը:

Լաքին սիգէ պիր աճպիպ շէլ մագլ էտէիմ, ֆիքըմգտան չքտի քի, եթիմտէ տիայտը: Պու **Քեապիլ** շահրն իչիմտէ օն ալըր թօփ վարտը, **Թէմուրի Լէնկ** քեանտի տեօթտուրմիշիտի, էօյլէ տիլար., էօյլէ մէվգուն, էօյլէ կիզէլ եօթտի, պիթուն ուստլէրի ռումի քալիմիլէն օյմայ, էօյլէ սանրսն քի, հէնիգ տօթտուրմշ, սաֆի թունտն տեօթմէ, հէր պիլիսիսնիսն օյօլը 15 օնալըր արշըն վարտի, պիզտէ հէր գուն սէլրնէ կիտարըտը: Պու թօփլարն պիլիսիսնի, չօք մուրտ. էթմիշլէ՝ **Քեապուլը** ատնէլէրի, գալէպ չըարսնլէր, **Թիմգն**. ասքըմէ արսնլար, ֆանտնը պուլմամշլար: Մուրատ էթըր **Թիմգլլ.**, քի **Իրանյ**. կօթուրէ, օտայ մունընըր պուլմատը, լա իլան գալտը, հէփսիլիտէ օրատայ փարէմ-փարէմ էթըր, գայրի ուֆաթ թօփ տեօթտուրտը գօրքուսունտան, գրա տահի իչէրիէ կէտանայիտի, օյմայեայ քի օլ աճպիպ թօփլար-նան քէնտանայ պիր օյին աշնլար:

Վէ պու **Ճէլալապաթ** շահրն եթիլիլէն եթ(42)սան էլլա-տիքտան սօրայ, **Խաթըր** պօղագնէ կէթըր, վէ պօղագն օյ պաշ-նան, օյ պիր պաշատաթ էյիրմիտօրտ սահաթ չէթըրտը: Պօ-ղագն օյ պիր պաշնտայ Նասըր ասըր **Փէշավուր** խանը ասքէրի-նի չէթմիշ պէլլէրիտի:

Կէլէլիմ քի **Թահմագլլ.** օղլու քի մայիպ վէ պէլլէր պէկի օլտու, եուգ տութտու **Իրանայ**, վարտը միգամ վէրայ, վա Շահ **Թիմգ.** օլտուրտու.:

Նագլ էտէլիմ, **Թիմգ.** քի **Հինտն** տօնտը **Իրանայ**, պանտայ ըաղան պլտմ եուգ տութտմ. **Բունէ**: Կալտմ **Սափգուվար** շէրնէ, քի Շահ **Թիմգ.** օրտյ. տուսաղ էթըր, վայ օլտուրմաղըր պիլմէգի-տըք, պի գաշ գուն թօթուրտ օրատայ, պիր Միրգա Ալի ասըր տօտ պուլտուր, չօք աշմալըր էթըր պգիլան, պգտալ խաթար ատըր Շահ **Թիմգն**. օլտուրմայիլի: Տէտի Յարութի կարտաշ, սօյլանագիտմ, ամայ պագըմ. սէն **Օսմանը** էրմանըլէրտէնսին, սըր սագլարսն, գրա տիարմ կէթ, մալ միագ իշ օլտու: Օլ վաթք քի պօղագտայիտգ., **Թիմգ.** օղլու **Սափգուվար**. շիարնան պէշ սիաթըր եօլ ուգագայ տուշտու, օրտուսունու գուրտու, վէ պին-պաշանըն պիլիսիսնէ տէմիշ քի, վար Շահ **Թահմագլլ** օղլունու, գարըսնը հարէմտէ օլտուր վէ քեանտսնիտ սապահ էրքան (43) չըար վէ պիր իքի սահաթըր եօլ կեաթ օրատյ. օլտուր: Պինպա-շիտայ ճափալ վէրըր քի, հալա պէն Շահ **Թահմագլլ** չօրէլիլիլէն ահեայ օլմուշ պօյումիլիլէն, պէն օնայ կունահքըմ., ելէլիմտէ հազկը վար, գապիլ տէլիլ, աման սան պէնի օլտուրասն օնըն ու-ղուրնայ. գաթիլտը, օլտուրուն պէնի, օլտուր քէր պէնի էօլէ իշէ սալմայ, շահ փէտէրիլիլէն տույուրտայ օլտուրէնէր տէլիլիլ, եօլ-տուրասնտէ պէնի պէն օլումիլ իրթիքեայ էտարիմ սանայ, թա-քի պէն օյլէ ատնմէ գլըն չէթմէ: **Թահմագլլ.** օղլունու տարըլտի, տէտի հէլ խուրումսախ սեօզմի տէլմէմէն, տէտի ջալատ կեալ-սն: Պու պինպաշըր հիշ թնմատը, պու գափալի տուրտը ջալատ գաթըսնէ: Սօրա էանմայքի տուրանլար թիմայ էթուլար, պին-պաշիլի եօլտուրմէտը: Սօրա **Խորասան** քիւրալէրնտնէն պիր քուրտ պիպաշը. չաղտըր, պու գուլուղ օնայ պուլուրտը, պու

քուրտտայ պօրն ալտը, պէլի խանմ պէն եօլտուրտմ, վէ կեալտը պու քուրք պինպաշը, պիր գաշ ատնմիլէն կեալտը կիւրտը Շահ **Թիմգն**. հարանընէ, տէրտմէնտ Շահ **Թիմգլլ.** տույտու պաշնէ կէլէլէլընը: Իփսիտայ պու քուրտ, պէլ ինսաֆ Շահ **Թիմգն**. օղլու-նու ալա ալտը եօլտուրմէլէ, Շահ **Թիմգ.** պաշալտը եալվարմա-ղայ, աման տէտի պիլիլիլէն պէնի, վա էլիմիտէ եօլ(44)տուրա-նագլսն, լաքին շու օնիլիլի եաշար օղլումայ քիլմայ, վէ օլտուրմէ, վար կեօթուր օզնայ քեօլէ էթ, գուլ, վէ խզմաթքար էթ, գրա պիր վագըք օլտուր քի, պու սիգէ չօք իգտիգա էտար, եօլտուրմայ տէլի չօք միագ էթըր **Թահմգ.** Շահ **Թիմգ.** տիլմէմտի օյ քեաֆր մէր-համէթգ քիւրտ պինպաշը: Օղլուտայ մասըլ ֆարեստ էտար-տը, վա եալվարըրիտի, աթասն մանանն ջիլէրնի փարան-փա-րան օլտուրի, օլ սիաթ օղլունուն ֆարեստը էլիտանտայ օլլարն գօյրլի օղլանն թիման էտարիլտը., օլ վագթոյ. թաշտանտայ եաշ տօլըտը: Պու գալմ քիւրտ, Շահ **Թիմգն**. կեօզնէ եօլմտայ օղլունուն պօյունուն վուրտու, էլիլտէ պէշ, օն գունտն սօրայ տօղանաղըտը, օնըտայ գառնըր երթըր, Շահ **Թահմագլլ** չըարտըր **Սափգուվարտան** պիր իքի սահաթըր ուգաթ պօյունուն վուրտու: Պունի պգայ աղիլայ-աղիլայ մագլ էթըր, **սապգուվար-ը** Միրգա Ալի տօստմգ, իշտա Շահ **Թահմագլլ** օլտուրմաղըր պէլլայ օլմըփ:

Շիմտի կեալպմ քի **Թահմագլլ.** չաթտի ասքէրի վարիտի պօ-ղագլտայ, օրտուսու գուրտու պօղագն պաշնտայ, վէ օյ պաշն-տա Նասր Խան պաթլիէթ: **Թահմագլլ** (45) հալալ էթըր, աճպայ մա՞ հիլէլիլէն պու պօղագլը կէլմ տէլի, գրա պօղագն իչի անճաթ քի պիր արթը, եա պէշ եօլտան կէլար, օնան արթը կէլմէգ: Պու պօղագլ տէտիկն խտարսն քի **Հինտ** վարսան, հա-նուգ օյ պօղագլտան կէլասն, տահա եթ եօթըր, թանմա լաչին գայեայ տաղտը, տաղմտէ նէ ունի վար, նէ պունի: Օլ էանտէ պիր ճասուս կեալտի, տէտի շահմ սգէ կէլմէթը պիր եօլ վար, ամա փէք սարփտը: **Թիմգ.** տէտի ներէ՞ չըար: Շահ. տէտի Նասր խանմ պէլլէտղի եթիլմտնէ պիր պուլուր, եախօտ իքի սա-հաթ իլէրի՝ եօթէ թարաֆա չըար, տէտի ճասուս: **Թահմագլլ** սիվալ էթըր, փէք սարփմը՞տը: Ճասուգ տէտի շահմ եայեան ատնմ կիւրտը, արլի կէթմէլըն մունըրունու եօթտուր:

Թահմագլլ. օլ սիաթ չարըլար կէլտար պալարայ, պօյ-տալար. գափուրտուպ, վէ արլարն եթիլիլարնըր ալըպ, գէճա օլ սարփ եթրտն, նէ ագեաթիլէն, սապահայ իքի պունուր սահաթ կէլտը, կեարի թարաֆտն տուգէ չըալար **Փէշավուր** խանըն պաթլիան եթն կէրիտն: Պու **Փէշավուր** խանընըր ասքարիլէն պօղագլտայ եաթիէթ, հէշ գալըպի մի **Թահմագլլ** պու պօ-ղագլտան սէլմէթ իչէրի (46) կիլը, սօյունուպ սաֆայիլէն եա-թիէթըր, հէշ ումուտ էթմէլլերիտի, քի **Թահմագլլ** օլ տառ եթրտն կէլմէլ տէլի, վէ **Թահմագլլ** նէ գատար ասքար կէ-թուրիտիլիլէն, ճիւլէնէն թանպէն էթտի, վա տէտի, էլ իմտի կիւն պու կիւնմտուր, սահաթ պու սիաթտուր, ալար պօլսաթ պիրը-մգտէ գուրթուլմայ մունըրունու եօթտուր, վէ տուվաէնա էթտար, արլարը պիլմտիլէր, Նասր խան ասքէրիլէն, վէ պօղագլտայ եա-թիէթըր հիշ խաթարլարըր եօթ: **Թահմագլլ** կեալտըր եաթփուրըր եթիլմէ, հէփի պուլուն. **Հինտ** ասքէրը գըտըր, վէ **Փիշավուրին** Նասր խանըր տէ եարալանտը, ուշ թէփէ թէլէ երղտըրտը, վէ պու-նան սօրա պօղագլըր աշտը, օրտուսունէ խաթըր էթտի քի, օյ պօ-ղագլտան կէլիք կեալտար, պօղագլ պու պաշնտէ օրտուսու գուրտու, ուշ գուն օրյ. քալտը, իշ կիւնտն սօրայ **Թիմգլլ**. տիվան էթտը, օլ Նասր խանը կեաթըր հուգուրունէ, վէ տէտի, խան էլի՞ աշտը պօղագլը: Խան ճէվալ էթտը քի, եօթ շահմ էլի-տիլիլէն մէրտիլիլէն կէլմէտն: **Թահմագլլ** տէտի, կէրէթ տե-տն խան, պու պիր պօղագլտը, (47) անճաթ պիր քէրե հագրեթի Ալի ֆէթ էթմշ, լաքին հիլէլիլէն իլիտիլիլէն օյմագ, վէ խանայ իք-նամ էթտը, ամա եարալանմշտը, ճառահ թայըն էթտը, ուշ կիւնտէ սաղալտը, քուրք կափտան կէլտարը, վէ կէնէ **Փիշավուր** շահրն խանը էլլատը:

Եթէլ չայընէ ատնմ թայըն էլլատը, ջալիլէր պաղաթարտը քի, կէլտը օրատան, հանգսի շէլէր քի վարտըք, ռայ վէրտլէր, իչիմէ ատնմտէ գօյրպ կէլարտի, օլ շիւրէրն. ասընըր գէլմմգտէ գալմտը:

Ամա **Ճէլիուն** չայիմէ վարտը, քի **Քեշմիլ** արքար, պիր պէտուք տիլիլ, էնիլի տիարսըն **Բահչա** գաթուսունտն **Գալա-**

թայ գատար վարտը, լաքին **Քեշմիթուն** պիր գաչ գոմագ պերի ճսիրիւր, թոմպակըր, կամիլըր եսփտըրը, պիզ էոյլէ կէչտիք:

Օնան. տահա **Լահոնայ** վարմատան չարխաչնգ Հանի խան՝ չունքի իրալի կիտըր. Պիսատուր խան թեզ ֆարման էոյատըր քի, կէլն կիրին շահրայ, տուշման կէլիեօր, օյմիայ քի սիզէ պիր սագաթիք օլայ, օյ ֆարմանէ հէրքագ գուլաղաստը, կիրտի շահրայ, հարքիմ գուլաղաստը, Հանի խան օնլարայ եթըրտը, գարշու գոյտլար պունայ, պուտայ պիրագն գըտըր: Սօրա թհնգզլւն. պիր ճատսա (48) տէտը քի, ալկահ օլ շահն, պունա Պահատուր. խան տէրլըր, սաքսան պին աթլըիլեն եենըր, վէ պինըր, գրա պու **Հինտ** եանլարնտան պիր քեսկին խանտըր, ատըր սեօյլէնի **Հինտ**: Թահնագզուլու տէտի, ալահ քէրիմտըր, եա օնա վէրիքըր, եա պիզէ: Վարտըր պիրուն **Լահոնու** գարշունտայ չատըր գուրտըր, օթուրտըր:

Օլարտայ գալայ գաբուսուն գաբանըշ, իշէրիտ օթուրմուշ-լար, ուչ գունան սօրայ, Պիսատուր խան պիր գաչ ատնէ էլի էտըպ, էոյատըր Թահնագզուլիւ, քի եարնքի կիւն շահայ պուլաշըրմ: Թահնագզուլտայ. փէք էլի տէտի: Էրթէսի կիւն, սաքսանպին աթլըիլէն Պիսատուր խան, պինմիշ կէլիօր տէտիլըր: Թհնգզուլու տէտի, մանի տէլի, գոյ կէլսն: **Պահչէ** գաբուսունան **Սամաթիէ** գատար ուզաք սաքէրի պրաքտը, իւչ աթլը իլեն կեալտը, էօլու պիր գուրշն. մենգիլի գալտըքայ աթտան եենտի, օլ իւչ աթլըիտ պրաքտը, եայանճայ թէմնէնէ էտա-էտէ կեալտըր պուլուշտու:

Թահնագզուլու տէտի, խան սէնին իշին տէտիլար քի շէօլայ պիր իշիտ մէրտ ատն(49)տիր, ճէնկավեր, հէն սաքէրի չօք, նէ՞ իշին ճէնկ էթմէտն: Պահատուր խան տէտի, կէրչաքտն շահն, անճագ ճէնկ էթմէտնիմ սէպէպնի շու քի, պիզ իւչ գարտաշիտըք, տէլիգանըր վէ պապամգտէ խանըտը, գայէք ալիմ, ֆագիլ սատմիտի, տայիմ պզէ մասիթէ էտըր վէ տէրիտի քի, օղուլու, **Իրան** քարաֆնդէն պիր մէրտ գուիք էտնէք, պէն էօլիք, սգ. սաղ դալրանգ, վէ սիզին վագթիմիգտէ օլ մէրտ գուիք էտըպ, գարշու գոյարանգ, սըզէ չօք գարարըր տօգունը, էլէր իզրամ էտաննգ, օտա սզէ չօք իզրամ էտըր. վէ չօք թայէք, իզգէք էտար սիզէ տէլի, փէտըրմնգ սեօզի հէր գէման պու խտի, շահնգտն քի գուիտըր էթիմիգ, վէ տիւշունտմ քի, աճէ՞պ փէտըրիմն սիւօզունը տիմ-էլիմիմի, միհայէթի քէնտիմէ ինսաֆ էթմէ քի, պապա մասիաթըր տիմէնէն պօշ չքմագ, պապա սիւօզի տիմէնէն էթտըր, գէտմտէ. ճանկ էթմատն: Թհնգզուլու. տէտի, փէք մաշալահ, ալահ թահնաթ էլլան փէտըրիմն ռուիքնէ, նէ եսփալիմ (50) ֆագիլ սատմիմիշ, իշտէ պու փէտըրիմիգիմ տէտիլի ատնէ, ատնէ պէնմ տէտի Թհնգզուլի, վէ պալափուշ կէլտըրը, է տէտը, նէ սէնին փէշքէշ խտէրմ, վէ նա պիր շէլ սանըն մալիմտէն իգտիգատըր պէնէ, պէն տահի իշէրի կիտնէք, հէման պանա գատ, գահրէ եթիշտըր: Պահատուր խան տէտի, պաշմուտստնէ շահն, մալմ, մալպմ, վէ ջանմ սանն օղուրմտէ գոյմիշմ:

Վէ Թհնգզուլ. քեանտի օրտուսնէ թէլալ չարթտըր, քի վայ օյ ատնէմն պաշընէ քի, **Լահոն** իշինտէ կիրիպ պիր փարայըք մալ թալայեայ, օրտուսան **Լահոնայ** կիտիպ ալիշ վէրիշ էթմէլըր: Պէն Յարթին. պագարտա կեալարիթէն, **Լահոն** ատնէլէրիմն շահ ատնէլէրի գըրճ չէթիպ վուրարիթէն գըր փաթոտըր չտըր, խաթըր կիթըր շահա, շահ մասաղըր պուլուրտու, վարտըր մասաղըր տօրտ էուզ գատար ատնէ կեաթըրը շահն հուգուրտնէ, շահ պուլուրտը, վար սուշուզըր գոյ վէր, սուշուլու հէփի օլտուր: Եուզա գատար ատնէն (51) պօյնըր վուրտու, էլօյլէ էլլատիք-տէն սօրայ օրտու օլտու տիրիլք տիւզէնիլք: Իշտէ Պահատուր խան էլէր եալան, էլէր կէրչէք, էօյլէ պիր աճայիպ շէլ էթտը քի, հէչ պիրիմին պուտնու գանամատան սէլաթ պուլտու շէիլի, կէնայ **Լահոն** խանըրն քեանտըրնէ վէրտի:

Օնտան սօրա գալգուր տահի իշէրի ազմիրահ էթտը: Ծատա կեալտի տէտի քի, շահն իմիմտէն օրտուսիլէն չքաղ **Ծահանապատքան**, վէ Թահնագզուլու **Սէրի Հնտ** վարտը, վէ պիր գաչ շէիլի տալի վարտը, ատըր պուլման: **Սէրի Հնտիլար** վէրտլըր կէչտը, Մուհամէտ շահսէլէ եթիշտը Թահնագզուլ:.

Մուհամէտ շահ ալքը, ետտի գոմաք իրէլի կէլմշ, օրատայ մէթըրիս պաղլամշ, թօփիանէնի գուրմուշ, վէ խնտէլէր գագմըշ, վէ պուրճուր, վէ գուլարա եսփմշըր: Թահնագզուլտայ. իմիմտէն օրտուսիլէն ալարկատան գարշունէ կեալտը: Մէսէլա տիալիմ քի, Մուհամէտի օրտուսիլէն մէթըրիգ ալմըշ, **Իս-**

տամպօլտայ օթուրմիշ օլայ, **Ծահանապատայ** **Էտըրնէ**. օլայ, անա Թահնագզուլու **Իզնիմէտուն** կէլտի, (52) կեալիօր: Իգուզայ էթտը քի, **Իսկիտարէ** կէլէնէք տէ, գարշըլայ ճէնկ էտանակ իթէն, պու սաքէրնի չէրտի **Իզնիմէտուն** կեալտը, կե-օյէ **Ատալարն** էօյնտնէն **Քիչիկ Չէմէնէտ** մէթըրիգ ալտը: Կե-օյա պէլլա սանրսն քի, Թահնագզուլու քէնտի **Ծահանապատուն** չքմըշ, վէ Մուհամէտ շահ տէ, քայրըր տիարտնէ կեալմուշ կիպի, քեանտի թախտնան տահա ուզաք տուշտու:

Շինտի տերսին, Թհնգզուլ. եայ նէ՞ շէլի կէչտի Մամատ. շահն տալսնը ալտը: Մեօյլէն, **Հինտ** պուրասըր կիպի պիր թա-րաֆըր **Աղտէնիգ**, վէ պիր թարաֆըր **Կարատէնիգ**, էօյլէ պիր տուզ օվա եէր քի, սահան գաբաղըր կիպի գաբանմշ եէրէ, պուտա ա-լարկատան օնլարն էնքսէնէն կէչտը, օնլար պզի կեօրիք, վէ պիզտէ օնլարը կեօրիքիտիք: Մուհամէտ շահա իզթիգայ էտէ-րիտի քի, գայրշըլալտըր պզի, կալիպի ֆիքիթիմնէն պու շէլ կէչտի քի, կեօեայ Թահնագզուլուն օրտուսու գօնտըրտէն սօրայ, օրթայեայ ալալէրտէ սաքարիմի գրալէր: Պէլի կէնա էօյլէ օլտու, ամմա Թահնագզուլ. օլ թէտարիք կեօրմիշ քի, համ շիարտան կէլան սաքէրիլէն ճանկ է(53)տըպ քիմիմի գալըրիտը, համ Մուհամէտ շահիլէն ճէնկ էտէրիտի:

Կէլէլիմ Թահնագզուլուն օրտուսի նէ՞ գատար վարիտի տէր-սինիլ: Մէվանգ եայան ալքմըշսաքզպին, վէ պիթուն օրտու ուչ-եուզպին ատնէ վարտըր: Պիրտէ օրտուտա տշխարըտէն կիրէր, անա օրտուտան տշխարըր չքամագ՝ թայքի շահտնէ ռաղամ ալ-մասայ: Գաչմաք գաթիլ տէլի՞լ մի տէրսն, տէլի, գրա էօյնմն չարքալար վար, արտընտ ուչ, տօրտ սիսաթ կէրիտէ սիւրիմիլէր վար, վէ պու տէտիլիմիլէր կիպի սաղնտէ, վէ սօլնտէ ատնէլէրի վար, քի անլէրն էլմտէ տիւշտիլի կիպի Թահնագզուլուն. կէ-թրմէմէք գաթիլ տէլի, անընտայ խտէնիլ պէլլի պիր շէլ: Վէ հէն օրտուտայ էլլի պին արվէտ վարտըր, պունլարն օն պիմն ռուսալըր էտարտըր: Գալտըր քիմին վիլայէթնտէ ֆայշէ սէվմշ, ալմշ պիլէ կեաթըմշ, վէ քիմտէ գառսնըր կեաթըմշ, վա ճարիասի կաթըմշ, ուչ գարըսըր օլան վարտը: Իզթիգա էթտիլի գէման, օյ էլի պին գառըլըր էաթըրն էն կէրըսնէ, եան եանայ սէլթէնիլ արթա պիմտիլիպ, գալ-րաք եա պիլիօք կէլտըպ, պաշնէ գօյտուրտուտու: Ուզուն ուզա-տը, (54) յայ տիվար կիպի տիգիպ, տիւշմէնէ սաքէր տէլի կօս-տարըրիտի, պէլլա պազի պազըր հիլէլէրի վարտըր:

Վէ Մուհամէտ շահիլէն ճէնկ պաշլատըրը գէման, ազշամա տօրտ սահաթ վարտըր, գարանըք օլունճա. գատար ազիմ ճէնկ էթտլըր: Վէ Թահնագզուլու օլ ճէնկ վաքտնտէ եուզիմիլ վէ կեօզ-նի եեղլէրէ սիւրէրիտի, գրա փէք էլի ճէնկ օլտու, վէ **Հինտ** սա-քէրի փէք էլի տայանտը, վէ գայէք չօք-չօք գարշըր տուրտուլար քի, հիչ ումուլմագըրտը, գրա ճէնկ եուզու կեօրտիլէրի եօղուտու: Թահնագզուլուն վէ սաքէրին խտէ հալէրի մալում, քի պու գատար գէման **Օսմանը** իլէն, **Մօսկօֆ** իլէն վէ գայրի տուշման իլէն ճէնկէ փէրվէր օլմուշլար, ինտի աֆէրիմ քէնտիլարնէ քի, պու գատար տայանտլար, լաքին գարանըք պատըճայ, **Հինտըր** սար էաթարը Սատէտ խանըր տուրտլար խտէ, հարքէշ կէրի չալտի: Ալըպ օրտուլեայ կեալտիքտէն սօրայ, սապախի Սատէք խանըր հուգուրնէ չաղտըր, **Հինտի** սաքէրին, վէ գատըրն, գահրէսնը սօրտու: Ծէվապ էտըպ Սատէտ խան, գատ, գահրէնգ, սաքէրմգ, վա հէր շէլմգ չօքտուր:

(55) Թահնագզուլունըրն ազլըր քեաստը քի, պիր տաֆա տալի ճէնկ օլտիլիտէ քէնտըրն պօզուլմասնայ հէչ շիւֆէ եօք, գէրէ պու **Հինտ** սաքէրի հիչ ճէնկ եուզըր կեօթմէմիշ, վէ գան գօգու-տու ալմամիշ իթէն, պիրտնէ պիրէ տօրտ սահաթ ճէնկ էթտլըր գըրճ իլէն, եայ պունլար պիր իթի կիւն ալշաճաք օլտիլիտէ, պէնմ եէսիթըր գօմագլար տէլի, հիլլէ տիւշունիպ, Սատէտ խանայ տէ-տի քի, Միսմէտ. շահ պէնմ գարտաշմտը, պէն օնիլիլէն կեօ-րիշմէլէ կեալտմ., միսաֆըր գապուլ էթմէլըր: Սատէտ խան պու սիւզի հիչ պիր ճէվապ վէրմէտիլի կիպի, էնր էթտը Թահնգ Սա-տէտ խն., վէ տէտի քի, եազ Մուհամէտ շահ գարտաշմ., պէն օնիլիլէն կիրիշմէլէ, վէ տօսալուլէ կեալմշ., տուշմէնիլէ կէլմէմիշ, արթըր նէ շէլը եազարսն եազ, հէման իթիմգի պիրի պիրիմգէ տիւ-շիլիլմէ: Սատէտ խան հէր նա եազտըր խտէ եազտը, օզ շահնէ եօ-լարտ: Մուհամէտ շահ մամա օգուտու, վէ տէտը քի, թաղմիմիլէն ուչեուզպին սաքէրի վար, պէլլայ միսաֆըր օլտուրմու՞ տունեատէ տէլի, ճէվապ վէրտըր:

Թահմազգլու. Սատետ խանի չաղորդը, վե գոռ տուտուպ տե(56)-տի քի, պար խան, պու իշի սան եափտն իսե եափտն, եօթխտ սեն քենտն եօթ պիլ, պեն կերի տոնմայեայ կեալմեմիշմ, պեն պուրայեայ էօլմեյե կեմիշմ: Սատեթ խանտե եայ ցե՝ եափսն, ճան քաթլորդը, սօնրայ ցե եափտը իսե եափտը, պիլտիլի կիպի եազտը, Մահամետ շահը ինանտրտը: Օտա Սատեթ խանը տող-րուլտիլիին իշկիպը.. վե հեմ էսկիկ խանլարնմտն օլտուղի իշին փեթ սեվարդտը, խաթեր եօլատը քի, սապահ վարդը: Չրա եալան սեօյեմեզ պիլիթիսի, վե պիթուն Հիմտ մեմեթերը օնա ինամիշիտի, վե Հիմտ էլալեթիմտ Բաշփուրիլեն պու գատար ճանկ օլտրիսի, ներեյե վարդը իսե եուզ աղարտրտը: Օնրն իշին Մուհամետ շահ Սատեթ խանա իստիմաթ իստի, վարդըմ տեյի ճեվապ էլլատը: Վե քենտի վեզիլի Գամերտի խան, վե նիզամիլ մուլը, պիթուն վիզարեթի, իլամեթի, վե ալըմ ֆազիլ օլան պեօյիկու, վե քիչիկի տետիլեր քի, էֆենտըմ ցե՝ սրզվտըմ, եարըմքի կիմ վարդըմ տեյի պուլտրտն., ալահայ շուրուր գատըմըզ, գա-հիթեմըզ, ապեթըմըզ չօթ, թօփումըզ, ճեպհանամըզ, վե հազիմեմըզ չօթ, այար ապեթըմըզ ազիսե, էրուֆու էքնաֆի խաթար սալ, վե ֆարմանկեր տա(57)ղըթ, վե աաթար կեաթթը, վե տուշմանմզ վարիսե տալիս գօնշուլարմզտան խաթեր եօլա, կիմ պուկիմքի կիմ, վե տօալտըթ պու կիմքի տօալտըթտը: Պեյի պիլ զենան սիզիմիլեն ճեկե էտերիտիք, շիմտիլիք կեյն պիզայ եարտում էտն, պու տուշմանը չըքարալիմ ֆիլայեաթմզտան, ինան սօրա կենա տօալտըթ տօալտըլ օլան տերիզ, վե վիլայեթմզտեն տուշմանմզի չըքարըմըզ, օլ Թահմեթ. ինշլալահ միզմեհալ էտարիզ, չըքար կիտար տետիլեր: Մուհամետ շահտա թեքրար ճեվապ էթտի Թահմազգլու., քի ճեկեմ վար վազտիմտե հազր օլ, պեն սեմին փալիմե կեմեմ:

Թեքրար Թահմազգլու չաղորդի Սատետ խանի, եարմքի կիմ ճեկե պաշլատըմ կիպի, իփտիտայ սեմին պաշն քեանարիմ, էօյլե կիտարիմ ճեկե տեի տարըլտը, ազարլատի վե գարշմեն գօլտու: Սատետ խանտե ազլըմի քեանտի քի էօյլեմ, Մուհամետ շահը պատարը, կեօնիմի էթտի, կեաթթթի: Թահմազգլուտե պաշկա օթազ գուրտուրտու, վե պիլ տիզի աշաղատա, վե պիլ տիզի եուքարտա պալեմ. տալանմշ ութուրույեթ: Մու-(58)համետ շահ կեալիթօր տետիլեր իսե, պաթըթ քի, աթլան մի եօթա թաղթեթմանիմեն մի: Աթիլե տեյի, թահտրեթմանտե տեյի, եալանտա տեյի, պիլ այնի պուրատայ պազի քիպարն եախօտ թիճալ գալըլարնը քի էթեր ետի չիֆտ օլտը, վե գընլարնտայ սեթեֆթարի տրապլան չեթիմիշ օթուրանթ եերի օլտը, էօյլե պիլշեյիտի օթուրտուլ թահտ, պիլ գաշ թահտատան չաթլմշ, վե տետիլիմ կիպի էթաֆմի օթուր պարմաթ էնիլիթտե պիլ նազիթ սեթեֆի պարմաթ չեթիմիշ, վե իշիմտ օթուրմուշ: Ալըր առեմ արտնմեն, վե ալթտ էօյլմտեն պեյազլեր կեյմիշլեր, կեօյա թապթ կեօթուրանկեր կիպի եումուզլարնե ալըպ կիտիթօլլարդտի, քեանտիտե իստնտե մարկիլե տուրմուշ, պիլտա մարփիլե էլիմտ: Կեալտը աշաղա եեմտի, պեշօն առըմ իրիստի: Եայ շահ տեյալ, չաղորդ Թահմազգլու, վե օթաղմտան սչարը վարտը գափուշտու, իքիսի պիլի պիլիպիլիմեն սարըլտար, եօփուշտիլեր, վե էլ էլե վերտար: Թահմազգլու քեանտը օթաղմե կեաթթտի, պաշլատար (59) սեօհպեթտե, պատեհու եեմեթ կեալտի, եեմեթլերին եետլեր, քեֆլերի թամամ օլտուրտեն սօրա, Մուհամետ շահ օրտումայ կիտերիմ տետի: Թահմասգլուտե մագսուս սզին իշին օթազ գուրտուրտը տետի, Մուհամետ շահ տետի եօթ, օրտումայ կեթմեյիմե օլմազ: Թահմազգլու գաթըթ սալ վերտը: Էրթեթի կիմ Մուհամետ շահտան խաթեր կեալտը, ճեկեմ վար՝ կալիպի վազիթ, վուզարաթը գալիլ օլմամշլար:

Թահմազգլու թեքրար չաղորդը Սատետ խանայ վե տետի քի, տիմ շահ պգտույիտի, կեօյնիմզտե պիլ չուրուլիք, եա պիլ գարեզ, եա պիլ հիլլա օլապիտի, տիմ քի իճրե էտերիտիք, էլ հեմ տետիք քի, շեօյլե տօստլուլա, վե կեօրուշմեյե կելտիք, եազ Մուհամետ շահա կեալան, պիլ գաշ լազրտմ վար սեօյեյիմտե, շուրատան չըպ կիտիլիմ: Սատետ խան պիլ թագրիպիլեն կեմե Մուհամետ շահը կեաթթթիլտեն սօրա գօյ վերմեթի Թահմազգլու Մուհամետ շահը, վե տետի քի, գարտաշ, ալթը ետը կիմ սանիլեն պուրաճրտայ էլլեմիլիք, վե մուհապեթ էտարը, սօրա պեն քեանտի (60) վիլայեթմե կիտերիմ, սօրա սեն քեանտի վիլայեթմե կիտերիմ, տօստլուլումուզ կիմե տօստլուլտուր, օրտումա

հաթթի հիմային եազ, քի երթեշ եերի եերիմե տաղլտար, վե թօփունու ճեպհանասը գալտրտլար, վե քեանտի պիլ գաշ իւզ առեմ իլեն Թահմազգլու. օրտումումտայ ալթը ետի կիմ ալլանտքտան սօրա Թահմազգլու. տետի, գարտաշմ, շիմտի շուրայեայ կեալմիշիթեն, **Գիհանապատի** կիլմեթմեն լալըզ տեյիլ կերի տօնմաթ: Մուհամետ շահտա տետի, պուլտըր գարտաշ, տահա ցե՝ եափսն, պիլե կիտեյիմ տետի: Թահմասգլու տետի, գօրգմա պեն օրտումի գատ, գահիթեյիլեն տօլտուր, շաթմտեն պիլշեյ իտաճան: Գալգտը. աթ պաշի պերապեր **Գիհանապատա** տող-րու կիտարիթեն, Թահմազգլու իւլիմեմի գօնազ տետի Մամտ. շահա, պիլ քեանտա եազ, պզե պիլ եեր օրատա թաթարիք էթմեթ: Օտա եազտը քի, սարալըմըն պիլ թարաֆնը պօշալտըմ, Թահմազգլու պիլ գաշ կիմ միսաֆիթիթիմտի տեյեթ: Տօրտմեմ գօնաղտա Թահմազգլու. Մուհամետ շահա տետը քի, (61) պեյլա աշեթրա կեթմեկ օլմազ, սան թաղթեթման օթուր, վե տօրտ եանը գափա **Գիհանապատ** իշիմտե, կեմե կեյիլիմ, գրա հալզ եուզ պուլտը սեմտեն, սօրա սալմզլար սեմի: Մուհամետ շահ պիլ թեվաթիլի առեմ, ինանը վերտի, վե տեյիլ քի սալ պու, հեման հեթի **Հիմտ** առեմի սաֆտերումտուր, վե իմի տետեյիլի կիպի էթտը, պիլգտե պիլեթիտիք: Կեմե վազտնտ **Գիհանապատ** իշիմտե կիլտիլի կիպի, Մուհամետ շահի հափսեյլատի: Հազմեթլարմի գապթեթի, վե պազլկեանլարնը թալալտը, շահի պիթուն հալլու հալիմեթ արապալ էթտի, վե Սատեթ խանի հուզուրմե չաղորդ, վե տետի, էյկիտի խիանաթ գուլ, Մուհամետ շահի չօրայնիմ եեթըմ, խիլաթըն կեյտն, վե պու գատար սալթանաթըն սիլտիլիմ, սեն պիլ ալմուճ գաննան գօրգտն, քի օլտեյն օզ էֆենտ ուղուրումտե, էֆենտնտե սեմա հա տայիմ թահմաթ օգուսեյիտի, էյ փաթշահ խալիմի, շիմտի գարշմե կեյեթիմ, պենտ սեմի օլտուրիթ, մալիմ գապեթտերիմ, ուշ էլլատն գեյալեթ չեթեթ, երզ գարշմա տուրմա, տետի Թահմազգլու: Սատեթ (62) խան պուլմը պեյլե իշիթեթի կիպի, վարտը քեանտի եօլտուրտու, մալիմ առեմ կեթըր գապթ էթտը կեաթթտի: Պու Սատեթ խան **Տեքթանտ** օլտուրտու, սալը **իթանը**, վե վիլայեթիլեն **իթանը մուշապուրի** իմիշ, էլը պարզը եայ **Տեքթանտ** օլա եա **Պենկեալտ**:

Պիլ գաշ գունեն սօրա, Մուհամետ շահն սարա գաթումումն տըշ թարաֆնտա, Թահմազգլունուն օրտու պազըր. գուրուլմուշտի, գարշը գարշիլե չաղորդ գուրուլմուշ, օթթար սօզազ կիպիլիտի, պիմ ճազալիթմի օրտու պազաթը պեթլեմիլ թայլըն էթմիլի 9 տրմ. գուրշմ. աթար:

Պիլազ էճնազ քի, ցե էլի վար ցե պարզը վար **Գիհանապատա** վե օլ վիլեյեթտեթիլ: Նե ուզատմ, էճնազ տեթիլ եա տօրտ-պեշ եուզ հեզալե մեշվարաթ էտիպ, տեմիշլեր քի, քիմիմիզին պեշ երլ, քիմիմիզին օն երլտըր պուրատա սիլիլիմիլ եաթթօրուզ, Թահմազգլուտա վիլայեթի ալտը օթուրիթօթ, շուլմըն օրտու պասարըզ, վե քեանտանի տարըլտըզ, օտա վուր էտար, օյ արալըթա պիլգտե պիլազըմ շեյ գաթարըզտա վիլայեթմե կիլտըմ: (63) Պուրատա պեյլե մեշայ եաթար չուրուլեյիմ, աճալ օլտըմում՝ տեթիլեր: Պու էճնա պիլտան պազաթմ քի, օրտու պազաթ ուստիլեմ հուլում էթտիլեր ազշամ էզանի վագթնտ: Թահմազգլուտա հաթեր օլտու, լաթին շահա տեմեթիլեր քի, էճնաթար պասան, եա տեթիլեր քի, շահալիլ օրտուի պասիթթ, թալանթա իստիլեթ: Թահմասգլու տետի քի, պիմ ճազարմի տահա կեթն, սապահատաթ օղրաշնլար, էլ չաթիլեր իսե, եօթա պեն իշիմի պիլիլիլիմ: Էճնա էլ չեթմեթի, վե սապահ նամազը Թահմասգլու սարայտեն տըշարը չըպ օյ օրտու պազաթմ էօյումտե տուրուպ պիլազ շահրա տօղրու դազեպանե պազտը, վուրումն աթշայ վե թալայըմ շահարը տետի: Աթեր եայլտը շահրն իշիմե, թալատար շեթիլ, աթշե վուրտուլար, վե չօլուրումու, չօլուրումու, գաթըսըն, գուլիսնի եսիլ էթտիլեր: Պիլ գաշ կիմ կեյտիլտեն սօրա, շաթարմե քիլիզաթտե, պազլկեան, ալիմ, ֆազիլ, էվիլ, պարգիլ եուզե գատար առամ մեշվարեթ էթտիլեր քի, Թահմազգլու. գան էտիլ պու գաթահաթի պալիլ պզ. էթտիլ սանըր, վարալըմ աղնատալմ: Իշիլեթտեն տեթիլար քի, (64) պեյլ հեյ առեմ պիլ գալմ քեաֆր առեմտը, շիմտի կեթեթ պզիլե եօլտիլիլիլ: Պասիլարտա տետը քի, օլտուրատա օլտուրումն, պիլգմ ըզմըզ, օլտը չօլուրմզ, մալիլիլ, էմպիլիլ կեթիլեթտան սօրա պիլզ ցե տուրուրուզ. շիմտեն սօրա եաշալանաթմըլըզ: Պու իթտիֆաթիլե կեալտիլեր Թահմասգլունա արզ

էքտլար, օտա տէտի, հայ խորունսաղլար, էյեր մէրտին խոհնգ խսէ տշարքտա մէչին ճանկ էքմատինիգ: Տէտիլեր շահմ պու իշի էտան հէփի էճնաստըր վէ հօվատարտը: Թհմսգուլու. տախի ա-գլլ էքտի քի, պու օրտու պազաա պասմագ շահարլը իշի տէլի-տիք, պէն մէճա պօշ պուլունտմ տէլի աղլատը պուրատա: Թէլալ միտա էքտըր քի, իւշ գիւնէտաք վայ օյ ատէմն պաշմա քի, ալտըղըն ասընը պրաքմայեա, ուշ գունտէն սօրայ հարքէշն էանընէ եսիր հար շէյ պուլուրսամ գաթլ էտարիմ: Նասաղչը թա-յըն օլտու օրտունն իշինէ, ասրլեր, աղը մալեր հափի եղղտլար, պէլլա պուլասն քի, օյ ազիմ շհարն ասրի քի եղղտլար, տօրտ թանէսի պուլունմատը, մասաղչի պաշիա տէտլար, վարըպ քի արիայտը շահայ տէտլը., (65) օլ վազըք հօքմ էքտը, տօրտիտ պուլտու, եսիր սազլիանլար թալասն թէտը, ամա կումուշտան, աթնտան, ջափայիրտան, ինջիրտէն ըսպաթ օլմմատը, քօթի ատէմ պին թուման թալաքասը օլտը:

Օնտան սօրա Թհմսգլլ. Միամէտ շահը հափստան չքարըպ մէճիս էքտի, վէ պէրապէր օթուրուպ թաամ էքտիլեր, օլ սարայն մէյտանը եէրնտէ, աշքարէ կէօրսիւնլեր տէլի հալլար սէրտիլեր, օթուրտիլեր, վէ մէ գատար հաննէտէ, սազէնտէ, օգապագ, թազ-լապագ, մէյմունպագ, թազպգ., մուգալլիք, գուռնէգան, վէ տա-վուլչու վարըպի խսէ հէփսնի պիր եէրտան օյնաթաը, օյ մէճիսն գալշնտա քի էքսարի Աճմ շահլարի պայրամլարտայ, վէ մափուգ այրնտա պէլլա էքտիրիլէրիմիշ, վէ պու Շէյպիլանթը Ֆասըր. տէնիլիլիմիշ, էօյլէ պիր շէյ պու քի, հիշ պիրի պիրիմին սատասնի տույմագ, պիր վայէլլէ գօքար, մէ օյ օնուն սատասանի աղնար, վէ մէ օյ պիր օյ պիրիմին, պէօյլէ պիր գարմագարըշը շէյ պու: Պիզտէ օյ շէպի(66)լանթէրին իշինտէ սազ չալիէօրուգ, ամա մէհտէրիանէ սատէսնտէն պիրի պիրիմիլի աղնայըպ, սազմը չալա պիլտիք, պիգ էքտիլիմիգ մաղմէլի աղնամէյօրուգ, տէլի քի ռէֆիքիլէրիմիլիմի էքտըրիմի աղնայալըմ, ամնագ էլիմիգ վարիր կէլիր, կէօրեա միգրապ վուրուրուգ, ամա ալը եօք: Հէ-ման կէօգիւմիլգ Թահմասգուլունուն մէջլիսինի սէյր էքմէտ քի, Մուհամէտ շահիլէն սեօյալէք էտէրլեր: Նէ սեօհալէք էքտիլարնի էշտմատմ, ամա պուրն կէօրտիւմ քի, սեօհալէք արասնտա Թահ-մասգուլու Մուհամէտ շահն սուրգունունու ալտը պաշնտան էան-մա գօտու՝ եէր իւզէրիմտէ, պիր վազթէն սօրա կինէ ալտը Մուհա-մէտ շահն պաշնէ սօգտու: Պունու կիւրտիլքտէ, թահկիկ պզատէ պիր աղլամա կեալտի: Սօրա կէօրտիւմ քի, իքիսիտէ ալաղա տուրտուլար, էլ գալտըպ տուվա էքտիլար, պիրի պիրիմին պօ-յընէ տիշիպ էօփիւշտիլեր, օլ գատար էշիթտըմ քի, Թահմաս-գուլու Մուհամէտ շահն գզընը թեանտի օլլունա ալմը՝ խսըմ օլտլար:

Պու մէճիստէն (67) սօրա ուշ տօրտ-կիւն տահա էլլէմիպ տը-շարը չքտը: Էյեր պու **Ծհանապատը** իշինտէ, վէլեր տըշարընտէ հէփսը հէփի տօկսան կիւն էլլէնտիք, վէ Մուհամէտ շահ իքի-իւշ գօնաք Թահմագլլէն. պէրապէր կեալտը, վէ սօրա վէտալէշտի-լեր, Մուհամէտ շահ **Ծհանապատայ** կէքտը, վէ Թհմգ. **Սինտ** տօրտու եուգ տուրտու: **Սինտ** սափաղըմգ եէրտէն **Ըստամպուլ-տան Էրգուն**մ գատը. ուգարտը:

Շուգատար պուլասն քի, **Լահօռտան** պիր չափար եօլատը՝ հալլաք եանմայ կէլսն, օտա չափարա տէմիշ, շահնտա խալթ էքմիշ սանտա, վարսն **Հինտի** ալսն, սօրա պանա հուքմ էքսն, Թհմգզուլու. քիմտը ալազնէ վարայիմ: Չափար կեալտի, էշիտի-յի կիպի մագլ էքտը: **Հինտէն** չքանոյ. թէքրար չափար եօլատեր, կեալմատիյի կիպի չէտի ապէրի **Սինտ** տօրտու: Ամա գայթ կիւն, վէ չափարըգ օրմանիստէն, վէ խիճագ եօլար վար ուգազղ-տայ տէնիլտի: **Սինտ** խանն ազլըն թեաստը քի, Թահմասգուլու կէլիպ եէթիշանագ, գրա ազշամ սապահ կիտէն կէլէն կիպի եօլ եիրիւմէիպ, եօլատը չքարմատայիտի: **Սինտ** խանը շիմտի շէլլիսնի չաղրտի տէտի քի, պիգ տիրիտիք, վէ ոմարիտիք քի, Թահմագ(68)գուլու եօլարը չքարմագ, եօլտա թէնտի վէ ապէրի գայ օլտը, ամա գանընըմը կէօրէ օլմատի, գրա կէլիպ եէթիշ-յէթ: Իմտի թէգտան պիր իշ կէօրէլիմ, տէտի շիարլիմն: Տէ-տիլեր, խանն չարէսին սէն պուլուրսան: Խան տէտի, հէփինգ վէ-լէրնգի եագնգ, վէ մալընգի կէօթիլտէք կիւթուրուն, վէ կէօթուր-միլը եէր ալթըն կէօմիլիմիպ քի, Թահմասգուլու գալա պիր շէյ պուլմայատայ գայիթսն, սօրա պէն հէփնգի էվին եափարըմ, վէ գարարնգի եօտէրիմ:

Օնլարտա ափարն շահըն եաքտլար, կօթուրէնի կօթտիլեր, գալտը կէօմտիլեր գաչտլար եազլըլարնա, քի ալթի-եէտի գօնաք ուգագտը, եագն շէիքի գաքարլար օրայեա կիտարլար, քի օրասը տիշտէլիգ. եալըլարըտի, վէ օրատա պուլարն հէփ-սնինն եէր վար, եալընը վար, վէ միճա քի **Սինտ** եօլը սարփ օր-մանիստան, օնան օյեանյ. էօյլէ պիր թէլի եափուսի եա պիր չքար, եա իքի, եա հէշ չքմագ: Եօլն ազիլաթն պէլլա պուլ քի, փրյի-լէն. օլուն խտարիտիք, պզի օլտուրսն էր եօքիտի: Պու եա-գաքլարը **Սինտ** շէիքիտէ, պու եօլուն խիճագլլնան տախի սճա-քտը, օլ գատար քի, թամուգ այրնտայ խա(69)մուր եուֆտա է-տիպ, կիւնէշէ աթսան պէլլի քիշէ, իշտա թէնտլարը քի, պու գա-տար սընագլղա տալանըն իքէն թագաթ կէթիրմէիպ, ելըն տօրտ էլամըն պիրիպի, օյ տիշտէլիգ. եալարնտէ կէշիրիլեր իմիշ:

Պու **Սինտտէ** պիր գուլու գազտը, ապուհայեաք պիր սու չքտը, աման գոյունըն պաշնտա տիրուպ էլլէ իշմէլի, մայալէյըն-նի պէշ տաքիկէ կէշտիկի իլէ, գաթիլ տէլի քի, աղգնա ալասն, լէշ կիպի գօգար: Էօյլէ պիր սագիլ խիճագ եէրտիր քի, պիր չարշա-տը վարըտի, սուտան չքարըպ, սեօյունուր պաշնայ անլա պիւ-րունիլտիտմ, սուլտըն սգմատան մարկիլէի եափարիտիմ, չար-սապը գուլիտիրիտի, թէքրար սույեա պասար, իւտիւմէ ալըր-տիմ, պաքարտմ քի, մարկիլէնըն աթէշի սիւնմիշ, մարկիլէի եա-փարիտմ, չարշաֆ գուք գուռու, գաֆա տեօնէրիտի, իշտա հէփ պէօյլէ իտիք, հէլէ մէ սէօյլէիմ, պու իքի սէֆայը պէրապէր էտամէ-տիմ: Էշտէ պուտայ պէօյլէ պիր վիլայէթ:

Կէլէլիմ քի, Թահմասգուլու կեալտը պազտը քի, շէիքի աթա-շայ վուրմշլար, վէ գաչմշլար, արատըպ պիր ատէմ պուլտու օրա-տա, սօրտու, տէտի օյ ատէմ, շահըն պու ալթը կիւն օլտի օնլար գալալի տէլի: (70) Հաթեր ալտղի կիպի մէ ուգատալիմ, վաֆիր ա-թընէ կիւլանմիշ, ասկեր ալտը ըլկար հիշ սօլուք ալմատան տիւշ-տի պունլարն էնսէսնէ: Օնլար տիշտէլիգ. եալմայ շէիքի կիրմիշ-լեր սապահտան, Թահմասգուլու իքիմտի գէմանտէ պունլարը մուհատէրէ էքմիշ, վէ օյ եալ քանարնտէ պիր պօյուք գալէ վար-ըմիշ, չուն. պիգ օրտուիլէն պարասպար կէլաթ: Պգ. օրտուտայի-տիք, Թհմգզլլ. վարտը պիր օնպին ալթըլիլէն գէտթի օնլար ուս-տիմէ, վարիասըլ, պիր գունտէ ալտը, աման մասաղչը գօյմշիտի, պիրիսնն պուռնու գանամատը: **Սինտ** խանը ուշ էվլատիլէն տուրտու, ամայ թամամ օյ շէիք ատէմի հալմէ կէօրա արապալ սալտը, ալտը խանը, ալտ կէթիրտի, ատի պուլմէտմ ամա օզի կէօրտիւմ, տօտակլարի, վէ էլարի պիլակլարիմտէն ապրաշիտի, վէ ալտը աղվանըտի: Պու **Սինտ** շէիքի **Հինտ** փաթիշահն գապթն-տէիմիշ, լաթին պու խան **Հինտ** շահնա ընգըյեաթը եօգիմիշ: Սօ-րա Թահմասգուլու պու **Սինտ** խանը սըզշտրտի, մալին մալային հէփ ալտը, եէր ալթնայ հար մա կիւմիշիտի, օթաա ուստնէ եա-մէրիտի, եէրնը կէօստարտը, աթէշ ալթնէն չքարթիլեր հէֆի գա-րալմիշիտի: Թահմասգուլու (71) թէնտի գարկարալաշսնէ վէրըպ աղարտըտը: Վէ իւշ օլլունու ռէիին ալտը, **Իրանա** կէթրտը, վէ օլ **Սինտ** շէիքն միգանընը վէրտիքտէն սօրա, օլ մահիատա հէփի շիարլարն փէշկէշն ալտը, մէրտէ քի, մուքաթտէն սափար, վէ կէթտի տէտիք խսէ, կէնա օրայեա կէլիպ եուգ տուրտու **Իրանա**:

Պուրաճքտ. Թահգն. պիր շէլի մագլէտայիմ քի ունութմշիտմ, **Ծհանապաթտան** եէտի գօնաք կէշտղը գէման, **Սէնտ** ուգագտի-տի., օրտուտունա թէլալ չաղրտը քի, **Ծհանապատ** արալէտէսին-տէն հար քիմ քի շէյ ալմշ իսէ կեաթրսին վէրսն, թէնտսինն ինանու թէրամ էտարիմ, հաթիմսնէն հաճէթի օլմայընճա, մէլեր չքա-ճակ իշի վարըմիշ, թէնտիտէ հիշ մուգալթ օլմատը: **Ճէլիուն** սու-յունա կէլտիլիմիլի կիպի, գառըլարա գառի, վէ էրքակլարյ. էր-թէկ եօլըլարնի թային էտիպ, ճիսիր գուրտուրուպ, վէ էտէպ եէր-լէրնէ վարնճէ արաշտրտը, վէ քիմտէ քի պուլտու իսէ օլտուրտու, վէ էսկարիմէն չօք ատամ, թալատիյի մալի սույեա արտլար, խա-թը վէրտիլեր շահա քի, հափը արտլար սույեա՝ Էօլիմ գօրքու-սունան: Տէտի քի, գօյ աթսնլար, թաքի գէնկին օլմասնլար, տահա տուրմզլը. (72), վէ չօք մալ արտլար Էօյ **Ճէլիուն** չարընայ, պիրիսինն ալիմտէ պիր **Վէնէտիկ** գութուտու տօլու ինճի քի, հար պիր թանէսին մօլտուտան իրիիտի, հէման գութունըն աղգնի ալտը, վէ սափտը սուլունն իշինէ: Ջրա պու Թհմսգլլ. փէգ գազանճ, վէ հասէտ սահիպի ատէմիտի, քիմսնէն գէնկին օլմա-նը խտամէգիտի, վէ մէ գատար սազէնտէ քի վարիտի, պզի. գօ-մագիտի քի, վարըպ պիրիսինն չարտնտայ սազ չալայիտիք:

Ձեռագրի 18-րդ և 7-րդ էջերը

Հինտան կերի քի տօնը պէշտիրտիք քի, Գհանապատ շահն հազինտանն իւշ քահա չարքայ, պիրի փիրիգետն, պիրի եշին, վէ օյպիրի միւնէվիէր քի, Թահա Թավուգ տրտիլէր, եւ քիշմիշ վագըր կեօրտիք: Եօլտա կէլիրիքէն օնը կիւրտիք, քի վաֆիր էրպապը մարիֆ ճն էքմիշ, հէր նէրէտէ քի, օրտուտ օրտրագ էտարիսէ, պիր ինճիլի չատր պաշրքմշիտի քի, ինճինն հար պիր ուֆագ քանէսի Եալօվա նօխուտը գատար վարքի, օլ էրքէկ ուսապար գէրկէֆ գորուպ օլ չատրի իշէլէրիտի, վէ հար վիլայէքի քի ալտը, օլ վիլէլէքտէն Սինա կիպի գէվալ էնի աւտն կեաքրտի, օգ աւտնընէ պէրլէնի գօյտու, գրա Թահմասգուլու Հինտէ կեթալի գէման, (73) հէր գօրգուլու եւրէ աւտն քային էտերիտի քի, էնսօն իշէրի կէտիէօր, արտ քարաֆտէն քիլիտ-լէնէլէ հալը պրագմագրի: Լախօն խանը օգ այաղիլէն կէլիպ էվալաի իքիիտի, ամա օրատալ աւտն գօտու:

Տէլար քի, Գանտաքլ, Թահա Թավուգ գուրաճաք՝ գուր-մատը, Ֆէրաքտէլ, գուրմատը, կեալըպ Հէրաքտալ գալէտէն տը-շարը, վէ օլ ինճիլի չատրտալ պաշկա եանընէ գուրմուշ, վէ պիգ-տէ պիրուն օրտուլիլէն սէլա վարք: Թահա Թավուգ, իշէրիսի, վէ տըշարը եքվարա միւնէվիարտէն, վէ գըլմէթը տաշարիլէն տօնաննշ, իշի պէշ աւտն պարտի, իստիսն պէլգալտէն աւանլըք գամէրիսի կիպի, վէ պու գամէրիքն իսթնէ միւնէվիարտէն պիր քավուգ գուշու եափմշար. տուրիէթօր, քիլէրիքինն ռանկլարնէ կեօրա միւնէվիարտէն քատարիք էլէիպ եափմլար քի, հայաթը օլան քավուգ գուշուտան սէլմէգիտի, օլ սէպէտին. Թահա Թավուգ տէմիշլէր: Տիքլէրիքի, վէ պիրուն պէաթը կէշմն, վէ մանկա-նէլի իտի, էօյլէ միսէննա պիր շէլ, վէ իստէրիքլէրի գէման տէր-լիլէր տէշիրիլիլէր, վէ սանտըպարա գօյալարքի: (74) Եաննտա գուտան ինճիլի չատրատա, ինճի արէֆլէր, վէ ֆռէնկքիարիլէր իշլամիշլէր, իքի տիրէլտէ սաֆի միւնէվիարտէն տօնաննշ, չատրի պիր իփի պէլապ սրմատան, վէ պիրի սարը սրմատան, գազըլարն պիրիսին պիրուն, պիրիսին կիւմիշ, պէլալ պիր չատրիտի, Թահմագուլուն օգ եափտը չատրիտի:

Պունտան սօրա պուտա սիգէ մալիմ օլա քի, Հինտէն եքմիշ պին ինէկ կեօթուրտի Իրանալ, էօյլէ մէլգուն, կիւզալ ինէկ, իրի վէ իւքսէկ, սիրմէլի կեօգլի, վէ հօթումլարը եւրէ սիրիսինիլիտի, հայվանլար Հինտիստանտալ էօյլէ չօք մուպահտր քի, օրուգ պինտէ գըրըլտը եօլտա՝ զայ օլտու, քոգ պինի կէլտի Իրանալ, եւ-քիշտի Իրանալ:

Պիզիտ պու Հէրաք շահրնտէն մուրափասա էտիպ ռագան վէրտը էլմգա, պգտա Իստանպուլալ կէլմէլէ եուգ տուրտուք, Հէ-

րաթտան Խորասանալ կէլտիք, վէ ուշ կին էլլէնտիք, Իմամըր-գա տըրլէր պիր ճամփ վար, իստիս գուրշուն եւրի պիրուն գալը-տըր, վէ իշ քավանը մանկալ քահաւանն սարա քէնէլէսի կիպի սանթրաննի պիրուն գալըտը: Թահմասգուլու շահ օլտղնի (75) գէման, էօլէ տէտիլէր քի, իստիսն, վէ քավանն, վէ միմարանն պիրուն պէմիննի պիրունլարնը սեօթուրմիշ, սիքէ քէտարմիշ, վէ այաղմ տուգ պասարա տէմիշ, հէմ պիրուն գալըարմ, հէմ գար-շքսն պիրտէ սէպիլ եափարմ տէմիշ, վէ էքմիշ, սէպիլտէ կեօր-տիւմ, վէ սօրտում օնուն իստիսնտէ պիրն գալըր՝ տր, տէտիլէր պիգ ալըպ մէնէլէ. վուրանակ հալմգ եօղիտի, եա, ինանը վէր-տիք:

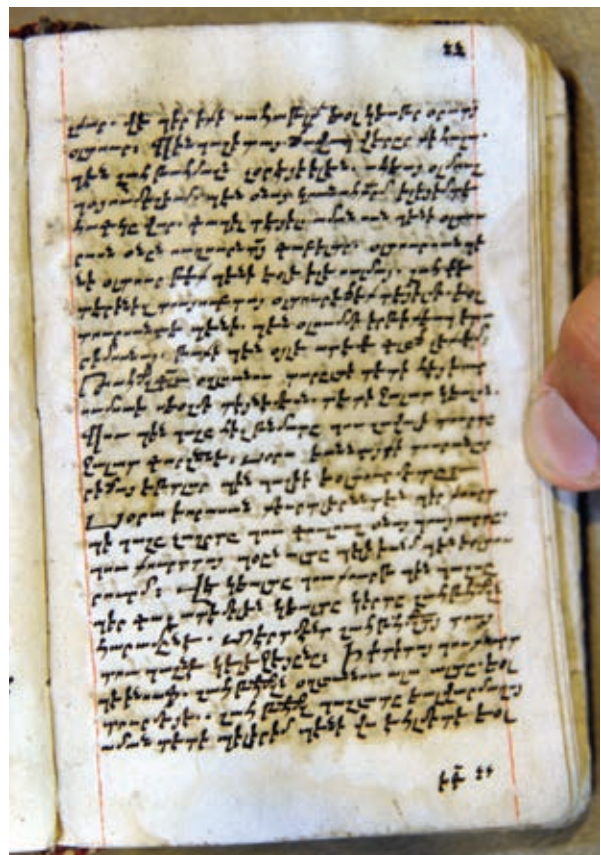
Պու Խորասանն աւտմի գայէք մութասափա, վէ սէրտ քապի-լէթտի, վէ չունքի հէր շէլ գաքիլիլէն մունքիլիտր տէմիշլէր: Սգա խորասանընն պիր շէլինն մազլ էտիլմէ: Ալման պուրտաւ էվի պարգլի էրմանի եօղիտի, Թահմագուլու. շահ օլտուլու գէման, Իս-վիանտա Գուլիա կիպի Խորասանտա պիր էրմանի մաիլա եափմագալ մուրտ. էլմիշ., հէր շիարտան, վա հար քէօյտան էր-մէնի իստմիշ, Խորասանալ կեօթուրմագ իշին: Քէօյլի, վէ շիարի քեանտի մապէկէրինտէ մէշավարա էքմիշար, նէ գատար հօ-վարտա, պէրքի, իշ գաշգնը, եարաճալը, իսարաճ վէրմէլ, պօյիս-կէ չիլիկ պաքմագը տաֆտար էտիլմէ, վէ վէրալիմ տէլի: Պունի պէլալ էտալ Թահմագլ. արգ էքմիշլէր, (76) օտա մահուտլէրի հէփի սիրմուշ Խորասանալ կեօթուրմուշ, էլ եւրի, քարալ եւրի վէ պաղ եւրի, քիլիսէ եւրի վէրմիշ՝ եափն տէլի պին քումանտա իսարնը վէրմուշ: Թօհում, վա ճամուշ վէրմշ՝ ճիթ սուրսուլէր: Պիր գաշ երլտան սօրա պին քումանի տէ, քոհումի սղալ հէփ ելլէրիլէր, վէ պիրուն գուն մէտի մուտամ, սարիօշ կէզիպ խո-րասանընը տուրուպ տէօյլէր: Հանի քի տէրլէրտը կեալուր էք-լի էքլէրիքնէ տօգմալիտի քեանտի էրպլինի քէտըրի, վէ օլ Իմամիլգալ ճամիսինն էօյունտէն կէլէր էրմանիլի էօլտուրէն, շիմի սիրալ ճամիսինն իշինն տօղու եիրուլի վէրիլար, Թահ-մագուլունն գօրգուլունն քիւստ քնմագ, պուլարը. գազալար., տըշարը էտալար, անճագ պիր ֆիսգէ վուրմագալ.: Իշտէ պիգմտէ պէլալ չէլէպիլէրմգ վար պիլէ քի՝ պէօյլէ ալիմ ֆագի աւտմլէր էքիլ օլման միլաքմգտէն: Նիլի՞ն տէրսն, էտէպի քիւ-տէն էօյնտէն էտէպիգտէն, պու չէլէպիլէրտէ Խորասանտա կեօթուրիք, վէ օ պին քնն. քիլիսէ ահէլի Թահմ. հասն էքմիշ իտի, եւմիշլէր, գրա պէն տօրա տիվարը կեօթուրմիւ, իսարը ալըք:

(77) Պու եօլարտան կէլիրիքէն, Խորասանանն. քի կէշտըք, պիր սահիպիլ իսարաքն եափտուրը իսանտա գօնագ էթտիք,

Ձեռագրի 76-րդ, 75-րդ և 43-րդ էջերը

սեմքի պերրու եսպան օլտղի իչին, պիր ազմ վերան օլմուշ, ատնը Ջաֆրան խանը տեօրլար, պագարսն հար եերտեն գաֆրան գոգար պու խան, վե պեօյուկլիու **Գատրգա** իլիմաննտեն պեօյիճեք, իչի սօգազ սօգազոր, սօգազլարն պիրի պիրիճե պենգեօլիյի իչին, իչինճե ատեն կիրտ գալըպ օլուր, պեյլայ պիր կիպալ միստեննա եսվալը, շիմսի հրսըզ եսթաղըտր տեօլիլեր, պգտա պիր գեճա գալտը, գախպ գալտը, կալտը պիր շիարայ պիրիսիճեն Ջաֆրան խանն մանասնի խաբար պալը: Տեօի, մաթնի պիզե քի, **Իսվիհան** պագրկեանլարն մաթնի, վե **Հինտտե**, վե Միճտե եայլըմըտը ավալտան, սօրա պիր **Մուլթանի** պեգրկանի, **Հինտտա** էշիտմշ, տարըլուպ, վա տեմիշ քի, պիր գաթար տեվա գաֆրան եուքլամիշ, վերմիշ խզմաթթարայ, վա տեմիշ, շունու կեօթուր **Իսվիհան** պիր ատենճե, վե պիր սիքե փարիե սաթ, խզմաթթար կեյիպ **Իսվիհան** պիր հուճրա տուրուպ օթուրմուշ, **Իսվիհան** պեգրկեանլարը կեպմըշ (78) խտեմիշլեր, տեիպ քի, պեն հեփի պիր սիքե ահչիե, վե պիր ատենճե սաթարըմ, պունու էշիթսիլեր հեփի կիպիպ կերի չաքլալեր: Պիր պուշուղ երլ էյլենճշ, սօրա խապեր եօլամըշ աղասմայ, աղասիտե տեմիշ, ալտա **Հինտտե** կե, պուտյ. քերրար եուքլամըշ քի **Հինտտե** կեօթուրսուն, եսվաշ-եա-վաշ կեյիպ Ջաֆրան խանն եաննտա գօմաղ էթուի: Պու խանը եսփտրան պագրկեանլար. խիմի գագտրմշ, պու հանն չամուտի տուտուրուպ, սօրմուշ քի, պեգրկեանն ճեօտի եուքուն, տեմիշ գաֆրան, տեմիշ ճեօրատան կեաթրսուն, ճեօրա կեօթուրսուն, տեմիշ **Հինտտե** կեթիրմիշմ, կենճե **Հինտտե** կեթուրեճեյիմ, ճիչու՛մ սաթմատն տեօի, ճեվապ վերտը քի, աղամ տեօի վար կեօթուր **Իսվիհան** պիր սիքե ահչիե, պիր ատենճե սաթ, պիր պուշուր երլ պերլեմ, պիր պեյլե պագրկեան պուլամատմ, խապեր սալտմ աղամայ, աղամտայ եօլալտը, ալ գաֆրանը կեալ, շիմսի պենտե կեթիւրույեթօրմ: Հան եսփտրան պագրկեան **Իսվիհան** դարեա-թընը գօյ վերմամըշ, տեմիշ քի, սանն աղան պու գատար պագրկեան... (79) և (80) էջերը չկան. քերթը պոկված է:

ԹՈՎԱՄԱՍ

Գագիկ Սարգսյան, Էմմա Աբրահամյան

Թովմաս գյուղն արևելքից (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի (ՉՃՈՒ), 2000-ական թթ.)

Տեղադրություն. գյուղը գտնվում է Քաշաթաղի շրջանի Թումաս լեռան (1580 մ) հարավահայաց լանջին:

Անվանում. Թումաս ձևը Թովմաս հատուկ անվան բարբառային տարբերակն է¹:

Պատմություն. գյուղի վերաբերյալ մատենագրական տեղեկություններ հայտնի չեն: Սակայն ըստ մերձակայքում պահպանված հուշարձանների՝ կարելի է նշել, որ այն գոյություն է ունեցել վաղնջական ժամանակներից:

Վարչական կացությունը. գյուղը նշվում է Մեծ Հայքի Արցախ նահանգի Մյուս Հաբանդ գավառի կազմում: Նախախորհրդային տարիներին մտնում էր Ելիզավետպոլի նահանգի Ջաբրայիլ գավառի, խորհրդային տարիներին՝ Ադրբեջանի Ջաբրայիլի շրջանի, իսկ Արցախյան ազատամարտից հետո՝ ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի մեջ: 2020 թ. հոկտեմբերի 23-ից անցել է Ադրբեջանի զինված ուժերի վերահսկողության ներքո:

Եկեղեցի. գտնվում էր գյուղի հյուսիսային եզրին: 1889 թ. արձանագրվել է որպես ավերակ կառույց²: Հայտնի է, որ եկեղեցին խորհրդային տարի-

ներին հիմնովին ավերվել է, իսկ քարերն էլ հափշտակվել և յուրացվել են որպես շինանյութ: 1993 թ. երբեմնի «ադրբեջանական» դպրոցի կիսավեր շենքի՝ հիմնականում երկրորդ հարկ բարձրացող աստիճանների մեջ տակավին նկատվում էին հայոց եկեղեցու նախշազարդ կոփածո քարերից³:

Աղբյուր. գտնվում է Թովմաս գյուղի կենտրոնում: Կամարակապ երեք բացվածքներով աղբյուրը նորոգվել է 1929 թ., իսկ քարե գուռերը, ըստ ամենայնի, կերտվել են միջնադարում⁴:

Թովմասաբերդ. գտնվում է գյուղից 1,7 կմ հյուսիս-արևելք (39.398056, 46.783861, ծ. մ.՝ 1111 մ)՝ Թովմասագետի (Ինջաշայ) աջ ափին՝ գգալի թեքությամբ բարձրացող լանջերով ժայռագագաթին:

Պատմություն. հնավայրի վերաբերյալ պատմական տեղեկություններ հայտնի չեն, սակայն դատելով պարսպի շինարարական տեխնիկայից՝ այն կարելի է վերագրել ուշ անտիկ-վաղմիջնադարյան ժամանակաշրջանին՝ Գ-Է դարերին (թվագրումը մոտավոր է):

Բաղկացած է պարսպից և դամբարաններից: Գլխավորապես ուսումնասիրվել է 2014 թ. Գագիկ Սարգսյանի ղեկավարությամբ գործող Արցախի

1 Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Երևան, 1999, էջ 241, ծնթ. 7:

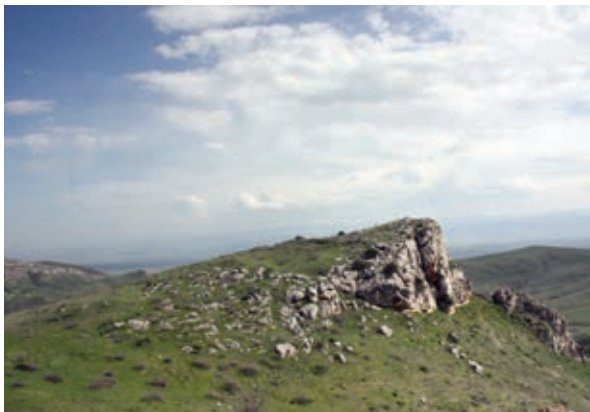
2 Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, էջ 400:

3 Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241:

4 Նույն տեղում:

Աղբյուրը և 1929 թ. նորոգման արձանագրությունը (լուս.՝ Ս. Կարապետյանի, 2000-ական թթ.)

Ամրոցամիստ լեռը հյուսիս-արևմուտքից, պարսպի վերին գիծը, պարսպաշարը և պարսպի քարաշարը ներսից (լուս.՝ Գ. Սարգսյանի, 2014 թ.)

հնագիտական արշավախմբի կողմից: Մինչ այդ հետազոտական աշխատանքներ է կատարել նաև հուշարձանագետ երջանկահիշատակ Սամվել Կարապետյանը⁵:

Հնագիտական նկարագրություն. կառուցված է Թովմասաբերդի լեռնագանգվածի հարավային ստորոտում՝ Թովմասագետի աջափնյա եռանկյունաձև հրվանդանի հարավային ծայրամասում: Ամրոցն իր բարձր տեղադրության շնորհիվ գերիշխող դիրք է գրավում շրջակա տարածքի նկատմամբ և

ունի ուղիղ տեսադաշտ դեպի հարավ ձգվող Արաքսի հովտի ընդարձակ դաշտերը:

Թովմասաբերդի վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ է հաղորդում ԺԹ դարի վերջերին տեղն այցելած երախտաշատ Մակար Եպիսկոպոսը. «Թոմաս սարս առանձնացած է իւր ամեն կողմերից և բարձրացած ձուածն, որի վերայ է ամրոցն: Այն... ունի քարուկիր պարիսպ, նշանաւոր ամրութիւն, սքանչելի տեսարան...»⁶:

Ամրոցը հատակագծում եռանկյունաձև է: Այն երկու կողմերից եզրագծվում է ուղղահայաց

⁵ Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241-242:

⁶ Բարխուտարեանց Մ., նշվ. աշխ., էջ 402:

Թովմաս կրոնավորի կառուցած եկեղեցու մնացորդները (լուս.՝ Google Earth-ի և համացանցից, 2024 թ.)

կտրված, անմատչելի ժայռածերպերով և միայն հյուսիսային կողմից է պաշտպանված կորագծով ձգվող ձեռակերտ պարսպով:

Պարսպի երկարությունը կազմում է 62 մ, պահպանված բարձրությունը՝ շուրջ 1.0 մ: Երկշերտ պարսպի լայնությունը 1.5–2.0 մ է: Շարված է մեծ և միջին չափի ճեղքած, անմշակ տեղական կրաքարով՝ առանց շաղախի կիրառման: Պարսպի արտաքին և ներքին ճակատների միջնամասը լցված է մանր քարերով և կավահողով: Երկու ճակատներն էլ ծածկված են վերին շարքերից թափված փլատակներով, որոնց մեջ՝ պարսպի արտաքին ճակատի կենտրոնական հատվածում, նկատվում է աշտարակ կամ որմնահեծ հիշեցնող ելուստ: Փլատակների ծավալից կարելի է ենթադրել, որ պարսպի սկզբնական բարձրությունը կազմել է մոտ 2.5–3.0 մ: Պարսպը դրված է անմիջապես հրվանդանի՝ մերկացող ժայռային մակերեսի վրա:

Ամրոցի մուտքը, ըստ ամենայնի, գտնվել է արևելյան եզրագծում, որտեղ պարսպի շարքն ավարտվում է զգալիորեն ավելի խոշոր քարերով: Մուտքի արևելյան եզրաքարը չի պահպանվել: Չի պահպանվել նաև պարսպագծի արևմտյան եզրահատվածը. պարիսպն ավարտվում է հրվանդանի արևմտյան ժայռածերպերից մոտ 15-20 մ հեռավորության վրա: Այստեղ ռելիեֆն առավել կտրուկ է, և պարսպի եզրագիծն ակնհայտորեն փլուզված է:

Ամրոցի ներսում մերկանում է հրվանդանի ժայռային մակերեսը, և որևէ շինության, պատաշարի կամ առանձին շինաքարերի հետքեր չեն նկատվում: Կարելի է ենթադրել, որ ամրոցի բնակելի կառույցները եղել են փայտաշեն: Շինությունների հետքեր չեն նկատվում նաև հյուսիսային կողմի պարսպից դուրս ընկած տարածքում, որտեղ նույնպես մերկանում են բնահողի ժայռերը:

Հարկ է նշել, որ թե՛ ամրոցի ներսում և թե՛ դրսում հողաշերտի ծածկույթը բացակայում է, ինչի հետևանքով բացակայում են նաև մշակութային շերտը և վերգետնյա խեցեղենը: Կարելի է ասել, որ

փաստորեն ամրոցից պահպանվել է միայն պարբերակազիծը:

Թովմասաբերդից հյուսիս, ինչպես նաև առավելապես արևմտյան և արևելյան ստորոտներում հանդիպում են մախաքրիստոնեական թաղումներին բնորոշ դամբարանաբլուրներ, որոնցից, այդ թվում՝ մեծ չափերի, քարահողային լիցքով, նկատվում են նաև ամրոցի շրջակա սարահարթերում:

Եկեղեցի. գտնվում է Թովմասից 1,7 կմ հյուսիս՝ Թովմասաբերդից 1,4 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ սարի գագաթին (39.404486, 46.769431; ծ. մ.՝ 1518 մ):

Մակար եպիսկոպոսի այցելության ժամանակ հուշարձանն արդեն հիշվում է որպես «աւերակ փոքր եկեղեցի»⁷:

Ինչ վերաբերում է կառուցման ժամանակին, ապա Շահեն Սկրտչյանը, հենվելով իր կողմից ընդօրինակված, սակայն չհրատարակած արձանագրության մնացորդների վրա, համարում է ԺԳ դարի շինություն՝ կառուցված Թովմաս կրոնավորի կողմից⁸:

Եկեղեցին եղել է միանավ փոքր կառույց, որը մեր օրերն է հասել քարակույտի տեսքով:

Այլ հնավայրեր. Թովմասից 3,5 կմ հյուսիս տարածվում է պատմական անունը մոռացության մատնված և *Խանագյարուլաղ* անվանվող գյուղատեղին, որի հյուսիսարևելյան եզրին՝ ժայռերի միջից, բխում է ավազանով աղբյուր⁹:

Թովմասից 5 կմ արևելք՝ ձորի մեջ, *Ջրաբերդ գյուղատեղին* է, որի անունն աղավաղվելով կոչվել է նաև Չելյաբիլար¹⁰:

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Սկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-հարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 127: **Мкртчян Ш.** Историко-архитектурные памятники Нагорного Карабаха. Ереван, 1989. С. 103.

⁹ Կարապետյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 241-242:

¹⁰ Նույն տեղում:

ՆՈՐ ԶՈՒՂԱՅԻ ԳՈՐԳԱԳՈՐԾՆԵՐԻ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐԵՐԸ

Բաֆֆի Քորթոշյան

Դարեր շարունակ հայկական գորգերն ու կարպետները, բացի կիրառական նշանակությունից, իրենց սրբազան խորհրդանիշներով ծառայել են որպես ազգային ավանդույթները սերունդներին փոխանցելու միջոց:

Նոր Զուղայում հայկական գորգագործության պատմությունը սկիզբ է առնում Շահ Աբաս Ա-ի կողմից 1604 թ. Հայաստանից հայերին բռնի տեղահանելուց և Սպահան քաղաքին կից Նոր Զուղա քաղաքում հիմնելուց հետո, և այն սկսում է զարգանալ Սեֆյան կայսրության ընձեռած համաշխարհային առևտրի շնորհիվ: Նոր Զուղան ծառայում էր որպես «հանգուցային կենտրոն» Լոնդոնից, Ամստերդամից, Վենետիկից և այլ քաղաքներից մինչև Հնդկաստան ձգվող հսկայական առևտրային ցանցի համար¹, իսկ գորգերն արտահանման հիմնական ապրանքներից էին: Դա էլ նպաստում է տարածաշրջանի գորգերի համբավի ընդլայնմանը Եվրոպայում հատկապես ԺԷ-ԺԸ դարերում:

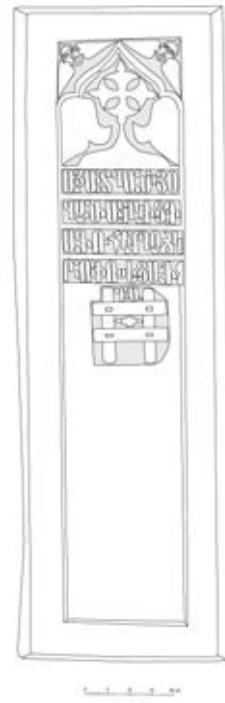
Ստորև ժամանակագրական կարգով ներկայացնում ենք Նոր Զուղայում առկա 1720-1860 թթ.² 37 տապանաքար, որոնց դիմային երեսին, արձանագրությունից բացի, պատկերված են նաև գորգագործական տորթ (դազգահ, հաստոց), մեծ մասում՝ նաև գորգագործ կանայք և գորգագործական գործիքներ:

Հատկանշական է, որ ուսումնասիրելով քաղաքի գերեզմանոցի տասնյակ հազարավոր և եկեղեցիների հարյուրավոր շիրմաքարերը³ ներկայաց-

ված այս բոլոր տապանագրերն էլ պատկանում են կանանց:

ա. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործական տորթ, մկրատ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 5 տող.

Այս է տապ(ա)ն Զօվանիսի կ(ո)ղ(ա)կից Դ/ա-գուհէ, թվ(ին) ՌՃԿ/Թ (1720), որ փոխեցաւ ի /Ք(րիստո)ս:

1 Ավելի մանրամասն տե՛ս Բալադունի Վ., Համաշխարհային առևտուրը եւ իրանահայությունը 17-րդ դարում, Թեհրան, 1996: Նաև՝ Baladouni V., Makepeace M., Armenian Merchants of The Seventeenth and Early Eighteenth Centuries: English East India Company Sources, Philadelphia, 1998. Aslanian D., From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa, Berkeley-New York-London, 2011.

2 Սաթենիկ Տ. Բաղդասարյանը խնդրո առարկա տապանաքարերի պատկերաքանդակները սխալմամբ ներկայացնում է ԺԹ-ի դր. (Տ. Բաղդասարյան Ս., Գորգագործության պատկերումը տապանաքարային արվեստում, «Վեմ», ԺԷ, 2025, № 3, էջ 198-199):

3 Ուսումնասիրությունը կատարել է ՀՃՈՒ արշավախումբը (Սամվել Կարապետյան, Էմմա Աբրահամյան, Բաֆֆի Քորթոշյան և Աշոտ Հակոբյան) 2010 և 2011 թթ. Իրանի պատմական եկեղեցիների կենտրոնի տնօրեն Շերի Ավետյանի օժանդակությամբ և Սպահանի թեմական խորհրդի աջակցությամբ: Լուսանկարները՝ Ս. Կարապետյանի և Ա. Հակոբյանի, գրչանկարները՝ Հ. Ղազարյանի և Ս. Դանիելյանի:

բ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի Սբ. Բերդեհեմ եկեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ կին և գորգագործության տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 18 տող.

Այս է տապան Ովսանին՝ / ԺԸ (18) ամեայ նորահարսին, / խելօք ճարտար եւ խաթունին, խոնար(հ), հնազանդ եւ / զօվելին, էր դուստր Թ/օփէնց Գրիգորին, կսկ/իծ է մօրն՝ Աշխունին, / հրամ(ա)սան ըստեղծողին, / հրեշտ(ա)կք եկեալ, հոգին / առին, մուծին քաղաք սխրագործին, ընդ / արդարոցն երամին, հա/նգոյ ի զոգն Աբրահա/մին եւ հարսնացո ընդ / փեսային է յառազ/աստն անճառելին, / թվրն Ռ-ճ ամին Հ (1721) ք(ի)վ աւելին:

գ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 4 տող.

Տ(ա)պան Նիկ(ո)դոսի / եւ Զարիֆխանի / դուստր Մերի/նին, թվ(ին) Ռ-ճՀ (1721):

դ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 5 տող.

Այս է տ(ա)պան Առա/քելի դուստր եւ Յ/ակոբի կ(ո)ղ(ա)կից Զ(ու)մա/ջանին, թվ(ին) Ռ-ճՀԳ (1724), շ/ամս (21 մարտի-19 ապրիլի) ամսին:

գ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ կին, գորգագործական տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 4 տող.

Այս է տ(ա)պան Ուսէփի կ(ո)ղ(ա)կից Յանայէ, քվ(ին) ՌՃՂԱ (1742), / արամ ԺԸ (2 հունվարի):

ե. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ կին, գորգագործական տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 4 տող.

Այս է տ(ա)պան Թամիր/ազի կ(ո)ղ(ա)կից Մարամ/խանումին, քվ(ին) ՌՃ/ՁԸ (1739):

է. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ կին, գորգագործական տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 5 տող.

[Այս] է տապ/ան Խաչայ/տուրի կ(ո)ղ(ա)կից / Դակոտ, քվ(ին) / ՌՃՂԳ (1744):

ը. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 10 տող.

Ի տապանի աստ / անփոփի, խո/նար(հ), հնազանդ Մուրասա(յ)ի: Մա / կողակից էր տ(է)ր Դ/աւթի, դուստր գ/ուօլ էր Ծատու/րի, ԻԳ (23) ամ օր վախ/ջանի, քվ(ին) ԱՃ/ԼԹ (1754)-ին, նիրհան ԻԵ (10 մարտի):

բ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Ներսես եկեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և մկրատ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 10 տող.

Այս է տապան / խիղջ ԹՎ իր/վանտին, կող/ակից էր Սիմէ/ռնին և էր ամ/աց ԺԷ (17)-ին, որ / փոխեցաւ աշխար(հ) վերին, / կսկիծ թողեալ / ասկատմին(°), անմխիթար լաց ծնողին, թվ(ին), / ՌԲԾԺԳ (1764), հոգո/ստոսի ԻԳ (23):

ժ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Ստեփանոս եկեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 6 տող.

Այ[ս է տապ]ա[ն] / Խաչատ[ուր]ի կողակից Մարի/ամխանում/ին, [թվին ԱԾ]Չ (1795) / յաղամ ԺԳ (2 մայիսի):

ժա. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Մինաս եկեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 7 տող.

Այս է տապան Սիմոնի դուստր Եղիս(ա)յրենին, թվին ԱՃՁԲ (1797), նաղ(ա)ր Ժ (27 օգոստոսի):

Ժք. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 10 տող.

Այս է տապան Աբր(ա)համի կողակից Մուրա-սին, որ փոխեցաւ աշխար(հ) վերին, թվին 18/3 (1798), նախայ | 25 (13 հուլիսի):

Ժգ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ կին, գորգագործական տորք, թեյի գույգ կծիկ և մկրատ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 10 տող.

Այս է տապան / տ(է)ր Պետրոսի {ն} դուստ(ր), Կարապետի կողակից Խօռօմսինին, որ / փոխվեցաւ / աշխարհ վերին թվին ՌԸՃ (1800), / 1Ը դամ(ա)յի (3 նոյեմբերի):

Ժդ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, պատանի, տորք, մկրատ, իլիկ և գորգ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 6 տող.

Այս է տապան / Գրիգորի դուստր եւ Ընդերասի կողակից Կատանին, թվին ՃՁԶ (1801), նի/ր {ա}-հան (14 փետրվարի-15 մարտի):

ծե. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Սարգիս եկեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 3 տող.

Այս է տապան փալանդուզ Եղիու դուստր Թանկունին, թվին փորր ԱՃՁԷ (1802), շրաթ Ը (27 մայիսի)-ին:

ծգ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և մկրատ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 12 տող.

Այս շիրիմս / է Թագուհ(ո)ւն, որ եւ դուստր էր Աբր(ա)համի/ն եւ կողակից էր Յով(ա)սէփին: / Սայ ամեաց էր Ժ եւ Դ (14)-ին, որ փոխեց(ա)ւ աշխ(ա)ր(հ) վե/րին, թվին ԱՃՁԷ (1802)-ին եւ ի շէրաթ ԺԵ (3 հունիսի)-ին:

ԺԷ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Սարգիս եկեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 5 տող.

Այս է տապան / փալ(ա)նդուզ Ակոբի դուստր Դշխունին, քվին / ճՁԷ (1802), շք(ա)թ ԻԵ (13 հու-նիսի):

ԺԸ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Մինաս եկեղեցում, ուղ-ղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և ի-լիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 5 տող.

Այս է տապան / տ(է)ր Յարութիւնի դուստր / Ռ-հանիէ, քվին / ճՁԸ (1803), դամ(ա)ր ԻԵ (12 օգոս-տոսի):

ԺԹ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղան-կյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, իլիկ և մկրատ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 9 տող.

Այս է տապան Ավետիկի կողակից Սուփիա-նին, / որ փոխեցաւ առ ա(ստուա)ծ / քվին ՌԲԾ/ԾԷ (1808):

Ի. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղան-կյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 14 տող.

Ի տապանի ա/ստ ամփոփի / մարմին Ջվա/ն Մուրասայի՝ / դուստր Խաչիկ Յակոբեանի, / գոլով ամուսին Մարգարի, / ԻԷ (27) ամաց վախճանի, ե-

թող / զմայրն արտ/աստուալի, ի ք(վի)ն / ճՂԷ (1812), ի դամ(ա)յ ԺԷ (27 հոկտեմբերի), օր շաբ/աթի:

իա. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղան-կյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 9 տող.

Այս է տապան պ(ա)ր(ո)ն Յակոբի դուստր / եւ Մարտիրոսի / կողակից Ամիլին, որ փոխեցաւ առ Ա(ստուա)ծ / քվին ԲՃԲ (1817), ովդ(ա)ն / ԺԲ (26 հունվարի):

իբ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղան-կյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 11 տող.

Ներ ամփոփի / յասմ տապան Յանա/ի անուն գ/օվական, դ/ուստր պ(ա)ր(ո)ն / Կարապետե/ան(ի), կողակից է Աբր(ա)համ/ե(ա)ն(ի), քվին ԲՃ/Գ (1818), արամ ԺԴ (29 դեկտեմբերի):

իգ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի Սբ. Հովհաննես Մկրտիչ ե-կեղեցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և թելի գույգ կծիկ, արձանագրությունը՝ ելնդա-գիր, 9 տող.

Այս է տապան տ(է)ր / Մինասի դուստր / եւ պ(ա)-ր(ո)ն Գալստան/ի կենակից Սիրվա/րդխաթունին, / որ փոխեցաւ աստ/էն ի յարկն կեն/դանեաց յամի / 1827, յարամ 27 (10 հունվար)-ին:

իդ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ, քելի զույգ կծիկ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 8 տող.

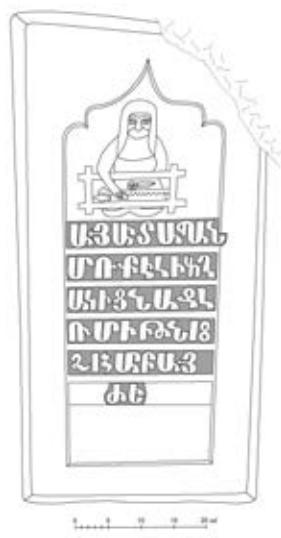
[Այս է տապ/ան Յարու/թիւնի կող/ակից Թաք-լումին, / քվին ԲճԵ (1820), / համիրա / ԺԱ (26 նոյեմբերի):

իւ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 6 տող.

Այս է տապան / Մուքէլի կողակից Նազլումի(ն), ք(վ)ին 18/21, համիրայ / ԺԵ (30 նոյեմբերի):

իզ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին և տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 19 տող.

Տապան Հռ(ի)փսիմ/եայ Յորդանանե(ա)ն(ի), / ի 15 դամար (2 օգոստոսի), 1830 / հրաժեշտ եղե / յայսմ ի կենաց, / ռահեալ առ այն, / որ զիս կոչեաց, / ի յերեսուն իւրեակ(°) ամ(ա)ց, / փորեալ ի գուր, / զանձն իմ մատնեց / սակըս, որոյ / այրըս ցաւած / իսպառողբայ / ընդ զաւակաց / մի որբայք զճալնեմ մանկաց / է զիմ իգուր եւ / անշահ լաց: Դուստր Ղուկասի:

իւ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 9 տող.

Այս է տապան տ(է)ր Կարապետի կողակից / Աջապխանին, որ փոխեցաւ առ ա(ստուա)ծ ի / քվին 1832, ի / շքաք 2 (21 մայիսի): / Մահրում:

իը. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 13 տող.

Ներ ամփոփի ի / յայսմ տապան(ի) / Սառա անուն ի գ/օվական, դուստր գոլօվ Գրիգորեան(ի) եւ կողակից էր Գէորգեան(ի), / քսան երկու ամ հ/ասակեան հանդիպեցաւ բարի / մահուան, քվին / 1833, համիրա 2 (21 նոյեմբերի):

իթ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 10 տող.

Այս է տապան Մերջանին, / որ է դուստր / Սկրտումին / եւ կողակից Ոհ/անէսին, քս/ան եւ մին ամ / հասակին, / յամի տ(եառ)ն 183/3, համիրա 16 (1 դեկտեմբեր)-ին:

լ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ, իլիկ, սանդերք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 11 տող.

Հողախշտի այ/ս տապանի, ամրա/փակեալ հող(ո)վ / ծածկի դի Խաթ/այի օրիորդ(ի), որ է / դուստր

Անդրե/ասի, ի վեշտասան / ամ հասակին, փոխե/ալ
աստի առ անձ/կալին, թվին 184/5, ի 6 ապրելի:

լր. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը գորգագործ կին և տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 5 տող.

Աստ ամփոփեցա / տիկին Ուրուղու / Մաթե-սեան, ի 25 / ամի, թին 1851, / ի 3 նոյեմբերի:

լգ. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 6 տող.

Աստ ամփոփի / ղի Խաթուն Մաթեոսեան(ի), որ / հանգեալ ի / 1855, ի 10 յունվարի:

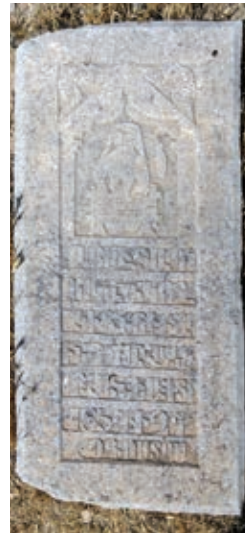

լա. Տապանաքար. Նոր Ջուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 7 տող.

Այս է տապան Թելթելի, որ է կողակից / Ումու-տին, սա էր ի / 20 ամ յասակին, / որ փոխեցալ յաշ-խարի վերին, թւ(ի)ն / 1846, ի 6 սեկ(տե)մբերի:

լդ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ կին, գորգագործական տորք, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 7 տող.

Ի 1857, / յ 2 մարտի: / Մարեամջան՝ Յովհ(ա)ն-նէսխան(ի կողակից), 87 ամ(ա)ց հաս(ա)կի, հ(ա)նգչի / սրտակոտոր մահն ատ թոպէ՝ զթեզան կենացս խը/զէ տոյն անողորմ, ի բերան զառոյգ մանկուն / իմ ի գրկ(ի)ցս ով իսլէ, զիս հողոյ տայ, զնի կսկիծ ք/ակարդէ:

լե. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, մանուկ, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 7 տող.

Այս է տապ(ա)ն / Ոսկանի կող/ակից Նուբար/ին, 27 ամ հասակի, / որ հանգեաւ ի տ(է)ր, / 1857, ի 27 / օգոստոս:

լզ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 10 տող.

Տապան Յովհաննիսի դըս/տերն՝ Մաղ/լինայի Մար/տիրոսեան(ի), / որ ի 16 ամաց / հասակի հան/-գեաւ ի տ(է)ր / ի 1859, ի 10 / դեկտեմբեր:

լէ. Տապանաքար. Նոր Զուղայի գերեզմանոցում, ուղղանկյունաձև, պատկերաքանդակը՝ գորգագործ կին, մանուկ, տորք, մկրատ և իլիկ, արձանագրությունը՝ ելնդագիր, 8 տող.

Արձան յիշա/տակի Խաթու/նայ Պօղոս/եան(ի), / որ ի 18 ամ/աց հասակի / հանգեաւ ի / տէր, 1860, ի 19 / օգոստոսի:

ՇԻՐԻՆԻՑ ՎԱՆՔԻ ՍԱՆԴԸ

Սամվել Կարապետյան

Շիրինից վանքը հյուսիսից (լուս.՝ հոդվածագրի (ՅՈՒՆԵՍԿՕ), 2011 թ.)

Սանդը (լուս.՝ հոդվածագրի, 2011թ., գրչ.՝ Գ. Ղազարյանի, 2026 թ.)

Տարիներ շարունակ իմ մասնակցած դաշտային ուսումնասիրությունների ընթացքում ողջ Հայոց աշխարհում հանդիպել եմ հարյուրավոր, գուցե նույնիսկ հազարավոր սանդերի, սակայն հիշատակագիր ունեցող եզակի նմուշը տեսել եմ¹ Սպարկերտ գավառակի Շիրինից վանքում²:

1 Հուշարձանը հայտնաբերվել է 2011 թ. ՀՃՈՒ հիմնադրամի գիտական արշավախմբի կողմից:

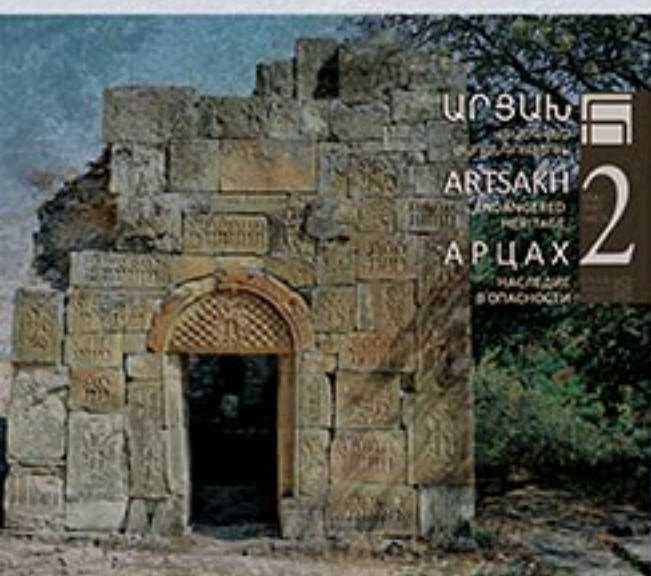
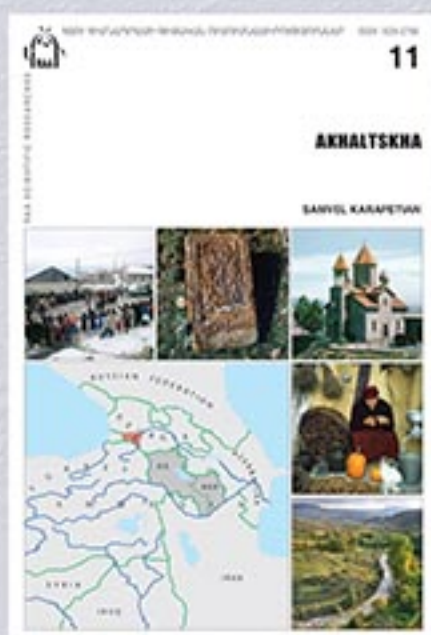
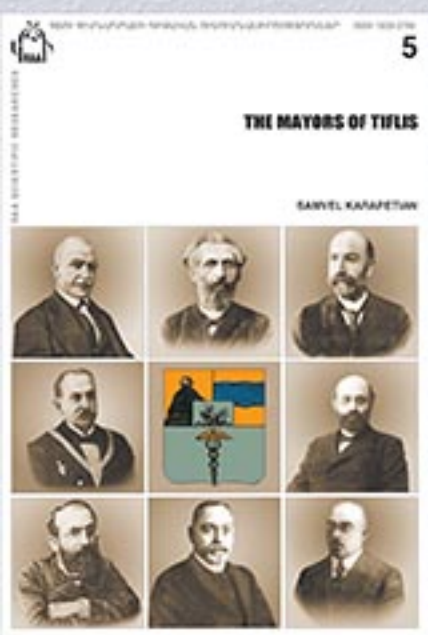
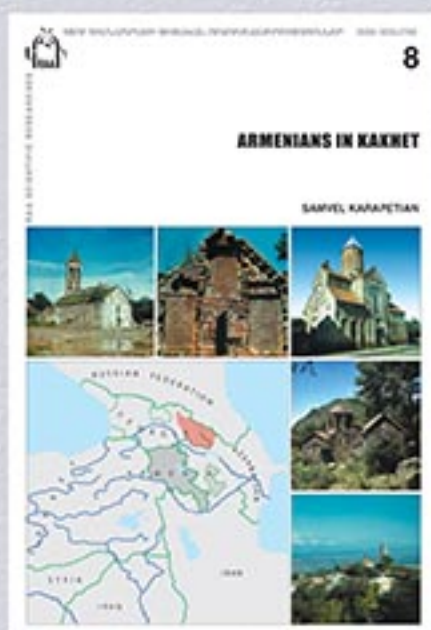
2 Գտնվում է Բիթլիսի նահանգի Խիզան գավառի Սպարկերտ գավառակի Շիրին (այժմ՝ Քայալը) գյուղից շուրջ 800 մ փոքրինչ հյուսիս-արևելք՝ Շիրինից Սբ. Գևորգ (Սբ. Սկավառակի) վանքի տարածքում (38.109700, 42.644117):

Ահա դրա արձանագրությունը.

Թի(ւ) ՌՄԾԴ (1805): | Շինեցաւ սանդս ձեռ(ամ)ք Հ(այ)ր(ա)պետ վարդապետին:

2025 թ. ՀՐԱՆԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀԴԱԳՐՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱՄԱԿՈՐ

ՀՀ ԿԳՄՍ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱԽԱՐԱՐՍԱՐԱԿՅԱԿԱՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ
ԳՐԱՄԱԿՈՐՆԵՐ

RAA-USA

և

Հ. ԳՐԱՄԱՆՅԱՆ
ԸՆԴՈՒՆԵԿԱՆ ԳՐԱՄԱԴՐԱՄԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ՏՈՐՏԱՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆ
ՈՒՍՈՒՄՆԱԽԱՐԱՐՈՐ ԳՐԱՄԱԴՐԱՄԱՆ
RESEARCH ON ARMENIAN
ARCHITECTURE

ԵՐԵՎԱՆ - YEREVAN
2026

ISSN 1829-2003

26001

9 771829 200001

